

Peter Štih

Slovenska zgodovina

Od prazgodovinskih kultur do konca srednjega veka

Prostor
Od prazgodovinskih kultur do civilizacije
Slovenia Romana
Naselitev Slovanov
Nove identitete
Karantanija
Karniola
Frankovska ekspanzija proti jugovzhodu
Istra in Furlanija
Panonija
Zaton karolinškega obdobja
Novi red in nove oblike
Od krajin do dežel
Štajerska
Koroška
Kranjska
Goriška
Celje
Istra
Cura animarum
Cerkev
Samostani
Družba v gibanju
Plemstvo in gradovi
Kmetje in vasi
Meščani in mesta

Prostor

Ozemlje današnje Slovenije, stisnjeno med Alpami in Jadranom je bilo zaradi svoje geografske lege v zgodovini zelo izpostavljeno. Vedno znova je bilo prehodno območje, ločnica, stičišče, vendar hkrati tudi most med različnimi kulturami, ljudstvi, narodi in državami. Na tem majhnem prostoru, v obsegu današnje slovenske države meri le dobrih 20.000 km², se stikajo in prepletajo štiri velike geografske enote evropske celine: Alpe, ki zajemajo njegov severozahodni del, Panonska nižina na vzhodu, Dinarsko gorstvo, ki ga z starim domačim imenom imenujemo Kras, obsega južni del slovenskega ozemlja in Sredozemlje, ki se prav s Tržaškim zalivom Jadranskega morja najgloblje zajeda v kontinentalno Srednjo Evropo.

V prometnogeografskem oziru ima slovensko ozemlje izrazit značaj evropskega prometnega vozlišča. Po mnenju geografov namreč prav preko slovenskega ozemlja na vsej črti od južne Francije pa do Carigrada poteka najprikladnejša, najkrajša in najlažje prehodna pot iz sredozemskega bazena čez mogočen gorski obod Alp, Dinarskega in Balkanskega gorovja, ki ga obdaja na njegovi severni strani. To je prostor, kjer se Panonska nižina najbolj približa Sredozemlju in kjer najvišji kraški prehodi med Ljubljano in Trstom na razdalji približno 30 kilometrov – t. i. Postojnska oz. Jadranska, pa tudi Ilirsko-italska vrata – ne sežejo nad 600 metrov nadmorske višine. Čez slovensko ozemlje zato poteka ves promet, ki je iz zahodnega Balkana, Panonske nižine, Vzhodnih Alp in češkega prostora usmerjen proti Sredozemlju in v Italijo. Že Jantarna pot, ki je povezovala obale Baltika s severnim Jadranom kot tudi mitična zgodba o Argonavtih, ki naj bi s Črnega morja zapluli po Donavi, Savi in Ljubljanici do Nauportusa (Vrhniko), kjer naj bi ladjo razstavili in jo prenesli preko Krasa v Jadransko morje, od koder naj bi se nato vrnili nazaj v Grčijo, opozarjata na geopolitični pomen slovenskega prostora. Ugodni kraški prehodi se proti Italiji nadaljujejo s 40 kilometrov dolgo Vipavsko dolino, ki se od Soče zajeda v gorato

celinsko notranjost in je prišlekom z vzhoda na stežaj odpirala pot v bogato severno Italijo. Znameniti Langobard Pavel Diakon je že konec 8. stoletja zapisal, da je vsa Italija "obdana z valovi Tirenskega in Jadranskega morja, na zahodu in severu pa jo grebeni Alp tako oklepajo, da je mogoče vanjo priti samo po ozkih soteskah ali čez najvišja slemena gora; z vzhodne strani pa, kjer se dotika Panonije, je širok in zelo raven dohod". Strateški pomen zahodnoslovenskega prostora za obrambo najobčutlivejše meje Italije, v katero so v zgodovini z vzhoda vdiralna številna plemena, ljudstva in vojske, so spoznali že Rimljani, ki so tu zgradili poseben obrambni sistem, *claustra Alpium Iuliarum* in iz Akvileje (Ogleja) proti srednjemu Podonavju, Panoniji in zahodnemu Iliriku razpredli mrežo pomembnih cest.

Slovensko ozemlje pa ni samo stičišče različnih geografskih kompleksov in elementov, temveč tudi presečišče vplivov različnih kultur. Tu so se srečevala konjeniška ljudstva vzhodnih step in barbari evropskega Zahoda, severa in vzhoda; Slovani, Germani, Romani in ugrofinski Madžari; zahodnoevropsko cesarstvo in njegov vzhodni bizantinski pandan; tujerodna gibkost in domača vztrajnost. Vsa omenjena različnost je ta majhen prostor zanamovala in obogatila s svojimi posebnostmi, ki so se ohranjile v zgodovini in izročilu tega ozemlja. To je neprecenjliva dediščina slovenskega prostora, ki bi se je bilo treba bolj zavedati, jo negovati in jo ohranjati v prihodnost. Zgodovine določenega ozemlja in njegovih prebivalcev – in za to gre v pričujočem delu – pač ni mogoče reducirati samo na zgodovino enega naroda, še posebej ne, če se je ta – kot tudi velika večina evropskih narodov – kot političen narod, kot nacija, izoblikoval šele v 19. stoletju. Ta problem seveda ni samo slovenska posebnost. Tudi drugod po Evropi govorijo zgodovinarji o deželah in narodih v času, ko ni bilo ne enih ne drugih. Kadar govorijo Francozi o njihovi prvi dinastiji, mislijo na frankovske Merovinge. Enako srečujemo pri Nemcih ali Avstrijcih naslove o zgodnjerednjeveški Nemčiji oz. Avstriji, ki so anahronistični ter ustvarjajo podobo nečesa, kar ni obstajalo. Podobno delajo tudi Italijani in morda še bolj od vseh drugih pripadniki tistih držav, ki so se nastale na ruševinah nekdanje

Avstro-Ogrske monarhije. Kajti tako kot je npr. neumestno govoriti o panonskem Ljudevitu kot o hrvaškem knezu, je tudi zavajajoče označevati Boruta za slovenskega kneza in Karantanijo za prvo slovensko državo. Tedaj so se prebivalci dela kasnejšega slovenskega etničnega ozemlja identificirali le kot Karantanci ali v najboljšem primeru kot Slovani. Slovenija in Slovenci pač ne obstajajo od vekomaj in uporaba teh dveh pojmov pri opisovanju zgodnjega srednjega veka dejansko pomeni izkoriščanje preteklosti za interese in predstave sedanjosti. Ena takšnih predstav je trditev, ki jo najdemo v vseh učbenikih slovenske zgodovine, da je slovenski naselitveni prostor segal na severu do Donave in da smo Slovenci zaradi germanizacije izgubili kar dve tretjini slovenskega narodnostnega ozemlja. Ob tem vseskozi ostaja povsem nerazloženo, na kakšni podlagi so lahko bili obdonavski Slovani zgodnjega srednjega veka razglašeni za Slovence.

Zgodovina Slovencev je pravzaprav šele stvar zadnjih stoletij, a zato ni slovenske zgodovine, če jo razumemo kot zgodovino prostora, v katerem leži današnja Slovenija in ljudi, ki so v njem živeli, nič manj, le natančneje je definirana. Govoriti samo o zgodovini Slovencev ali o zgodovini slovenskega naroda – tako se imenujejo tudi nekatere sinteze slovenske zgodovine, čeprav je njihova vsebina na srečo več kot samo to – pomeni, strogo vzeto, nič manj kot odpoved delu lastne preteklosti: pomeni npr. odpoved plemiškim dinastijam, ki so v ta prostor prišle od drugod, a so prav tu našle svojo domovino in za njen napredek in blagostanje tudi marsikaj storile, pomeni odpoved številnim zahodnoevropskim menihom, ki so to ozemlje kulturno in duhovno obogatili in s svojimi rokopisnimi kodeksi pomembno obogatili kulturno dediščino, na katero smo danes tako ponosni, pomeni opoved Janezu Vajkardu Valvasorju, ki je bil po svojem rodu Italijan, pomeni odpoved pomembnemu segmentu meščanstva in meščanske kulture nasploh ter vsem tistim ljudem, ki so bili tu doma, a se niti jezikovno niti etnično niso opredeljevali kot Slovenci. Nobenega razloga ni, da bi se odpovedali tej dediščini, je pa zato nemara prav, da stvari predstavimo takšne, kot so bile, in jih poimenujemo s pravimi imeni.

Od prazgodovinskih kultur do civilizacije

Splošna značilnost slovenskega prostora v prazgodovini je raznolikost arheoloških kultur in družbenih manifestacij. To je posledica različnih geografskih in krajinskih tipov, ki se stikajo na ozemlju med Alpami in Jadranom ter Panonijo in Benečijo. Zlasti v starejših prazgodovinskih obdobjih, ko je bil človek v večji meri odvisen od naravnega okolja, se te razlike kažejo zelo očitno. Arheološko gradivo tudi priča, da predstavlja večina arheoloških kultur tega prostora do okrog 8. stoletja pr. n. št., tj. do starejše železne dobe, ki kot prva vsebuje izrazite samonikle prvine v svoji materialni in duhovni kulturi, obrobje oz. periferijo večjih poselitvenih in kulturnih centrov v Podonavju in na jadranskem področju. Vključitev današnjega slovenskega ozemlja v rimski svet predstavlja veliko prelomnico, ki je primerljiva z vključitvijo tega prostora v karolinško zahodno Evropo skoraj tisočletje kasneje. Slovensko ozemlje je postalo del takratnega civiliziranega sveta; vključeno je bil v državo z razvitim in reguliranim javnim življenjem in državnim aparatom. Rimski imperij, ki je bil kasneje vzor in politični program mnogim srednjeveškim kraljem in cesarjem, je bil vrhu tega izrazito nadregionalna politična tvorba, zaradi česar so trpele predvsem lokalne identitete.

Najstarejši sledovi človeka v slovenskem prostoru, dvoje kamnitih orodij (artefaktov) iz Jame v Lozi pri Orehku, segajo okrog 250.000 let nazaj, v starejše obdobje starejše kamene dobe ali paleolitika, čeprav o kulturi človeka ledene dobe in njegovi poselitvi lahko govorimo šele v srednjem paleolitiku, v času, ko je neandertalec osvojil celo Evropo in so se sledi njegovega bivanja – t. i. mousterienska kultura – na današnjem slovenskem ozemlju ohranile v več kot 15 najdiščih. V bližnji Krapini, sredi hrvaškega Zagorja, pa so našli tudi ostanke človeka, ki je v tistih časih prebival na tem prostoru. Postojnski in pivški Kras kot tudi porečje Soče s svojimi jamami, med katerimi sta arheološko najpomembnejša Betalov spodmol in Divje babe (z najdbo najstarejše piščali sploh), je bil svet, ki ga je pri nas prazgodovinski človek najprej

intenzivneje poselil. Še bolj intenzivna je bila poselitev v mlajšem paleolitiku. Uveljavil se je sodobni človek, ki je popolnoma spodrinil neandertalca; v ugodnih toplotnih razmerah, v več kot 10.000 let trajajočem toplém presledku med zadnjima ledenima dobama, je poselil tudi visokogorske predele, ki jih je predtem pokrival led in so bili neprimerni za bivanje živali, ki jih je na lovu sledil. Takšno sliko kaže najpomembnejše najdišče tega časa pri nas, Potočka zijalka na Olševi v vzhodnih Savinjskih Alpah, 1700 metrov nad morjem. Po njej se imenuje celotna kulturna stopnja mlajšega paleolitika v Vzhodnih Alpah kar olševien. Časovno je postavljena med 45.000 – 32.000 let pr. n. št. Med izkopavanji je bilo poleg številnih kamnitih orodij najdenih tudi več kot sto koščenenih artefaktov, pretežno konic, še posebej pa izstopata koščena šivanka in preprosta piščal. Koščeno orodje, ki se pojavi poleg kamnitega, pomeni veliko spremembo v ekonomiki in življenju takratne družbe. Od zalezovalca divjačine se je človek spremenil v lovca; igla pa priča o obvladovanju šivanja (obleke, pregrinjala, vreče ipd.), kar je vse pomembno olajševalo življenje. Piščal in preprosti ornamentirani vrezi na številnih koščenenih konicah predstavljajo prve sledove človekove umetnosti v slovenskem prostoru. Zadnji poledenitveni sunek, ki je bil najhujši izmed vseh, je uničil cvetočo omiko olševiena.

Po srednji kameni dobi ali mezolitiku, ki kaže glede na maloštevilna in slabo raziskana najdišča podobo velike vrzeli ter upada materialne in duhovne kulture v prazgodovinskem razvoju na slovenskih tleh, je z mlajšo kameno dobo, neolitikom, ki ga datiramo v čas med 5. in 2. tisočletjem, prišlo do odločilnega preobrata. Medtem ko je živel človek stare kamene dobe izključno le od lova in nabiranja divjih sadežev, je človek mlajše kamene dobe postal v prvi vrsti poljedelec in živinorejec udomačenih živali. V tem času so ljudje s tehniko brušenja dosegli visoko stopnjo obdelave kamna, ki je ostal glavna surovina za sekalna in rezilna orodja. Izumili so tudi lončarstvo ter preproste stroje za netenje ognja in vrtanje kamna, statve za tkanje platna. Odkrili so lok s puščico. Sprememba ekonomije, ki je človeku omogočila, da je opustil neprenehno seljenje za svojim plenom in se stalneje naselil, je povzročila tudi

velike spremembe v družbeni strukturi. Izkazana je demografska rast, prišlo je do novih delitev dela in verjetno so se pojavile že prve oblike družbene razslojenosti. Z uvedbo živinoreje in poljedelstva je bila v neolitiku postavljen temeljni okvir, znotraj katerega se je dolgo časa odvijal človeški razvoj. Položena je bila zasnova kasnejših kompleksnih družbenih oblik.

Področje velikega razcveta neolitika v slovenskem prostoru je bil (tržaški) Kras. V pretežno jamskih najdiščih je bilo najdeno arheološko gradivo, ki pripada trem zaključenim in zaporednim neolitskim kulturam, ki izvirajo iz sredozemskega prostora in jih imenujemo impresso, danilska in hvarska kultura. Za razliko od kraškega sveta kaže prostor osrednje in vzhodne Slovenije v neolitiku precej drugačno podobo: naselbine so večinoma na planem in se navezuje na t. i. lengyelsko kulturo srednjega Podonavja. V kontinentalnem delu Slovenije je večina najdišč tega obdobja iz mlajšega neolitika. V tem času je npr. zaživela naselbina na Rifniku nad Šentjurjem pri Celju, ki je svojo naselitveno kontinuiteto obdržala praktično vse do zgodnjega srednjega veka. Z naselbino na Resnikovem prekopu blizu Iga, ki je tudi nastala v tem času, pa je svoj vzpon napovedovala tudi posebna mostiščarska kultura Ljubljanskega barja, ki je svoj vrh dosegla v bakreni dobi ali eneolitiku.

Skupina več kot 15 odkritih koliščarskih naselbin na Ljubljanskem barju izstopa s svojo naselbinsko kompleksnostjo in bogastvom materialne kulture in sodi med najzanimivejša eneolitska najdišča v tem delu Evrope. Izgradnja trajnih koliščarskih domovanj je priklenila človeka na določen prostor, čemur je bila prilagojena tudi njegova ekonomija. Pelodna analiza dokazuje obstoj njiv, pašnikov in travnikov na barjanskem obrobju. Živinoreja je bila pomembna gospodarska panoga barjancev, veliko vlogo pa je igral tudi lov in ribolov. Slovenski prostor se v tem času seznanja s prvo kovino, bakrom. Bakrena orodja, ki so jih sami izdelovali in ki sprva posnemajo kamnite predhodnike, so zaznavno popestrila in kakovostno povzdignila obdelavo lesa, kar se kaže tudi na mostiščih najmlajše dobe. Visoke kakovosti je bila tudi

keramična produkcija, ki je svoj izraz našla tudi v votivni plastiki. Shematizirana, ploska telesa ženskih idolov, ki imajo obliko "violonske škatle", so v velikem nasprotju s poprejšnjo naglašeno telesnostjo ženskih figur, kar odslikava tudi novo duhovno vsebino. Opazne pa so bile tudi družbene spremembe. Na mostišču, kjer je imela vsaka družina svojo hišo, so začele pokati poprejšnje socialne povezave in rodovne spon; okrepile so se ožje krvne vezi in povzdignjena je bila družinska pripadnost. Razdrobljeno življenje z ločenimi stavbami za posamezne celice skupnosti je pomenilo izoblikvanje novih, dotlej neznanih norm v meddružinskem in medčloveškem občevanju ter odnosih znotraj skupnosti.

Z izjemo mlajše bronaste dobe, ki jo zaznamuje kultura žarnih grobišč, predstavlja bronasta doba, ki pokriva drugo tisočletje pr. n. št., v naselitvenem pogledu manj pomembno obdobje v preteklosti slovenskega prostora. Lahko bi jo označili tudi kot čas stagnacije, ko je z zmanjšanjem naselij prišlo do očitnega demografskega upada. Na določeno duhovno krizo takratnega človeka opozarja izginotje ornamenta na keramiki. Je pa ta čas v slovenski prostor seveda prinesel bron, zlitino bakra in kositra, ki je bil zaradi svoje večje trdote bolj uporaben kot baker. Nov material je pomenil uveljavitev novih oblik – širokih sekir, mečev in bodal –, ki jih iz kamna ni bilo mogoče izdelati, in ki jih je človek uporabljal kot orožje, nalašč zasnovano za uničevanje živalskih in človeških sovražnikov. Skupaj s puščicami, pasnimi sklepanci in sponkami opravičujejo ti novi proizvodi domnevo, da so se takrat v vojaške formacije vključili tudi konjeniki. Zasnove vojaštva kot novega družbenega sloja pa segajo že v bakreno dobo, ko se prvič pojavi izrazitejša ločitev med orodjem in orožjem. Strah pred nasprotnikom z novim in nevarnejšim orožjem je silil ljudi h gradnji utrjenih pribežališč in bivališč. Izraz te miselnosti sta kaštelirska kultura na Krasu in v Istri, v osrednji in vzhodni Sloveniji srednje bronaste dobe pa višinska naselja. Z utrjenimi kaštelirji se je uveljavil obrazec poselitvene krajine, ki je v Istri razpoznaven še danes, višinska naselja pa so bila v pozni antiki – tudi na istih lokacijah – najznačilnejša naselitvena oblika v slovenskem prostoru.

Mlajšo bronasto dobo od 13. do 8. stoletja pr. n. št. označuje kultura žarnih grobišč. Oznaka zanjo povzema takratno navado sežiganja in pokopavanja umrlih v planih grobiščih. Upepeljevanje pokojnikov pomeni glede na starejše obdobje, ki ga zaznamujejo skeletne grobne gomile, veliko spremembo, ki je lahko le odsev velike družbene, duhovne in kulturne spremembe v življenju takratnih ljudi. Upepeljevanje, s katerim izgubi telo svoje snovno bistvo, vodi k posmrtnemu izenačevanju pokojnikov in k višjemu vrednotenju duha kot telesa. Dajanje pridatkov pa bi kazalo na verovanje o neminljivem duhu pokojnika. Pogrebni ritual v času kulture žarnih grobišč moremo razumeti kot odsev temeljnih sprememb socialnih in kulturnih osnov družbe. Vsaj deloma se velike spremembe, ki so povezane s pojavom izrazito nadregionalne kulture žarnih grobišč (zajemala je velik del Evrope), razlagajo s prihodom novih plemen, tj. z novimi etničnimi identitetami, ki naj bi bile tudi nosilec nove materialne in duhovne kulture. Na Slovenskem so jih povezovali predvsem s (Proto)Iliri in Veneti, vendar možnosti etnične opredelitve kulture žarnih grobišč ni videti; zato jo imamo za anonimno. Nosilci kulture žarnih grobišč so obvladali tehniko kovanja bronaste pločevine. To je omogočilo izdelavo predmetov, ki jih postopek vlivanja ni dopuščal. Obrambna vojaška oprema, kot npr. oklepi, ščiti in čelade, ki po svojem konceptu izhajajo iz egejskega prostora, so neposreden rezultat novega znanja in sredstvo prestiža ter izkazovanja družbenega statusa. Produkcija izdelkov iz bron je v tem času množična, o čemer nam pričajo tudi depojske najdbe – kot npr. depo iz Mušje jame pri Škocijanu (ta naj bi imela tudi kultno-sakralno vlogo) z več kot 200 suličnimi ostmi, 20 sekirami, 12 meči, vsaj 6 čeladami, noži, srpi in kosi bronaste pločevine –, ki so značilna za starejšo stopnjo kulture žarnih grobišč v slovenskem prostoru. Tudi keramična produkcija je množičnejša in kvalitetnejša kot je bila v zgodnji in srednji bronasti dobi. Številna arheološka najdišča iz tega časa pričajo o intenziviranju poselitve in o postopnem širjenju kultivirane zemlje (kulturne krajine), nastale ob poljedelstvu in živinoreji, ki je že v naslednjem obdobju, v starejši

železni dobi, v nekaterih predelih današnje Slovenije skorajda dosegla tisti obseg, ki so ga kot dediščino svojih prednikov ob svoji naselitvi v ta prostor prevzeli Slovani.

Starejša železna doba (ali halštatsko obdobje) je v slovenskem prostoru trajala od 8. do konca 4. stoletja pr. n. š., tj. nekoliko dlje kot v ostalem srednjeevropskem prostoru. Začetek tega obdobja pomeni v evropski prazgodovini veliko zarezo, ki jo povezujejo z vdorom t. i. trakijsko-kimerijskega ljudstva v panonsko nižino. Tedaj se tudi začne uveljavljati nova kovina, železa, ki je prišlo iz Male Azije in je v halštatu zajelo tudi Srednjo Evropo, pri čemer ima slovenski prostor posebej pomembno mesto. Arheološka karta halštatskih najdišč kaže, da se je v tem času naselitveno težišče premaknilo iz dolin obeh glavnih rek Save in Drave ter njunih pritokov na višine predalpskega gričevja. Število naseljencev se je s prilivom novih prebivalcev povečalo. Spremenil se je tudi tip naselij. Uveljavil se je višinski tip utrjenih gradišč, ki jih v nekaterih primerih, kot npr. v Stični, že lahko opredelimo za "protourbane" aglomeracije, ki so imele vlogo političnega, obrtnega in trgovskega centra. Utrjena naselja so bila bivališča večjih skupnosti; za družbo tistega časa, ki je ob vrhuncu halštata v slovenskem prostoru v 6. in 5. stoletju pr. n. št. opredeljena kot "knežja" družba (kultura), pa je značilna piramidalna socialna stratifikacija s knežjo (vojaško) aristokracijo na vrhu in serijo klientov na nižjih nivojih. Nov je bil tudi grobni ritual. Njegov glavni znak je skeletni pokop v družinskih gomilah, ki pa v slovenskem prostoru ni niti splošen niti enoten. V Posočju se je npr. dosledno uveljavil žgan plan pokop. Družbene spremembe so bile v veliki meri pogojene s prodorom železa, osvojitvijo tehnologije njegove obdelave ter uporabe za proizvodnjo orožja in orodja, pa tudi nakita. Za razliko od brona železove rude ni bilo potrebno uvažati, ampak je bila dostopna v dnevnem kopu, kar je omogočilo razvoj domače metalurgije. Z njo zvezana obrtna spretnost se je v slovenskem prostoru še posebej uveljavila pri izdelavi kovinskih posod, kjer imajo situle prav posebno mesto že zaradi figuralnega okrasa, ki ga pogosto premorejo. Situlska umetnost je značilna za halštatski slovenski prostor. V svoji klasični in najvišji obliki, izraženi v znameniti situli iz Vač, doseže svoj lasten

in hkrati najvišji umetnostni izraz halštatske kulture sploh. Značilno podobo daje tudi obrambno orožje: oklepi, ščiti in zlasti čelade, ki so se uveljavile v pestrih, kronološko jasno opredeljivih oblikah; iz trakijsko-kimerijskega in nato iz skitskega kroga pa je bila prevzeta konjska oprema.

Te na kratko skicirane značilnosti označujejo jedrne poteze halštatske kulture v slovenskem prostoru, ki pa – če jo pogledamo od blizu – skriva v svojih pojavih tudi pomembne razlike, še zlasti vidne v načinu pokopa. Tako moremo razdeliti halštatsko kulturo širšega slovenskega prostora v šest regionalnih skupin: dolenjsko, notranjsko, štajersko, koroško, istrsko in svetolucijsko. Od teh skupin je dolenjski krog, ki je bil tudi najgosteje naseljen v svoji kulturi najvidnejši in najznačilnejši predstavnik jugovzhodne halštatske kulture. Oznaka halštatske kulture, kot je bila v temeljnih potezah orisana za slovenski prostor, velja v prvi vrsti prav za dolenjsko skupino. Vprašanja etnične pripadnosti nosilcev halštatske kulture na slovenskih tleh so zapletena in v glavnem odprta. Številna nova gradišča na začetku halštatskega obdobja, ki so bila – kot to kaže za Dolenjsko Stična – zasnovana velikopotezno, kažejo na močan priliv novega prebivalstva, ki pa je bilo v kulturnem oziru raznoliko. Dolenjski halštatski krog velja za ilirskega, ta opredelitev pa temelji na povezavi z Glasincem in njegovim kulturnim krogom osrednjebalkanskega prostora, čeprav sam Balkan, kot prostor poselitve ilirskih plemen, kulturno ni enoten; med centralnimi in zahodnimi predeli so velike razlike. Prav s slednjimi je bolj povezano območje zahodne Slovenije. Zaradi močne povezave s severnoitalskim prostorom (Este) bi smeli pri svetolucijski skupini (Sveta Lucija = Most na Soči) govoriti tudi o venetski komponenti v njenem etnosu; ostale slovenske halštatske skupine pa v tem pogledu ostajajo bolj anonimne. Vsekakor doseže slovenski prostor v starejši železni dobi enega vrhuncev prazgodovinskega razvoja, ki nosi drugače tako redke samonikle prvine v svoji materialni in duhovni kulturi.

Mlajša železna doba, ki je arheološko v največji meri zaznamovana z latensko kulturo Kelto, je v slovenskem prostoru trajala zadnja tri stoletja pr. n. št. Pomeni prehod od prazgodovinskih obdobj v zgodovinska. Prvi pisani viri, literarni in epigrafski, ki bistveno osvetlijo in obogatijo zgodovinsko sliko, ter prva znana "državna" tvorba plemen vzhodnoalpskega območja, pomembno označujejo to dobo. Če sodimo po literarnih virih, je bil tudi ta prostor zajet v veliko keltsko preseljevanje, ki je potekalo od 4. stoletja pr. n. št. in se je izteklo šele na jugu Balkanskega polotoka, segalo pa je celo v Malo Azijo. Med številnimi keltskimi plemeni, ki so se zlivala v alpsko-obdonavski prostor, so bili najbolj znani Noriki (*Norici*). Ti so najkasneje v zadnji tretjini 2. stoletja pr. n. št. ustanovili prvo državno tvorbo v vzhodnoalpskem prostoru – Noriško kraljestvo, *Regnum Noricum*, v katerega je bilo vključenih več plemen, med njimi tudi Tavriski, Latobiki in Ambisonti, ki so poseljevali današnja slovenska tla. Ostaja pa odprto vprašanje, ali je to Noriško kraljestvo tvorila zveza enakopravnih plemen pod svojimi knezi oz. kralji, katerih imena so med drugim sporočena tudi na novcih, ali pa je šlo za hegemonijo Norikov in njihovega kralja nad ostalimi plemeni vzhodnoalpskega prostora. Glavni sedež kraljestva je bil domnevno v mestu, izkopenem na Štalenski gori nad Gosposvetskim poljem. S tem je bila prvič izražena, kasneje še večkrat izpričana pomembnost osrednjega koroškega prostora za različne politične tvorbe vzhodnoalpskega območja – od rimske province Norik, preko slovanske kneževine Karantanije do vojvodine Koroške. Eno od središč Noriškega kraljestva je bila tudi Celeia (Celje), kjer je bila v 1. stol. pr. n. št. tudi kovnica noriških srebrnikov.

Z Noriškim kraljestvom keltskih plemen so navezali Rimljani zelo zgodaj dobre gospodarske, pa tudi politične odnose. Verjetno je bilo že okrog leta 170 pr. n. št. sklenjeno "državno gostoljubje", *hospitium publicum*, med Rimom in noriškimi kralji. Iz vzhodnoalpskega prostora je izviralo po vsej Italiji cenjeno noriško železo, *ferrum Noricum*, trgovino z njim pa so obvladovali zlasti trgovci iz Akvileje. Ta najpomembnejši trgovski center severovzhodnega italijanskega prostora so ustanovili

Rimljani leta 181 pr. n. št. kot odgovor na neuspeh enega od keltskih plemen z noriškega območja leta 186 pr. n. št., da bi zasedlo ozemlje kasnejše Furlanije, ki so ga Rimljani šteli za sfero svoje oblasti: s tem je bila – vsaj v grobem – za vse nadaljnje čase potegnjena politična meja Italije proti vzhodu.

Vendar slovenski prostor v mlajši železni dobi ni bil v celoti oz. povsem keltiziran. Tavriski in nekoliko mlajši Latobiki so prizadeli zlasti področja nekdanjih halštatskih skupin Dolenjske, Štajerske in Koroške (zlasti dobro je dokumentiran naselitveni prostor Latobikov; omejen je z imenoma rimskih postojank Municipium Flavium Latobiorum Neviodunum (Drnovo pri Krškem) in Praetorium Latobiorum (Trebne) na področju severovzhodne Dolenjske), ne pa tudi onih na Notranjskem, v Posočju in v Beli krajini. Arheološko gradivo in pisani viri kažejo, da so tu živela plemena Japodov in Karnov. Izkopavanja v Stični pa pričajo, da je ostalo tudi veliko starega domačega prebivalstva, na Dolenjskem torej Ilirov.

Rimsko napredovanje v ta prostor keltskih in ilirskih plemen se je začelo že v 2. stoletju pr. n. št.. Kmalu po ustanovitvi Ogleja so Rimljani razširili svoj vpliv na Istro in tam živeče Histre. V petdesetih letih 2. stol. je potekala prva, leta 119 pa druga panonska vojna, leta 129 so bili premagani Tavriski, leta 115 Karni, leta 113 pa je rimska vojska doživela pri doslej še nelokalizirani Noreji poraz proti germanskim Cimbrom in Tevtonom, ki so vdrli v noriški vzhodnoalpski prostor. Glavna faza vključitve vzhodnoalpskega in severozahodnobalkanskega prostora v okvir rimske države je sledila v zadnjih desetletjih pred našim štetjem, ko si je Rim v letih 35-33 podvrgel Delmate, Panonce in Japode ter pomaknil mejo imperija daleč prot vzhodu – dokončno je bilo območje do srednje Donave zagotovljeno za rimsko državo šele po panonski vojni v letih 16-9 pr. n. št. in po zadužitvi Panonsko-delmatskega upora v letih 6-9 n. št. – ter hkrati priključil Istro Italiji. Vzhodnoalpski prostor Noriškega kraljestva je bil kot zadnja velika politična tvorba Keltov na kontinentu verjetno tudi zaradi prijateljskih in zavezniških stikov Norikov z Rimom, imperiju priključen brez

vojne okrog leta 10 pr. n. št.. Takrat so na Štalenski gori nastali tudi trije častilni napisi osmih noriških plemen za člane vladarske Avgustejske dinastije. Meje rimskega imperija so se z roba Italije preko barbarskega sveta pomaknile do Donave. Nekaj podobnega se je v zgodovini tega prostora zgodilo osem stoletij kasneje, ko je Karel Veliki premagal Avare in močno razširil meje karolinške države na jugovzhodu.

Slovenia Romana

Osvojitvam Rimljanov, s katerimi so domača plemena izgubila svojo samostojnost, je kmalu sledila administrativna ureditev provinc in s tem vključitev v rimski državni in pravni red. Zahodna Slovenija do Hrušice (*Ad pirum*) je postala že v avgustejski dobi sestavni del Italije (*Regio X – Venetia et Histria*). Okrog leta 10 je bila ustanovljena provinca Panonija (*Pannonia*), ki je na zahodu segala v Posavje. Vzhodne Alpe od Donave na severu do porečja Savinje (*Celeia*) na jugu pa naj bi bile organizirane v provinco Norik (*Noricum*) šele za časa cesarja Klavdija okrog srede 1. stoletja. Z izjemo Panonije, ki je bila pod Trajanom v začetku 2. stoletja razdeljena na zahodnejšo Zgornjo in vzhodnejšo Spodnjo Panonijo (*Pannonia Superior, Pannonia Inferior*), je takšna organizacija provinc ostala nespremenjena do druge polovice 2. stoletja. Takrat je bila zaradi vpadov Kvadov in Markomanov, ki so leta 166 prodrli celo do Akvileje, meja Italije prestavljena vzhodno od Emone (Ljubljana), tj. do Trojan (*Atrans*). Zadnjo večjo reorganizacijo provinc je izvedel Dioklecijan ob koncu 3. stoletja. Norik je bil po glavnem alpskem grebenu razdeljen na severni Obrežni (*Noricum ripense*) in južni Sredozemski oz. Notranji Norik (*Noricum meditteraneum*). Slednjije obsegal tudi današnje slovensko Štajerske, tj. mestna področja antičnega Celja (*Celeia*) in Ptuja (*Poetovio*). Zgornja Panonija, kamor je spadal tudi jugovzhodni del slovenskega prostora, pa je bila razdeljena na severno Prvo Panonijo (*Pannonia prima*) in južno Savijo (*Pannonia Savia*) s središčem v Siscii (Sisak). Tja je spadal tudi dolenski prostor.

Notranjo strukturo provinc so opredeljevala mesta (*civitates*). Pod njihovo jurisdikcijo je spadalo – za razliko od kasnejših, v srednjem veku nastalih mest – obsežno okoliško ozemlje (*ager*). Tržaško mestno ozemlje je npr. obsegalo ves Kras do Nanosa in Javornikov, celejansko pa več ali manj celotno Posavinje in Kozjansko, tj. prostor od Trojan do Sotle. Na tem mestnem podeželju so se nahajali veliki kmetijski obrati, *villae rusticae*. V slovenskem prostoru jih je evidentiranih več kot 150. V predelih, kjer je kontinuiteta med antiko in zgodnjim srednjim vekom prevladala nad diskontinuiteto, npr. v Istri pri Poreču in Pulju, so se sledovi katastrske razdelitve mestnih agrov ohranili vse do danes. Prvo rimsko mesto, nastalo na ozemlju današnje Slovenije je bila Emona. Imela je pravice kolonije, že leta 14. oz. 15. n. št. pa je premogla mestno obzidje. Prvi kolonisti Emone so v glavnem izvirali iz mest Padske nižine in iz Akvileje, nekaj pa je bilo tudi veteranov XV. legije. Okrog srede 1. stoletja je pet noriških naselbin – Aguntum (pri Lienzu), Iuvavum (Salzburg), Teurnia (pri Spittalu), Virunum (na Gosposvetskem polju) in Celeia (kjer so se v bližnjem Šempetru, v nekropoli celejanske aristokracije in premožnih meščanov, ohranili izjemni spomeniki provincialne umetnosti) – dobilo municipalne mestne pravice. Enake pravice je v sedemdesetih letih 1. stoletja prejel tudi Neviodunum (Drnovo) na Krškem polju, ki je v 4. stoletju postal pomembno pristanišče in prepregališče. Iz naselja ob legijskem taboru pa se je razvilo mesto Poetovio (Ptuj), ki mu je konec 1. stoletja cesar Trajan podelil pravice kolonije. Antični Poetovio je bil skupaj s svojim kasnejšim srednjeveškim naslednikom Ptujem célo prvo tisočletje in še dlje najpomembnejše mestno naselje v slovenskem prostoru. Njegov pomen je bil pogojen predvsem z izredno ugodno prometno lego na glavni poti, ki je prečkala slovenski prostor, kjer je bil že v pozni antiki zgrajen kamniti most čez Dravo.

V Poetovionu je živela tudi prva organizirana krščanska skupnost, tj. škofija, v slovenskem prostoru. Že v predkonstantinskem času, torej pred uveljavitvijo verske svobode, je tam na prelomu 3. stoletja v 4. deloval škof in mučenec Viktorin (umrl 304), s svojimi cerkvenimi spisi prvi literarni ustvarjalec na vsem področju

podonavskih provinc. Cerkvena organizacija škofij se je razvila po zgledu upravne strukture provinc: posamezna mesta (*civitates*) so postala sedeži škofij. Emonski škof je izpričan že v drugi polovici 4. stoletja, v 5. stoletju se omenja škof v Teurniji, v 6. pa še škofje oz. škofije v Aguntumu, Virunumu in Celeji, kjer je okrog leta 530 deloval škof Gavdencij, znan po izjemnem metričnem nagrobnem napisu iz Št. Pavla pri Preboldu. Leta 599 se omenja krščanska skupnost s škofom v Kopru (insula Capritana) v Istri, kjer je že od prej delovalo pet škofij: Pola, Cissa, Pedena, Parentium in Tergeste. Iz časa pozne antike so se v slovenskem prostoru ohranili številni spomeniki krščanstva: sakralna arhitektura (cerkve, krstilnice), krščanski napisi, predmeti za liturgično rabo pa tudi predmeti iz vsakdanjega življenja s krščanskimi simboli, ki pričajo o močni uveljavitvi nove vere. Prav tu, pri Frigidu (med Ajdovščino in Vipavo v Vipavski dolini), je leta 394 krščanski cesar Teodozij premagal pogankega tekmeča Evgenija; bitka, v kateri naj bi h krščanski zmagi pripomogla tudi čudežna orkanska burja, pa je že pri antičnih in po njih povzemajočih srednjeveških piscih dobila pomen svetovnozgodovinskega dogodka – dokončne zmage krščanstva nad poganstvom. Metropolitno oblast nad prostorom zgoraj omenjenih škofij je imela cerkev v Akvileji, ki je zelo verjetno že od srede 3. stoletja – v nasprotju z legendo, po kateri naj bi prvi akvilejski škof sv. Mohor (Hermagor), učenec evangelista Marka, umrl mučeniške smrti že ok. leta 70 – obstojala kot škofija in je najkasneje do srede 5. stoletja dosegla rang metropolitne cerkve. Naslov patriarha za oglejske metropolitne je izpričan od leta 558/560, natančnejši podatki o škofijah, vključenih v oglejsko metropolitno območje, pa izvirajo šele iz poznega 6. stoletja. Tako je npr. glede na podpise škofov na cerkvenem zboru v Gradežu, ki je tradicionalno datiran v leto 579, pod oglejskega metropolita spadalo pet škofij v Istri, devet v Benečiji (Venetia), tri v Notranjem Noriku in po ena v Prvi Panoniji ter Drugi Reciji. Zaradi drastičnega poslabšanja razmer v 5. in 6. stoletju – takrat so vzhodne meje in notranjost imperija začela vznemirjati ter tudi obvladovati barbarska ljudstva od Gotov do Langobardov, rimska državnost pa je začela usihati (o tem se nam je v *Vita sancti Severini*, ki ga je v začetku 6. stoletja napisal Evgipij, ohranil za bližnji

Obrežni Norik izjemen vir) –, kar se je odrazilo tudi v nazadovanju in propadu mest in drugih nižinskih naselbin ob glavnih prometnih poteh, naj bi po mnenju nekaterih raziskovalcev škofje svoje sedeže prenesli v na novo uveljavljena utrjena višinska naselja v prometno odmaknjene in težje dostopne kraje (refugije). Tako naj bi se npr. na Ajdovski gradec nad Vranjem zatekel celejanski škof. Utrjena višinska naselja so bila glavna značilnost poselitvene podobe slovenskega prostora v pozni antiki in v njih so arheološka izkopavanja odkrila številne krščanske cerkve, tudi po več v enem naselju. Vsekakor je konec 6. stoletja z naselitvijo Slovanov v vzhodnoalpski prostor cerkvena organizacija na prostoru nekdanjega Norika in Panonije popolnoma razpadla.

Rimska kolonizacija in z njo zvezan proces romanizacije staroselcev, ki so se z različno intenzivnostjo in uspehom vključevali v rimsko družbo – v Emoni so bili npr. avtohtoni prebivalci skoraj povsem izločeni, medtem ko so v Celeji, Virunumu in Teurniji avtohtoni sloji prevladovali tudi na vodilnih položajih –, se je sprva v veliki meri vezala na vojaške naselbine in tabore. Na začetku 1. stoletja n. št. sta bili v slovenskem prostoru stacionirani dve rimski legiji, *Legio VIII. Avgusta* z zimskim taborom v Poetovionii in *Legio XV. Appolinaris*, ki se je nahajala v okolici sedanje Ljubljane, a je bila kmalu premeščena ob Donavo, v Carnuntum (Petronell), vzhodno od Dunaja. Poetovio je ostal legijski tabor célo prvo stoletje. Leta 69 je bil v njem, tedaj bivališču *Legio XIII. Gemina*, Vespazijan oklican za cesarja. Zaradi vpadov Markomanov in Kvadov je bil zgrajen tabor *Legio II. Italicae* v Ločici pri Šempetru v Savinjski dolini, vendar se je legija kmalu premaknila v Lauriacum (Lorch) ob Donavi. Že v 3. stoletju pa je na kraških prelazih začel nastajati nov obrambni sistem, sestavljen iz dolinskih zapor, signalnih stolpov, trdnjav in kaštelov, ki je z vzhoda varoval Italijo. Potekal je od Tarsatice (Trsat pri Reki) v Kvarnerskem zalivu na jugu do Ziljske doline na severu. Po Ammian(us)u Marcellin(us)u, časniku in zgodovinarju iz 4. stoletja, se je zanj uveljavilo ime *claustra Alpium Iuliarum*. Zapore so bile del večjega obrambnega sistema Italije na celotni alpski verigi od Ligurije do Kvarnerja

(*tractus Italiae circa Alpes*), njegov regionalni operativni štab pa je bil po vsej verjetnosti v Castri (Ajdovščina) in na Hrušici (Ad Pirum, Okra). Po 4. stoletju so zapore priložnostno uporabljali le še na posameznih odsekih.

Tudi zaradi logističnih potreb vojske je že kmalu po rimski zasedbi začel nastajati cestni sistem, ki je odražal geopolitični pomen širšega slovenskega prostora. Izhodiščna točka je bila Akvileja; od tu speljane ceste so se razpredle po celotnem območju porečij Donave, Drave in Save. Proti severu je iz Akvileje v noriški alpski prostor tekla *via Iulia Augusta*. En krak je preko Agunt(um)a vodil v zgornjo dolino Drave in naprej proti Reciji, drugi pa po Kanalski dolini proti Virunumu na Gosposvetskem polju, ki je bil starejše noriško glavno mesto, odkoder je šel priključek do Lauriac(um)a (Lorch), glavnega mesta Obrežnega Norika. Proti jugu, proti Istri, sta iz Akvileje vodili dve cesti: *via Flavia*, ki je preko Tergesta (Trst) vodila v Pulj, in druga, ki je tekla naravnost do Tarsatice (Trsat) in naprej preko Senie (Senj) v metropolo Savske Panonije Sisicio (Sisak). Proti vzhodu pa je iz Akvileje potekala glavna magistralna os, ki je prečkala slovenski prostor, kot *via Gemina* v literaturi označena cesta, ki je prek Hrušice, Emone, Celeie in Poetovione povezovala vzhodno padsko nižino in italjski jadranski prostor s porečjem srednje Donave. Iz Poetovione, kjer je bila glavna carinska uprava celotnega Ilirika (*publicum portorium Illyrici*), je en krak poti vodil proti severnopanonskemu prostoru in Carnunt(um)u na Donavi, drugi pa proti metropoli Druge Panonije, Sirmi(um)u (Sremska Mitrovica). Tudi iz Emone je vodila cesta, ki je prek Neviodunuma (Drnovo) in Siscie potekala ob Savi do Sirmi(um)a. Nekje med Emono in Celeio pa je tekla tudi priključek proti severnemu Virunumu.

Po glavni cesti Emona-Akvileja so se premikala tudi barbarska ljudstva, ki so se v 5. in 6. stoletju namenila v Italijo. V njej so iskala plen ali pa novo domovino. Konec 4. stoletja se je sesul rimski obrambni sistem ob Donavi in germanskim Zahodnim Gotom (Vizigoti), ki so se po zmagi nad cesarsko vojsko leta 378 pri Adrianoplu

(Edirne) naselili na ozemlju imperija, so sledila še druga barbarska plemena, ki so pritiskala s severa in vzhoda, med njimi Huni, Svebi, Vzhodni Goti (Ostrogoti) in Langobardi. Že leta 379 so ta dogajanja oplazila tudi slovenski prostor, ko so Vizigoti oplenili Ptuj in Stridon, rojstno mesto sv. Hieronima, ki je stalo nekje na meji Panonije in Dalmacije (morda celo na območju Kvarnerja). Vizigoti so bili tudi prvo barbarsko ljudstvo, ki je oplenilo Rim; v Italijo so vdrli leta 409/410, kamor je leta 452 pot vodila tudi Hune pod Atilo, ki so oplenili in požgali Akvilejo, pa tudi mesta in posamezne utrdbe v slovenskem prostoru. Konec osemdesetih let 5. stoletja je v sporazumu s cesarjem v Konstantinoplu Teoderik Veliki kot (vzhodno)rimski zaveznik (federat) popeljal v Italijo svoje Ostrogote. Leta 489 je ob Soči premagal Odoakra, ki je leta 476 odstavil zadnjega zahodnorimskega cesarja. Do leta 493 je Teoderik osvojil Italijo, ki so ji nato romanizirani Ostrogoti zavladali za pol stoletja. Do leta 536 je v ostrogotsko Italsko kraljestvo spadal tudi prostor Norika, Panonije in Dalmacije. Teoderikov upravitelj Notranjega Norika pa je bil po vsej verjetnosti tisti Ursus, *v(ir) s(pectabilis)*, ki je dal v t. i. pokopališčni cerkvi v mlajšem noriškem glavnem mestu Teurniji postaviti znamenit mozaik s krščansko simboliko.

Skoraj natančno osemdeset let za Goti so stopili tudi Langobardi na tla Italije. Do njihovega prihoda je prišlo kmalu po Veliki noči leta 568 in bilo je zadnjič, da je potujoči plaz vojščakov z ženami in otroki, opremo in živino, na vozovih, na konjih in peš zapustil svojo panonsko domovino. V današnji spodnjeavstrijski prostor južno od Donave so Langobardi prišli že v začetku 6. stoletja, leta 547/48 pa jim je cesar Justinijan I. s pogodbo prepustil "mesto Norik in panonske utrdbe"; tj. nekdanj gotsko Panonijo in tisti del Norika južno od Drave nad katerim je rimski (bizantinski) cesar še imel oblast. Norik je bil namreč takrat – z izjemo "noriškega mesta", pod katerim nekateri zgodovinarji razumejo mestno področje Poetovione, nekateri pa Celeie – že dobro desetletje pod oblastjo Frankov, ki so si okrog leta 545 pridobili še Benečijo. Langobardska naselitev se je takrat razširila tudi v zgornje Posavje, o čemer nam priča grobišče v Kranju, kjer so starejši grobovi ostrogotski, mlajši pa langobardski. S

pogodbo iz leta 547/48 so Langobardi postali cesarski federati in njihov premik v prostor južno od Drave je bil naperjen v prvi vrsti proti Frankom. Pod vodstvom kralja Alboina, ki je kasneje povedel svoje ljudstvo v Italijo, so leta 567 uničujoče premagali Gepide, ki so obvladovali Sirmium; zmagali pa so predvsem zato, ker so si uspeli pridobiti zavezništvo Avarov, novega ljudstva, ki je malo predtem prišlo ob spodnjo Donavo. Novi zavezniki in sosedje pa so bil za Langobarde hkrati tudi novi sovražniki. Že naslednje leto so Langobardi Avarom – menda celo pogodbeno – prepustili Panonijo, kamor so skupaj s slednjimi začeli prihajati tudi Slovani. Odhod Langobardov iz Panonije v Italijo, kamor so morda odšli na povabilo užaljenega bizantinskega vojskovodje Narsesa, je imel dve daljnosežni posledici: politična enotnost Italije je bila izgubljena za dolga stoletja, z avarskim gospostvom pa se je od rimske ekumene dokončno ločil tudi panonski prostor vključno z glavnino slovenskega ozemlja .

Naselitev Slovanov

Naseljevanje Slovanov – o Slovencih v zgodnjem srednjem veku, pa tudi še kasneje ne moremo govoriti – v Vzhodne Alpe in porečje tamkajšnjih rek je svoj vrhunec doseglo v zadnjih desetletjih 6. stoletja, čeprav je šlo za proces, ki se je začel že nekoliko prej in se končal v začetku 9. stoletja. Kot dokazujejo nekateri slovenski narečni refleksi, ohranjeni še danes v ziljskem dialektu na Koroškem, ter krajevna in rečna imena na ozemlju današnje Avstrije južno od Donave, je prvi slovanski sunek v Vzhodne Alpe prišel s severa, s področja zahodnoslovanske jezikovne skupine. Okrog leta 550 naj bi se tako prvi val obrnil s področja današnje Moravske proti jugu, prek Donave med Trauno na zahodu in Dunajem na vzhodu, zajel najprej ozemlje Zgornje in Spodnje Avstrije in se nato po dolinah alpskih rek postopoma širil v notranjost vse do Karavank in ob Dravi še naprej proti jugovzhodu. Zdi se, da je škofija v Poetovionii (Ptuj) propadla že pred letom 577 prav v zvezi s tem slovanskim naselitvenim

valom. Drugi, z jugovzhoda prihajajoči slovanski val v Vzhodne Alpe je bil nekoliko kasnejši in v tesni povezavi z Avari. To stepsko nomadsko ljudstvo je po odhodu Langobardov v Italijo leta 568 obvladovalo Panonsko nižino ter prek Donave in Save napadalo bizantinsko državo. Leta 582 so osvojili Sirmium (Sremska Mitrovica), nekdanjo metropolo Ilirika, in se začeli skupaj s spremljajočimi Slovani preusmerjati tudi proti severozahodu. Slovansko-avarsko napredovanje je povzročilo propadanje starih antičnih struktur, med njimi tudi cerkvene organizacije. Prav na podlagi sinodalnih zapisov oglejske metropolitske cerkve, ki nam odslikavajo propadanje antičnih škofij v tem prostoru (Emona, Celeia, Poetovio, Aguntum, Teurnia, Virunum, Scarabantia), morda lahko sledimo etapam slovansko-avarskega napredovanja v Vzhodne Alpe. Do okrog leta 588 je padlo v njihove roke zgornje Posavje, do leta 591 je bilo osvojeno zgornje Podravje in v naslednjih letih je na območju zgornje Drave okrog Lienza že prišlo do spopadov s severnimi sosedi Bavarci. Leta 592 so sicer zmagali Bavarci, vendar so že leta 595 v bitki, ki jo je odločil kagan s svojo avarsko konjenico, doživeli hud poraz. Po teh bojih, ki se ponovijo še okrog leta 626, se je izoblikoval in utrdil mejni pas, ki je za stoletja razdelil vzhodnoalpski prostor: frankovsko opredeljena zahodna polovica se je ločila od avarskega in slovanskega vzhoda in jugovzhoda.

Na jugu, ob Soči in v Istri, ki je takrat na severu verjetno segala vse do Nanosa in Snežnika, se je meja ustalila nekoliko kasneje. V bojih s furlanskimi Langobardi v začetku 8. stoletja so Slovani poselili gričevnato ozemlje onstran Soče vse do roba Furlanske nižine. Tako nastala etnična meja se je z malenkostnimi spremembami ohranila skozi 1200 let vse do danes. V Istro so prodirajoči Slovani prišli s severovzhoda skozi Postojnska vrata in najprej, do okrog leta 600, naselili ozemlje do naravnega praga južno od ceste Trst-Reka, kjer se Kras ostro spušča v tržaško in buzetsko zaledje. Konec 8. stoletja pa je začela lokalna frankovska oblast zaradi rekrutacijskih in gospodarskih potreb v zvezi z v sosedstvu potekajočimi avarskimi vojnami načrtno naseljevati Slovane s kontinentalnega dela Istre na opustela območja

istrskih mestnih teritorijev v notranjost polotoka. Koliko je bilo Slovanov, ki so naselili vzhodnoalpski in predalpski prostor, je nemogoče zanesljivo ugotoviti. Številka okrog 20.000 za današnji slovenski prostor, ki obsega 20.000 km², dobljena na podlagi najstarejšega statističnega vira za del današnjega slovenskega ozemlja, tj. prvega urbarialnega zapisa za freisinško loško gospostvo iz leta 1160, in retrogradnega sklepanja ter posplošitve na širše območje, se zdi majhna, a vendarle sprejemljiva. Opozoriti pa je treba, da je bila poseljenost nekaterih predelov, npr. Celovške kotline na Koroškem ali Kranjske okrog Kranja, zagotovo gostejša, pa tudi sicer je bila poselitev v prostoru, ki je bil bistveno bolj poraščen z gozdom kot danes, precej neenakomerna.

Ko so Slovani poselili nekdanje noriške in panonske province, je rimska državnost v tem prostoru že ugasnila. Kljub velikim spremembam v 5. stoletju pa se je ta ohranjala tako dolgo, dokler se je to ozemlje prištevalo k Italiji. To stanje se je v zahodnonoriškem prostoru, kjer je bila še leta 532 smrt diakona Nonozija, ki je deloval na območju Teurnije, datirana po rimskih konzulih, spremenilo leta 536/37 s frankovsko zasedbo. Vzhodnonoriško in zahodnopanonsko območje, ki sta leta 548 z darovnico (vzhodno)rimskega cesarja Justinijana prešla na Langobarde, pa sta se od rimske ekumene ločila z njihovo preselitvijo v Italijo leta 568 in z vzpostavitvijo novega avarskega gospostva ob srednji Donavi. Vse to seveda ne pomeni, da novi priseljenci niso vsaj deloma prevzeli antične dediščine. Stare predstave o popolni izselitvi staroselcev oziroma o njihovem iztrebljenju s strani Slovanov so že dolgo presežene. Številna krajevna imena, zvezana z imenom Vlah, ki so ga Slovani vzdevali Romanom (kot npr. Laško), kot tudi nekatera višinska utrjena naselja – ta so bila tipična naselbinska oblika tega prostora v pozni antiki –, ki so, kot npr. Rifnik južno od Šentjurja pri Celju, svojo naselitveno kontinuiteto ohranila še v 7. stoletje, kažejo na stik in sožitje staroselcev s Slovani. Preko njih so Slovani prevzeli številna antična krajevna in vodna imena ter tudi nekatere segmente vsakdanjega gospodarskega življenja, zlasti planšarstvo. Bolj ko gremo proti zahodu, proti

Furlaniji in Italiji, več je sledov teh stikov. Toda čeprav je bil prostor slovanske naselitve ozemlje, ki je bilo kultivirano že v antiki, je v njegovi strukturi prišlo do velikih sprememb. Najbolj viden je bil propad antičnih urbanih središč. Pokrajina, v kateri so bila mesta središča vsega življenja, je postala eno samo podeželje. Namesto antičnega pismenstva je nastopilo obdobje zgodnj srednjeveške nepismenosti. Izoblikovan in kodificiran pravni red ter z njim povezano državo so nadomestile nove oblike. Uveljavil se je nov način poljedelstva, zvezan z drugačnim družbenim ustrojem. Propadla je cerkvena organizacija s škofijami, ne pa tudi sam krščanski kult, ki se je vsaj ponekod uspel ohraniti med romanskimi staroselci. Tako je bilo npr. s prostorom Spittala ob Dravi na Koroškem. Tam je bila okrog leta 600 požgana škofijska cerkev v Teurniji, ohranitev nagrobne plošče zgoraj omenjenega diakona Nonosija iz leta 532 v samostanski cerkvi s konca 8. stoletja v Molzbichlu pa izpričuje kontinuiteto kulta v čas po slovanski naselitvi. Na takšna jedra krščanske tradicije se je kasneje navezal tudi karantanski misijon 8. stoletja.

Novе identitete

Današnji vzhodnotirolski in koroški prostor se je konec 6. stoletja že imenoval dežela Slovanov (*Sclaborum provincia*), istočasna prisotnost avarskega kagana pa dokazuje, da je bil tudi ta gorati alpski svet vključen v gospostvo Avarov, katerih center je ležal med Donavo in Tiso v Panoniji. V Evropi so se Avari prvič pojavili okrog leta 560, in sicer na mejah bizantinske države ob spodnji Donavi. Leta 567 so skupaj z Langobardi uničili Gepide. Temu dogodku sledeče avarsko naseljevanje Panonije, iz katere so se Langobardi izselili v Italijo že leta 568, se je končalo leta 582 z osvojitvijo stare metropole antičnega Ilirika, Sirmija. V širšem smislu je ime Avari pokrivalo celoto ljudstev, ki so živela pod kaganovo oblastjo. Pod imenom Avari je živela nadregionalna politična skupnost, ki je bila precej nestabilna in podvržena nenehnim spremembam, kar je bilo značilno za vsa nomadsko-konjeniška ljudstva

evro-azijskega stepskega prostora. Avari so tvorili polietnično zvezo, ki je bila zmeraj odprta novim prišlekom in ki je poleg ostalih ljudstev (*gentes*) panonskega bazena zaobjemala Gepide, Bolgare, Kutrigure in predvsem Slovane. V razmerju do Avarov so Slovani avarske politične sfere, naseljeni na ogromnem prostoru od Sudetov na severu do spodnje Donave na jugu, imeli podrejeno vlogo, kar se je odražalo zlasti v vojaški obvezi in plačevanju tributa. Toda odnosi in razmerja avarskih vojščakov konjenikov do različnih slovanskih skupin so bili časovno in prostorsko pogojeni in zato različni. Intenzivnost avarskega gospostva nad Slovani v središču kaganove oblasti ob srednji Donavi in Tisi v Panoniji je bila gotovo večja kot na obrobju, v goratem in z gozdom močno poraščenem vzhodnoalspkem in severozahodnem balkanskem prostoru, ki ni bil primeren za življenje nomadskih konjenikov. V slovenskem zgodovinopisju je bilo to razmerje označeno takole: "Nič namreč ne opravičuje mišljenja, da je imel vsak Karantanec svojega obrskega gospodarja. Minili so lahko meseci in meseci, da ni videl Obra-nomada, v odročnih krajih morda tudi celo leto. Ampak če se je ustavilo kakšno krdelo v njegovi vasi, potem je veljala tam tista absolutna brezpravnost, ki jo opisujeta tako pretresljivo Fredegar in Nestor, in ki so jo izkusili pod Huni celo silni Goti". Sledi te nekdanje avarske prisotnosti v karantanskem prostoru so se nam morda ohranile tudi v krajevnih imenih Faning/Baniče in Fohnsdorf/Banja vas, izpeljanih iz besede *ban* (od avarskega *bajan*). Pravkar opisana oblika avarskega gospostva je trajala do okrog srede dvajsetih let 7. stoletja. Takrat pa sta dva ne povsem nepovezana dogodka – začetek slovanskega upora proti avarskemu gospostvu pod Samom leta 623 in neuspelo avarsko obleganje Carigrada leta 626 – povzročila velike spremembe.

Barbari so pred letom 626 sicer že večkrat stali pred obzidjem mesta ob Bosporju, toda resničnega poskusa zavzetja Carigrada so se ob sodelovanju podrejenih Slovanov in zaveznikov Perzijcev prvi lotili prav Avari. Spodletelo obleganje je za avarski podonavski kaganat pomenilo pravo katastrofo in skoraj propad. Poraženi Avari, ki so jih močno pretresali notranji spori, povezani z zelo oslABLJENO močjo kagana, so za

več desetletij praktično izginili iz vizirja bizantinskih piscev, katerih pozornost so pritegnili odločilni boji z Perzijci in kmalu nato tudi z Arabci.

Katastrofa leta 626 je močno okrepila tudi položaj upornih Slovanov pod Samom. Po kronološko ne povsem zanesljivemu poročilu t. i. Fredegarjeve kronike se je Samo pridružil uporu Slovanov na današnjem Češkem in Slovaškem leta 623, kar bi pomenilo, da je na skrajnem zahodnem robu avarskega kaganata prišlo do odcepitvenega gibanja že pred njegovo veliko krizo leta 626. Samo, po rodu Frank in trgovec z orožjem, je izkoristil priložnost, se izkazal v boju proti Avarom in postal vladar (kralj, do svoje smrti leta 658) srednjeevropske in nasploh prve v zgodovini znane slovanske državne tvorbe. Težišče le-te je ležalo severno od Donave, obsegala pa je tudi prostor kasnejše Karantanije v Vzhodnih Alpah. V neuspelem poskusu frankovskega kralja Dagoberta I., ki je hotel leta 630 uničiti Samovo državno tvorbo, so namreč poleg frankovskih in alamanskih čet sodelovali tudi Langobardi, katerih delovanje je lahko bilo naperjeno le proti njihovim alpskoslovanskim sosedom. Tem so furalnski Langobardi že okrog let 623 – 626 odtrgali "okoliš Slovanov, ki se imenuje *Zellia*" v Kanalski dolini. Takrat je prvič prišel nek slovanski prostor v odvisnost od Furlanije in tamkajšnji Slovani so potem do okrog leta 740 plačevali tribut langobardskim vojvodom v Čedadu. Najstarejšo karantansko zgodovino pa povezuje s Samom – verjetno ne povsem brez razloga – tudi *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, tekst, ki je leta 870 nastal v Salzburgu in je najpomembnejši vir za zgodovino vzhodnoalpsko-panonskega prostora 8. in 9. stoletja.

Alpski Slovani, imenovani tudi Vinedi, ki so bili vključeni v Samovo politično skupnost, so v tistem času imeli svojega lastnega kneza Valuka, ki je vladal v "mejni pokrajini Vinedov" (*marca Vinedorum*). Tudi ta označba sočasnega frankovskega kronista posredno priča, da je bil slovanski vzhodnoalpski prostor med Bavarci in Langobardi mejno področje neke večje, tj. Samove politične skupnosti. H knezu Valuku in njegovim Slovanom se je okrog let 631/632 zatekla skupina Bolgarov, ki jo

je vodil Alzeco-Alciocus. Pripadal je skupini bolgarskega pretendenta, ki je hotel izkoristiti krizo avarskega kaganata po katastrofi leta 626 in mu s svojimi ljudmi zavladati. Toda doživel je poraz in z 9000 možmi, skupaj z ženami in otroki, se je iz Panonije zatekel k Bavarcem, ki so po prvotnem gostljubnem sprejemu na ukaz frankovskega kralja Dagoberta I. v nekakšni bavarski praizvedbi šentjernejske noči umorili več tisoč Bolgarov. Rešila se je le Alzecova skupina, ki jo je, ponovno na begu, sprejel Valuk. Okrog trideset let, torej eno generacijo, so ti Bolgari ostali pri alpskih Slovanih v nastajajoči Karantaniji, dokler se niso po letu 662 preselili v langobardsko Italijo, v Benevent.

Po Samovi smrti leta 658 so Avari obnovili svojo oblast nad večjim delom slovanske Srednje Evrope, ne pa tudi nad karantanskimi Slovani, ki so, kot nam izpričuje Alzecova epizoda, bili samostojni glede na vse svoje sosede, tako Bavarce oz. Franke kot Langobarde in tudi Avare. Šele dobrih osem desetletij pozneje, okrog leta 740, je avarski pritisk toliko narasel, da so morali takratni Karantanci pod svojim knezom Borutom v obrambo pred vzhodnimi sosedi pristati na bavarsko pomoč in nadrejenost.

Tudi južno od Karavank se je po sredi 7. stoletja obnovilo – če je bilo sploh prekinjeno – avarsko gospostvo, ki je segalo do meja Italije, do Furlanije. Okrog leta 664 so Avari na zahtevo langobardskega kralja Grimoalda vdrli v Furlanijo in najverjetneje pri Ajdovščini, ob Hublju (*Fluvius Frigidus*) v Vipavski dolini, približno tam, kjer je že leta 394 krščanski cesar Teodozij porazil poganskega tekmeca Evgenija, premagali upornega furlanskega vojvodo Lupa, ki je tudi izgubil življenje. Pavel Diakon, Langobard po rodu iz Čedadada, ki je konec 8. stoletja poročal o teh dogodkih, je vedel tudi povedati, da je Arnefrit, sin premaganega upornega vojvode, v strahu pred Grimoaldom zbežal "k plemenu Slovanov v Karnuntum, ki ga napačno imenujejo Karantanum" (*Carnuntum, quod corrupte vocitant Carantanum*).

Tudi če oznaka *Carantanum* ne spada v čas, ki ga Pavel opisuje, ampak v čas, ko je konec 8. stoletja pisal svojo Zgodovino Langobardov, je to najstarejša nesporna omemba karantanskega imena. Izobraženi furlanski avtor se je – podobno kot številni pisci tistega časa – držal etnografske tradicije in nova dejstva poimenoval s starimi pojmi. Tako razlaga *Carantanum* kot ljudsko popačenko klasične antične oznake *Carnuntum*, ki pa v resnici (gre za antični kastel ob Donavi vzhodno od Dunaja; današnji Petronell) ni imela nobene zveze s Karantanijo. Nam pa to Pavlovo poročilo lepo kaže, da so Karantanci svoje plemensko ime – prvič verjetno omenjeno pri anonimnem kozmografu iz Ravenne kot *Carontani* – izpeljali iz krajevnega oziroma pokrajinskega imena prostora, na katerem so živeli. Ime je bilo prvotno povezano z območjem Gosposvetskega polja (*Carentana*) in Ulrichsberga (*mons Carentanus*), kjer sta stala *civitas Carantana* (Krnski grad) in *ecclesia sanctae Mariae ed Carantanam* (Gospa Sveta). Od tu se je ime razširilo na vso pokrajino, ki ji je vladal knez s Krnskega gradu. Ime ni samo predslovanskega, ampak tudi predrimskega izvora; v etimološkem smislu ime Karantanci verjetno pomeni "Ljudje iz Karante". Sicer pa je koren *Kar-* značilnost širšega alpsko-jadranskega prostora, saj ga najdemo še v besedah, kot so npr. *Carnia* in njena izpeljanka *Carniola*, ali pa tudi *Kras*.

Karantanija

Temeljni nosilec političnega, družbenega in pravnega življenja v zgodnjerednjeveškem pomenu teh oznak je bilo pleme (*gens, rod', ethnos*). Vendar plemena niso bile preproste strukture, temveč zelo kompleksne tvorbe. Široko zastavljeno podrobno raziskovanje germanskih, slovanskih in tudi stepsko-nomadskih etnogenez v zadnjih nekaj desetletjih je zelo jasno pokazalo, da zgodnjerednjeveška plemena niso bila skupnosti istega porekla, marveč je šlo za polietnične skupnosti, ki jih v celoto ne povezuje ista kri, ampak skupna "tradicijska jedra" in običaji, ki so jih te heterogene skupine vzele za svoje in jih priznavale.

Tudi pleme Karantancev je bilo polietnična tvorba. Brez dvoma so bili slovansko pleme – kar pomeni, da je bilo njihovo tradicijsko jedro znotraj polietnične zveze slovansko opredeljeno in tudi sodobnikom so bili Karantanci Slovani; neznani avtor Konverzije npr. pravi *Scravi qui dicuntur Quarantani* (Slovani, ki se imenujejo Karantanci) –, sestavljeno iz dveh skupin Slovanov, ki so se konec 6. stoletja naselili v prostor Vzhodnih Alp s severa in z juga ter še iz Hrvatov in Dudlebov, pa tudi domačih romanskih staroselcev, o čemer nam pričajo številna krajevna imena. Ne gre izključiti niti možnosti, da so se med njimi nahajali tudi avarski, bolgarski in germanski drobci.

Kneževina Karantancev je bila najstarejša zgodnjerednjeveška plemenska tvorba, ki se je izoblikovala v vzhodnoalpskem prostoru. Vendar pa Karantancev ne moremo preprosto izenačiti s Slovani, ki so se konec 6. stoletja naselili v Vzhodne Alpe. Takrat se je današnji vzhodnotiroolski in koroški prostor še splošno imenoval *Sclavorum provincia*, dežela Slovanov. Višnjo stopnjo politične organiziranosti je predstavljala *marca Vinedorum*, krajina Vinedov oziroma Slovanov, pod svojim knezom Valukom v drugi četrtini 7. stoletja. Kot jasnejši znak posebne gentilne identitete in politične organizacije velja geografska oznaka Pavla Diakona za leto 664 *Carantanum*, kjer je živelo posebno slovansko pleme (*gens Sclavorum*). Vsekakor je bila karantanska etnogeneza zaključena pred sredo 8. stoletja, verjetno okrog leta 700, ko so Karantanci okrog leta 740, v zanje dramatičnih in za prihodnost odločilnih okoliščinah, jasno stopili v zgodovino.

Takrat je bil njihov knez Borut in Karantanci, močno ogroženi od Avarov, so potrebovali pomoč. Na furlanske Langobarde je bilo komaj mogoče računati, saj so ravno v tistem času Slovani iz Kanalske doline na stičišču furlanskega in karantanskega prostora po več kot sto letih nehali plačevati poseben davek langobardskemu vojvodi Ratchisu, v Čedad pa se je, morda prav zaradi slovanske

nevarnosti, malo pred tem umaknil tudi škof iz izpostavljenega mesta *Iulium Carnicum* (Zuglio v Karniji). V smeri tega splošnega poslabšanja langobardsko-slovanskih odnosov je šel tudi Ratchisov vojaški vpad v "domovino Slovanov Karniolo" (*Carniola patria Sclavorum*) med letoma 737 in 744, ki pa je bila v okviru avarskega gospostva. V tem položaju, ki ga je še oteževalo dejstvo, da je minilo le dobrih deset let, odkar so okrog leta 730 Karantanci, "divji pogani", opustošili v svojem sosestvu stoječo Maksimiljanovo samostansko celico v bavarskem Bischofshofnu (v dolini reke Salzach), se je Borut obrnil po pomoč k Bavarcem in njihovemu vojvodi Odilu. Ti so se odzvali in skupaj s Karantanci premagali Avare, a hkrati podvrgli Karantance podložništvu (frankovskih) kraljev. Za karantansko zvestobo so jamčili talci, med njimi Borutov sin Gorazd in nečak Hotimir, ki so bili odpeljani na Bavarsko. Tam so bili vzgojeni v krščanski veri. Ti usodni dogodki so se zvrstili malo pred letom 743, kajti tedaj so karantanske čete že korakale v bavarski vojski proti Frankom.

Po smrti starega kneza so na prošnjo Karantancev Bavarci z dovoljenjem Frankov leta 749 poslali domov Gorazda. Tega so Karantanci naredili za svojega kneza. Toda že po treh letih je umrl in na podoben način mu je sledil njegov bratranec Hotimir. Z njim pa je v Karantanijo prišel tudi prvi salzburški duhovnik, ki je bil kot nečak Hotimirjevega krstnega botra z novim knezom še posebej trdno povezan. Cerkevno podrejenost Karantanije Salzburgu in z njo zvezano pravico do misijona je Salzburgu zagotovil že papež Zaharija v času kneza Boruta, morda celo že pred letom 743. Toda pravi misijon se je začel šele za časa kneza Hotimirja. Tudi pri pokristjanjenju Karantancev je bil misijon neločljivo povezan s političnimi razmerami. Za uspeh je bila odločilna tesna povezanost kneza in ljudi okrog njega z nosilci misijona. Hotimir se je obvezal vsako leto udeležiti se maše v Salzburgu "in od tam je sprejemal nauk in krščanske dolžnosti". Salzburški škof je bil takrat učeni Irec Virgil (746/47 oz. 749-784). Nanj osebno se je obrnil Hotimir s prošnjo, naj pride v Karantanijo misijonarit. Toda namesto njega je prišel njegov odposlanec, *episcopus missus*, pokrajinski škof

Modest. V času salzburškega misijona, ki se je zaključil šele konec 8. stoletja, je bilo v Karantaniji posvečenih večje število cerkva. Toda poimensko so znane samo tri, ki jih je posvetil že Modest. Vse tri se navezujejo na stare centre in s tem tudi na tradicijo antičnega Norika. Marijina cerkev pri Gospe Sveti je stala poleg starejšega noriškega glavnega mesta Virunuma in je skupaj z nasproti stoječim Krnskim gradom predstavljala politično in versko središče Karantancev. Po ljudski tradiciji naj bi Modest tam imel svoj grob. Druga cerkev je stala na mestnem območju mlajšega noriškega glavnega mesta Teurnije v bližini Spittala ob Dravi, verjetno v Molzbichlu ali njegovi neposredni okolici; tretja cerkev, *ad Undrimas*, pa je bila posvečena ob zgornji Muri, v širši okolici Judenburga, kjer je tudi izpričana rimska kontinuiteta. Modest je v Karantaniji ostal do svoje smrti leta 763. Njegova smrt je sprožila prvo proti krščanski veri in z njo zvezanemu knezu naperjeno reakcijo karantanske opozicije. Mogoče je pri tem šlo tudi za odmev na istočasni prelom vazalne zvestobe in upor mladega bavarskega vojvode Tasila III. proti frankovskemu kralju Pipinu. Leta 765 se je upor ponovil in Hotimir ga je, tako kot prvega, hitro zadušil. Njegova smrti leta 769, s katero je morda zvezana tudi zamenjava knežje dinastije, pa je sprožila tretji, najsilovitejši upor in v Karantaniji več let ni bilo nobenega duhovnika. Šele neposreden zunanji vojaški poseg bavarskega vojvode Tasila III. leta 772, ki je porazil Karantance, je obnovil staro stanje. To je bil dogodek nadregionalnega pomena in sodobniki so to Tasilovo zmago primerjali z Karlovim uničenjem saškega svetišča *Irmisul*.

Toda sprva je Tasilo stvar nameraval urediti na miren način. V ta namen je leta 769 ustanovil v Innichenu ob izviru Drave, ob sami meji s Karantanijo, samostan z izrecno misijonsko nalogo, "da se neverni rod Slovanov pripelje na pot resnice". Sodelovanje pri pokristjanjevanju Karantancev so včasih neupravičeno pripisovali tudi samostanu v Kremsmünstru med Trauno in Anižo v današnji Zgornji Avstriji, ki ga je leta 777 prav tako ustanovil Tasilo, se pa zato v njegovi ustanovni listini sploh prvič omenja slovanski župan (*jopan*). Toda v isto vrsto z Innichenom moremo postaviti pred

kratkim arheološko odkriti najstarejši koroški samostan v Molzbichlu pri Spittalu, katerega ustanovitev se z dobrimi razlogi datira v čas po Tasilovi zmagi nad Karantanci leta 772. Izjemno redek patrocinijski sv. Tiburcija, ki ga je imel še samostan v Pfaffmünstru pri Straubingu na Bavarskem v regensburški dijecezi, kjer je delovala skupnost irskih menihov, pa bi kazal tudi na to, od kod in kakšni menihi so prišli v Karantanijo. Irsko ime je nosil tudi duhovnik *Duplinterus (Dublittir)*, ki je okrog leta 775 kot misijonar deloval v Karantaniji, da irskega porekla salzburškega škofa Virgila (Fergil) sploh ne poudarjamo posebej. Osebna imena misijonarjev, sporočena v *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, viru, ki nam kljub svoji prosalzburški tendencioznosti prinaša neprecenljive podatke iz najstarejše karantanske zgodovine, pa opozarjajo tudi na pomemben delež Romanov iz okolice Salzburga v karantanskem misijonu.

Zmaga bavarskega vojvode Tasila III. leta 772 je končala večletno karantansko politično krizo. Novi knez v Karantaniji, ki je bila sedaj še bolj tesno navezana na Bavarsko, je postal – verjetno na podoben način kot Borutovi nasledniki – Valtunk. Potrgane vezi s Salzburgom so bile ponovno vzpostavljene in do Virgilove smrti leta 784 je v Karantanijo prišlo še šest skupin misijonarjev. Z enako prakso je sprva nadaljeval tudi Virgilov naslednik Arn in eden od misijonarjev v Karantaniji tistega časa je bil tudi duhovnik Ingo, ki so ga dolgo časa imeli za legendarnega karantanskega kneza. Podobno se v zadnjem času kaže vedno bolj kot historična oseba tudi Domicijan. Po besedilu legende, izvirajočem iz začetka 14. stoletja, je bil prav on karantanski knez, ki je spreobrnil ljudstvo h krščanstvu in ustanovil cerkev v Millstattu. Po svojem povzdignjenju v nadškofa leta 798 je Arn spremenil dotedanjo prakso in že leta 799 skupaj z najmočnejšim človekom na Bavarskem, prefektom in svakom Karla Velikega Geroldom, vpeljal pokrajinskega škofa Teoderika v njegov urad, v Sklavinijo. S tem je bila v Karantaniji obnovljena institucija pokrajinskega škofa, ki jo je z Modestom vpeljal že Virgil in ki se je nato s prekinitvijo v tretji četrtini 9. stoletja ohranila skoraj do srede 10. stoletja. Ob ustanovitvi prve koroške

škofije v Krki leta 1072 je salzburškemu nadškofu Gebhardu prav ta institucija služila za vzor.

Vloga Salzburga pri pokristjanjenju Karantancev je bila odločilna, ne pa tudi edina. Pristranski salzburški vir *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* je zamolčal delež ostalih cerkvenih središč – kot so Oglej, nekoliko manj Regensburg in predvsem Freising – pri tem podjetju. Zlasti slednji je bil že v 8. in 9. stoletju tesno povezan s karantanskim prostorom. Izhodišče freisinškega misijona s tendenco širjenja ob Dravi navzdol na zgornjo Koroško, kjer je na območju nekdanje Teurnije ta škofija že v 9. stoletju imel svojo posest, je predstavljal Innichen, kateremu je že 822 neki karantanski Bavarec z imenom Matheri daroval svojo zemljiško posest med Trušnjami in Grebinjem. Pred koncem 9. stoletja se prvič omenja tudi freisinška cerkev sv. Primoža in Felicijana na Otoku pri Vrbskem jezeru. In nenazadnje, freisinška zgornjekoroška posestva so bila po najbolj prepričljivih domnevah tudi prostor, kjer so bili okrog preloma tisočletja zapisani trije kratki, a resnično neprecenljivi teksti verske vsebine, danes znani kot Freisinški oz. Brižinski spomeniki.

Misijonarji so novo vero gotovo oznanjali v domačem jeziku in s tem je pri Karantancih, ki so bili prvo slovansko ljudstvo, pokristjanjeno z zahodne smeri, začela nastajati slovanska krščanska terminologija. Z njo se je oblikoval tudi t. i. kulturni jezik, ki ima zaradi širine misijonske akcije globalni in medplemenski značaj. Sled kulturnega izročila najzgodnejšega krščanstva pri Slovencih se je ohranila v nekaj verskih obrazcih, ki so se dolge generacije prenašali ustno in so bili zapisani šele v poznem srednjem veku. Tako izhaja iz najzgodnejše dobe misijona, morda že s konca 8., zagotovo pa iz 9. stoletja, obrazec Očenaša, izpričan v drugi polovici 14. stoletja v Rateškem oz. Celovškem rokopisu, konec 15. stoletja pa še v Starogorskem rokopisu. Prošnja *adveniat regnum tuum*, ki je v obeh omenjenih spomenikih srednjeveške slovenščine zapisana v obliki "pridi bogastvo tvoje", je namreč lahko

nastala le v času, ko jezik alpskih Slovanov še ni poznal besede kraljestvo (oz. kralj), izpeljane iz osebnega imena Karla Velikega.

Najpomembnejša priča slovanskega misijona pa so Brižinski spomeniki. To so tri (v nadaljevanju BS I, BS II, BS III) v karolinški minuskuli zapisana in v enem latinskem kodeksu, ki se danes nahaja v Münchnu, ohranjena slovanska besedila. So nasploh najstarejši ohranjeni slovanski teksti v latinski abecedi in so sestavni del pontifikala, liturgične knjige, ki jo je škof uporabljal pri maši. BS I je bil verjetno zapisan v obdobju 972-1022/39, BS II in BS III, ki izvirata od druge roke kot BS I, pa sta datirana po letu 977, to je v čas škofa Abrahama (umrl leta 994), ki je freisinški cerkvi pridobil posestva na Koroškem in veliko Loško zemljiško gospostvo na Kranjskem. Kraj zapisa BS ni identificiran, v poštev pa prideta v prvi vrsti zgornja Koroška ali sam Freising. Današnji jezikoslovci včasih imenujejo jezik BS staroslovenski, medtem ko so sodobniki seveda poznali le slovanski jezik, *lingua Sclavanisca*. V vsebinskem pogledu sta BS I in BS III obrazca splošne spovedi, BS II pa je tudi retorično zahteven pouk o grehu ter opomin k pokori in spovedi. Danes znana oblika BS je nastala po nareku ali s prepisom, izvorniki teh besedil pa naj bi bili vsaj iz srede 9. stoletja. Vendar se različne teorije oz. hipoteze o nastanku in virih teh spomenikov med seboj močno razlikujejo. Predvsem zato, ker v cirilmetodijanskem starocerkvenoslovanskem izročilu obstojajo podobna besedila in ker se BS navezujejo tudi na od njih starejše starovisokonemške bavarske spovedne obrazce. Poraja se celo občutek, da je bil včasih v zgodovino nastanka BS, ko se je odločalo med karantansko-panonskim, panonsko-moravskim, moravsko-slovaškim ali pa hrvaškim prostorom kot verjetnim krajem njihovega nastanka, projeciran nacionalni izvor raziskovalcev. Čeprav se tega ne da eksplicitno dokazati, pa se z dobrimi razlogi domneva, da so BS zrasli iz karantanskega misijona in tamkajšnjega krščanskega izročila, ki so ga slovanski priseljenci zanesli tudi v Kocljevo Panonijo. Ta je tako kot Karantanija v cerkvenem oziru spadala pod Salzburg, v njej pa sta nekaj časa delovala tudi sv. brata Ciril in Metod. Toda ne glede na vse hipoteze o izvoru BS ostaja

neizpodbitno dejstvo, da so se v ohranjeni verziji uporabljali samo med Slovenci in da predstavljajo njihovo učeno kulturo ob prelomu tisočletja.

Etnične identitete, izražene v gentilnem imenu, si brez določenih ustavnih oblik in pravnih norm, ki so lahko še tako rudimentarne, ni mogoče predstavljati. Tako kot ostala zgodnj srednjeveška plemena so tudi slovanska živila po svojem plemenskem pravu. Za razliko od zahodnih, germanskih sosedov, kjer je bilo to pravo zapisano (kodificirano), pa se je pravo slovanskih plemen ohranjalo nezapisano, kot običaji. "Običaj plemena" (*ritus gentis*), "zakoni in navade" (*leges et consuetudines*) ali pa "običaji slovanski" so pojmi virov iz 9. stoletja, ki so pokrivali pravo, po katerem so živele slovanske gentilne kneževine. Vpogled v to plemensko pravo je, z nekaj izjemami, ostal v glavnem prikrit. Politične spremembe, zvezane z frankovsko ekspanzijo, so povzročile, da so se poleg plemenskega prava začele vedno bolj uveljavljati nove pravne norme. V življenju Karantancev je velika sprememba nastopila že sredi 8. stoletja s prihodom pod frankovsko nadoblast in z začetkom misijona, kar je gotovo povzročilo določene spremembe v gentilni ureditvi. Še usodnejše posledice je imela upravna reforma, ki je v tretjem desetletju 9. stoletja zajela frankovski jugovzhod. Takrat je grofovska uprava zamenjala gentilno. Pa vendar se še v začetku 11. stoletja, v tradicijski notici o ustanovitvi ženskega samostana St. Georgen am Längsee na Koroškem, omenjajo in razlikujejo priče po bavarskem plemenskem pravu, ki so bile simbolno potegnjene za ušesa (*testes tracti per auers*), in priče po slovenskem (karantanskem) plemenskem pravu (*Sclauenicę institutionis testes*). Slovansko plemensko pravo, ki se tu omenja, je relikv nekdanje gentilne ureditve Karantanije.

Pleme Karantancev je bilo najkasneje od prehoda 7. stoletja v 8. organizirano kot gospostvena tvorba, na čelu katere je stal knez. Takšen gentilni knez, ki ga viri frankovskega območja običajno označujejo kot *dux gentis*, je bil po svojem položaju kralj (*rex gentis*). Na to kaže tudi slovanska beseda knez (*knjaz*), ki je označevala

takšnega slovanskega plemenskega duksa zgodnjega srednjega veka, saj je sposojena od germanskega **kuningaz*, ki je pomenil gentilnega kralja "majnega prostora". Iz druge polovice 8. in prve tretjine 9. stoletja nam je poimensko znanih osem knezov Karantancev. V tem času je Karantanija že bila od Frankov, oz. Bavarcev odvisna tributarna oz. klientelna kneževina, kakršnih je bila ob vzhodni frankovski meji cela vrsta. Navznoter pa je karantanska kneževina ohranila svojo gentilno ureditev, katere jasen izraz je najstarejša faza ustoličevnja karantanskega kneza. Karantanci (oziroma njihov politično odločujoč sloj, *populi*) so vendarle bili tisti, ki so – čeprav z dovoljenjem frankovskega vladarja – naredil najprej Gorazda in nato še Hotimirja za kneza. Prvi trije poimensko znani karantanski knezi so bili v sorodu in knežja oblast je bila tako v povezavi z (vsaj formalnimi) volitvami dedna znotraj vladajoče dinastije. Karantanski knez je bil v svoje dostojanstvo umeščen s posebnim obredom, s posaditvijo na knežji kamen, ki je nekoč stal na vojaškem zbornem mestu Krnskega gradu. Knežji kamen, ki je dejansko na glavo postavljen spodnji del jonskega stebra, je danes razstavljen v celovškem Deželnem muzeju in je najstarejši ohranjeni simbol oblasti v vsem vzhodnoalpskem prostoru. Prav pri Karantancih se je tako že zelo zgodaj, že sredi 8. stoletja, uveljavil ustavni model, ki je povezal gentilno ureditev z oblastjo frankovskega vladarja in ki je bil nato v 9. stoletju splošno razširjen med slovanskimi plemeni na vzhodni in južni frankovski meji.

Poleg kneza in njegove dinastije je obstajal še vrhnji družbeni sloj, ki ga tradicionalno imenujemo plemstvo. Za karantanski in širši alpskoslovanski prostor so še zlasti povedni in konkretni nekoliko kasnejši podatki, ki jih prinaša salzburško, freisinško in briksensko tradicijsko gradivo. To nam priča o obstoju slovanskega plemstva že pred koncem 8. stoletja, še bolj pa o njegovem preživetju v frankovsko dobo. Tako je npr. leta 830 neki Baaz, ki je izviral iz slovanske Karantanije (*de genere Carontania Sclavaniarum*), daroval freisinški cerkvi svojo dedno posest, ki jo je imel na Bavarskem. Več razlogov govori za to, da je bil Baaz potomec enega od "plemenitih" talcev, ki so okrog leta 743 morali oditi skupaj s sinom in nečakom karantanskega

kneza na Bavarsko. Ta in drugi podobni primeri – npr. priženitev karantanskega Slovana z grškim imenom Georgius, ki ga je najbrž dobil ob krstu, v plemiški rod Witigowa, okrog leta 860 grofa v Karantaciji – kažejo, da so pri Slovanih obstajale skupine ljudi, ki jih je plemstvo sosedov štelo za enakovredne po položaju, jih sprejemalo medse in z njimi stopalo v sorodstvena razmerja. Če uporabimo sodoben pojem, lahko z drugimi besedami rečemo, da je bilo tudi plemstvo zgodnjega srednjega veka, zlasti tisto visoko – tako kot v kasnejšem času – internacionalno.

Poseben, zelo občutljiv in še ne razrešen problem družbene zgodovine alpskih Slovanov predstavljajo *kosezi*. So izrazita slovenska posebnost, saj se kraji kjer so živeli, ali naselbine, ki s svojim imenom spominjajo nanje, nahajajo med zgornjo Anišo na severu in Kolpo na jugu, torej na prostoru alpskoslovenske kolonizacije. V pisanih virih se pojavijo relativno pozno. Najstarejša navedba *Koséntzes* je iz srede 10. stoletja. Po hrvaški tradiciji, zapisani v delu bizantinskega cesarja Konstantina Porfirogeneta *De administrando imperio*, naj bi se tako imenoval eden od bratov, pod vodstvom katerih naj bi se Hrvati priselili v zaledje dalmatinskih mest. Nemci so ta družbeni sloj poimenovali z *Edlinger* (plemeniti ljudje), oglejski pisarji pa so, navezujoč se na langobardsko tradicijo furlanskega prostora, zanje uporabljali izraz *arimanni*, ki je pri Langobardih pomenil poseben vojaški sloj. Oboje kaže, da je moralo iti za na nek način privilegirano družbeno skupino. Toda odkar jim lahko od visokega srednjega veka dalje sledimo v virih, je to skupina, ki neprestano izgublja svoj star družbeni položaj. V listinah 12. in 13. stoletja so kosezi še enakovredni z ministerialnim plemstvom, v poznem srednjem veku pa so samo še kmetje z nekaterimi privilegiji. Kmet, ki je v poznem srednjem veku ustoličeval koroškega vojvodo, je bil kosez. Hkrati je nedvomno, da segajo kosezi še v zgodnji srednji vek. Izvor koseškega imena – o čemer obstojajo številne teorije –, ki je slovenska posebnost, ni slovanski. Nemogoče je ugotoviti, ali je bilo v vzhodnoalpski prostor uvoženo samo ime ali pa tudi skupina, ki ga je nosila. Slovensko ime izključuje nemški izvor besede. *Edlinger* pač ni mogel biti preveden v neko na novo izmišljeno

besedo (kosez). Kosezi so torej že obstajali, ko so jih Bavarci ob prvem stiku z alpskimi Slovani že smatrali za plemenite. Prav tako ima lahko obred, v katerem kmet kosez na knežjem kamnu simbolno predaja oblast v vojvodini Koroški v kmečko obleko preoblečenemu novemu vojvodi – torej simbolno sebi enakemu –, svoj izvor le v predfevdalnem času. Neposreden stik kosezov s karantanskim/koroškim knezom/vojvodo in njihova povezava z vojaško službo dela teorijo o kosezih kot družini (tj. vojaškem spremstvu) karantanskega kneza vsekakor zelo atraktivno in sprejemljivo. Seveda pa obstaja še več drugih razlag.

Karniola

Polietnična, a prevladujoče slovanska kneževina Karantancev ni bila edina plemenska tvorba, ki se je v zgodnjem srednjem veku oblikovala na slovanskem naselitvenem prostoru v Vzhodnih Alpah. Njene meje so se v grobem in samo zelo približno pokrivala z mejami poznoantične province *Noricum mediterraneum*, tako da je izven meja Karantanije – z izjemo slovenskega Podravja, kjer je bila pot v Karantanijo najbolj odprta in ki je zelo verjetno vsaj deloma še spadalo v okvir karantanskih meja – ostal skoraj celoten s Slovani naseljen prostor današnje Slovenije, v prvi vrsti Posavje, ki so ga od Karantancev ločile Karavanke. Šele v otonski dobi, v drugi polovici 10. stoletja, ko tudi ne moremo več govoriti o Karantaniji, ampak o Koroški kot vojvodini nemške države, je bila geografska bariera politično presežena: kranjski mejni grof je bil takrat podrejen oblasti bavarskega oz. koroškega vojvode.

Slovensko Posavje je prostor, ki ga je v zgodnjem srednjem veku pokrivalo ime *Carniola*. Ime, izpeljano iz teritorialnega imena *Carnia*, ne pomeni nič drugega kot "mala Karnija". Antična domovina Karnov, *patria Carnium*, je ležala onstran kontinentalnega razvodja, v goratem svetu severno od furlanske ravnice. Zato ni naključje, da je bil prav furlanski Langobard Pavel Diakon prvi, ki je konec 8. stoletja

(vendar ob opisovanju dogodkov okrog leta 740) za slovansko deželo (*patria Sclavorum*) na vzhodu Furlanije uporabil pojem *Carniola*, izpeljan iz furlanske geografske terminologije. Iz teritorialnega imena izpeljano gentilno ime Karniolci (*Carniolenses*) pa se prvič omenja leta 820 v Frankovskih državnih analih. Vsi – čeprav le maloštevilni – zgodnjesrednjeveški viri, ki omenjajo Karniolo in Karniolce, jasno ločijo med dvema različnima slovanskima skupnostma severno in južno od Karavank.

Omemba Karniolcev leta 820 zato ni slučajna, ampak natančno odslikava velik proces družbenega in etničnega preslojevanja, ki se je odigral na nekdanj avarskih tleh. Tako kot so se drugod med velikim delom Slovanov nekdanje Avarije začela v tistem času oblikovati posamezna slovanska ljudstva – o čemer nam priča pojavitev novih slovanskih gentilnih imen (Čehi, Moravani, Guduskani, Timočani, Abodriti, Hrvati) na obrobju nekdanjega kaganata –, se je – sodeč po imenu *Carniolenses* – tudi v zgornjem Posavju najkasneje konec 8. stoletja začelo oblikovati posebno pleme, ki je bilo slovansko in ki je - tako kot Karantanci – svoje ime dobilo po pokrajini, kjer je bivalo. "Karniola, dežela Slovanov", kjer so prebivali Karniolci, je zelo verjetno imela gentilno ureditev. In ker spada k pojmom *patria* in *gens* tudi *dux*, bi v tako dobljeno sliko gentilne kneževine Karniolcev kot njihov *dux gentis* lahko sodil enigmatični "Vojnomir Slovan" iz Frankovskih državnih analov za leto 795, čeprav je lahko bil tudi povsem nekaj drugega. Kneževina Karniolcev je bila poleg Karantanije druga slovanska gentilna kneževina v vzhodnoalpskem prostoru. Kot neposredni vzhodni sosed Furlanije je v času frankovsko-avarskih vojn, morda že leta 791, vsekakor pa v letih 795-796, priznala vrhovno oblast frankovskega vladarja. Pri tem je, vsaj tako se zdi iz kasnejšega razvoja, obdržala svojo gentilno ureditev in bila vključena v novo veliko Furlansko marko.

Frankovska ekspanzija proti jugovzhodu

S podreditvijo in priključitvijo langobardske države leta 774, ki je bila dokončno uveljavljena ob zadušitvio langobardskega upora v Furlaniji dve leti kasneje, so Franki prvič postali neposredni mejaši Avarov. Meja, ki takrat ni pomenila ozke črte, ampak širok pas nikogaršnjega ozemlja, je prejkone potekala po razvodju med Savo in Sočo in po obširnih gozdovih, ki so ustvarjali veliko pregrado med Ljubljansko kotlino in Krasom. Spodnja Vipavska dolina ter gričevnat in gorat svet zahodno od srednje in gornje Soče sta vsekakor še pripadala Furlaniji. Ko je Karel Veliki dvanajst let zatem, leta 788, odstavil še zadnjega bavarskega plemenskega vojvodo Tasila III. ter tako svoji neposredni oblasti poleg Bavarcev podvrigel tudi Karantance, in ko je v istem času prišla pod frankovsko oblast še bizantinska Istra, sta si dve sili stali nasproti na celi črti od Donave do Jadrana. Še istega leta je, potem ko je od neuspele karantanske kampanje Avarov minilo skoraj pol stoletja miru med njimi in njihovimi zahodnimi sosedi, prišlo – tako na severu, ob spodnjeavstrijski Donavi, kot na jugu, v Furlaniji – do prvih frankovsko-avarskih bojev in hkrati do prvih frankovskih zmag. Omenjeni področji sta bili tudi strateško izhodišče za veliko frankovsko ofenzivo leta 791, ki je uradno začela vojno, v kateri so hoteli Franki zdrobiti avarsko silo. Glavni frankovski sunek je pod osebnim vodstvom Karla Velikega prišel ob Donavi do reke Rabe, medtem ko je južno bojišče, kjer so Franki prodrli v zgornje Posavje, imelo tokrat, za razliko od let 795 in 796, ko je bila Furlanija izhodišče široko zastavljene ofenzive v sam center avarskega gospostva, postransko vlogo. Odločilen frankovski vojaški uspeh je bil dosežen leta 795. Takrat je furlanski vojvoda Erik poslal svojo vojsko pod vodstvom Vojnomira Slovana (*Wonomyrus Sclavus*) v Panonijo med Donavo in Tiso, kjer je oplenila avarsko središče – ring. Usodo avarskega kaganata je dokončno zapečatil ponovni vojaški pohod Frankov pod vodstvom Karlovega sinu Pipina v osrčje Panonije leta 796. Območje frankovske oblasti se je pomaknilo daleč proti vzhodu, vse do srednje Donave in Srema, kjer na Franke še danes spominja Fruška gora. Vendar se z zmago novoosvojena področja niso takoj umirila. Tako sta leta 799 padla oba prefekta frankovske vzhodne meje – to je, če govorimo v

modernem slovarju, generala s štirimi ali petimi zvezdicami – Gerold in Erik. Prvega, odgovornega za Bavarsko in severni odsek meje, je smrt doletela nekje v Panoniji, drugega, odgovornega za Furlanijo in južni odsek, pa v zasedi pri liburnijskem mestu Trsatu v bližini kasnejše Reke. In še v letih 803 ter 811 je v Panoniji morala posredovati frankovska vojska.

Tako nenadoma, kot so se pojavili, so Avari tudi izginili iz zgodovine. Staroruski pregovor: "Izginili so kot Ober, ki nima ne rodu, ne potomstva," zabeležen v Nestorjevi kroniki, ilustrira prav to potezo njihove etnogeneze, ki je značilna za stepska nomadska ljudstva. Vendar to ne pomeni, da so izginili tudi ljudje, ki so se identificirali (ali pa so bili identificirani) z avarskim imenom. V glavnem je izginilo samo ime, ki je zaradi frankovskih osvajanj, sočasne državljanske vojne, bolgarskega napredovanja in slovanskega pritiska izgubilo pomenu in ugled, to dvoje pa je bilo pri Avarih izjemno močno navezano na kagana. Nadregionalno in polietnično politično skupnost, ki je živela pod imenom Avari, je zajelo veliko preslojevanje. Na ruševinah avarskega kaganata, ki je bolj kot fizični konec doživel politični zlom, so se slovanski in drugi drobci začeli povezovati v nove lokalne in regionalne skupnosti. Oblikovati so se začele nove etnogeneze. Del Avarov pa se je leta 805 z dovoljenjem Karla Velikega konsolidiral v posebno avarsko klientelno kneževino na frankovskih tleh v Zgornji Panoniji med Donavo in Rabo. Ta je navznoter ohranila gentilno ureditev, vendar je njihovemu pokristjanjenemu knezu šele z izrecnim dovoljenjem Karla Velikega pripadla oblast in čast kagana. Zadnjič se ti "frankovski" Avari kot politično ljudstvo omenjajo istočasno s prvo omembo Moravanov 822. Ena etnogeneza se je zaključevala, druga se je začinjala.

Ogromno novoosvojeno ozemlje je bilo potrebno upravno in cerkveno urediti. Cerkevno vprašanje je bilo sprva osredotočeno na hitro in uspešno izvedbo misijona. O tem so že poleti leta 796 v frankovskem vojaškem taboru nekje ob Donavi v Panoniji, na samem vojaškem pohodu, na posebni sinodi razpravljali škofje iz

Pipinovega spremstva. Med njimi sta bila tudi oglejski patriarh Pavlin in salzburški škof Arn. Pod vplivom verskopoličnega koncepta učenega Anglosasa Alkuina, osebnega prijatelja patriarha Pavlina in škofa Arna, so bile določene glavne smernice pokristjanjenja Avarov in tistih Slovanov, ki so bili dotlej vključeni v avarsko državo, pri čemer so se hoteli izogniti napakam, storjenim pri nasilnem pokristjanjenju Sasov. Pridobljene naj bi bile duše in ne desetine. Posebna slovanska desetina, precej manjša od prave kanonske desetine, ki je na Koroškem veljala še daleč v visoki srednji vek, predstavlja del tradicije prav te blage anglosaško-irske misijonske metode. Ob tej priložnosti je Pipin tudi že določil Dravo za mejo med salzburškim in oglejskim misijonskim področjem v Panoniji, kar je njegov oče Karel Veliki potrdil leta 803. Leta 811 je Karel določil Dravo za cerkveno mejo še v Karantaniji. S tem so bili skoraj za tisočletje, do cerkvenih reform sredi 18. stoletja, položeni temelj cerkveni ureditvi slovenskega prostora.

Za razliko od salzburške cerkve, ki se je energično lotila nove naloge, na kar kaže tudi vpeljava pokrajinskega škofa Teoderika leta 799 v področje njegovega delovanja, v Sklavinijo, pa se je Oglej odločneje posvetil misijonu šele po Pavlinovi smrti leta 802, v času patriarhov Ursa in Maksencija. Tudi se zdi, da se je oglejski misijon bolj kot na Panonijo usmeril na bližja slovanska področja. Tu je morda okrog leta 800 deloval tudi edini (pa še ta ne povsem gotov) po imenu znani oglejski misijonar Blancidius (za razliko od znanih imen številnih misijonarjev, ki so delovali na misijonskem področju salzburške cerkve). V gorati deželi Slovanov, katerih jezika ni znal, se je počutil kot "regljajoča žaba v močvirju" in kot "čivkajoč slavec", svoje italske prijatelje pa je pozdravljal kot *Noricus*. Ni nemogoče, da spada že v ta čas tudi najstarejša gradbena faza Marijine cerkve na Otoku sredi Blejskega jezera, ki bi tako bila najstarejši sakralni objekt oglejskega misijonskega področja. Po kratki krizi, povezani z uporom Ljudevita Posavskega, ki ga je podpiral tudi oglejski konkurent, gradeški patriarh Fortunat, kateremu so bile podrejene istrske škofije, in z začasno bolgarsko okupacijo Panonije v letih 827/28, naj bi bilo nato območje oglejskega

misijona v grobem pokristjanjeno do prihoda Cirila in Metoda v Panonijo sredi šestdesetih letih 9. stoletja. Popolnoma prežet s krščansko vero pa ta prostor še dolgo ni bil. O tem nam pričajo omembe poganov še daleč v visoki srednji vek.

Ogromno novopridobljeno frankovsko ozemlje pa je zahtevalo tudi organizacijo uprave. Skelet te strukture sta nakazovali že smeri frankovskih vojaških pohodov proti Avarom, ki sta imeli izhodišči na Bavarskem in v Furlaniji. Tako sta nastali Bavarska in Furlanska vzhodna krajina. S tem v zvezi so še vedno odprta številna vprašanja, v glavnih potezah pa je bil frankovski jugovzhod organiziran na naslednji način. Na severu ob Donavi sta najkasneje od leta 803 obstajali dve prefekturi: Bavarska in Bavarska vzhodna krajina (*plaga orientalis*). Slednja je poleg panonskega prostora do Rabe (in morda še naprej) obsegala še Traungau na nekdanjih starobavarskih tleh in tudi Karantanijo. Na jugu je upravno področje furlanskega vojvode zajemalo ogromno področje, ki je iz Furlanije prek Istre in današnje Slovenije v medrečju Drave in Save segalo daleč proti vzhodu, morda vse do Srema, vanj pa je bil vključen tudi širši prostor Siska in zahodnodalmatinskega zaledja. Kje je potekala meja med bavarskim in furlanskim vzhodom, ni jasno. Gotovo je le, da se cerkvena in upravna meja nista pokrivali. Drava, v vsem svojem toku cerkvena meja med Salzburgom in Oglejem, pride kot upravna meja v poštev le v svojem panonskem delu, kar pa tudi ni gotovo. V času upora Ljudevita Posavskega (819-823) se je poveljstvo furlanskega vojvode in krajišnika Balderika, ki mu je bila naložena zadušitev upora, raztezalo tudi nad Karantanijo, ki se je deloma pridružila uporu. Na vsem tem obširnem prostoru so poleg ozemlja, ki je stalo neposredno pod upravo obeh krajišnikov prefektov, obstajale še klientelne plemenske kneževine, ki so pod frankovskim pokroviteljstvom obdržale relativno notranjo samostojnost, hkrati pa tvorile prvo obrambni črto karolinške države. V Bavarski vzhodni krajini sta bili takšni kneževini Karantancev in od leta 805 tudi Avarov med Donavo in Rabo; na ozemlju furlanske krajine pa so živeli Karniolci ob zgornji Savi, Guduskani ali Gačani ob reki Gacki v Liki in tudi

tisti slavonski Slovani, ki jim je iz Siska ob sotočju Kolpe in Save kot knez vladal Ljudevit Posavski.

Poslanci slednjega so se leta 818 brezuspešno pritoževali cesarju Ludviku Pobožnemu nad "krutostjo in nestrpnostjo" prefekta Furlanske marke Kadaloha, naslednika leta 799 ubitega Erika. Naslednje leto je Ljudevit začel odkrit upor (*rebellio Liudewiti*), ki je kmalu prerasel v pravo vojno (*bellum Liudewiticum*), v kateri je sprva triumfiral spodnjepanonski knez. Z vojaškimi uspehi podprta Ljudevitova gentilna tvorba je na sosednja plemena delovala izrazito integrativno in je zajela Karniolce in del Karantancev ter tudi Timočane, ki so zaradi priključitve k Ljudevitu celo spremenili svoj prvotni načrt zapustiti Bolgare in se pridružiti Frankom. Celo nesrečni gradeški patriarh Fortunat, kateremu je frankovsko-bizantinski sporazum iz leta 812 metropolitansko področje v Istri in Benečiji razdelil med dve državi, je, verjetno pod bizantinskim pokroviteljstvom, poslal Ljudevitu rokodelce in zidarje za gradnjo utrd. Frankovskemu zavezniku Borni, knezu v Dalmaciji in Liburniji, je Ljudevit povzročil veliko škode, toda tudi sam je doživel veliko porazov od koncentričnih frankovskih napadov, ki so načrtno uničevali gospodarske temelje njegove oblasti, tako da je nazadnje moral bežati v zahodno Dalmacijo, kjer je bil leta 823 umorjen.

Karantanski in karniolski zavezniki kneza Ljudevita so se aktivno udeleževali bojov proti Frankom. Karantanci so se v letih 819 in 820 večkrat – čeprav neuspešno - postavili po robu frankovski vojski ob Dravi. Leta 820 so "brezbožni Slovani" ponovno, po skoraj stotih letih, tudi zažgali Maksimiljanovo meniško celico v Bischofshofnu. Še istega leta je furlanski vojvoda Balderik, ki je nasledil leta 819 umrlega Kadaloha, ponovno podvrigel Karantance in Karniolce, "ki živijo ob reki Savi", svoji oblasti. S priključitvijo dela Karantancev knezu Ljudevitu se je namreč oblast (*cura*) vojvode Balderika, kateremu je cesar očitno delegiral vrhovno oblast nad vsem ozemljem, ki ga je zajel upor, razširila tudi nad Karantanijo, pod njegovim

poveljstvom pa je bila tudi Panonija severno od Drave. Ko so namreč leta 827 iz področja Srema po Dravi navzgor v panonski prostor severno od te reke prodrli Bolgari in "pregnali slovanske kneze ter jih zamenjali z bolgarskimi rektorji", so na državnem zboru v Aachnu leta 828 krivdo za ta težki udarec pripisali Balderiku in ga odstavili; ogromno področje njegove oblasti pa je bilo razdeljeno med štiri grofe.

Frankovski državni anali, ki opisujejo te dogodke, ne razkrijejo imen novih nosilcev oblasti na nekdanjem Balderikovem mandatnem območju, zato je bilo veliko ugibanj in različnih predlogov, katere naj bi bile nove štiri grofije. Vsekakor pa je reforma iz leta 828 pomenila zaključek nekaj let trajajočega procesa, ki je pomenil tudi spremembo strukture frankovske upravne organizacije na jugovzhodu države. V prvi fazi karolinške oblasti je bila uprava in z njo zvezana obramba vzhodne in jugovzhodne meje namreč koncipirana tako, da je bilo pravo državno ozemlje obdano s celo vrsto v glavnem slovanskih klientelnih gentilnih kneževin, ki so pod frankovskim pokroviteljstvom obdržale relativno notranjo samostojnost, hkrati pa tvorile prvo obrambno linijo karolinške države.

Upor Ljudevita Posavskega, ki so se mu hitro pridružila nekatera slovanska *gentes*, ki so priznavala frankovsko nadoblast, je zelo jasno pokazal na slabosti tega modela, saj so se tributarna slovanska plemena izkazala za preveč samostojnega in zato nezanesljivega partnerja. Posledica je bila, da se je struktura frankovske uprave ob meji začela spreminjati že v dvajsetih letih 9. stoletja. Takrat je grofovska uprava začela zamenjevati gentilno. To je pomenilo, da je frankovski grof (*comes*), kateremu je njegov mandat podelil frankovski vladar, v čigar imenu je grof tudi izvajal zaupano mu oblast, zamenjal plemenskega kneza (*dux*) in z njim pozvezano gentilno ureditev. Tako sta na ozemlju tributarnega avarskega kaganata med Rabo in Donavo nastali dve grofiji. V Karantaniji je bil na mesto zadnjega domačega kneza Etgarja postavljen bavarski grof Helmwin. Tudi ob zgornji Savi, na plemenskem ozemlju Karniolcev, se v tridesetih letih 9. stoletja že omenja frankovski grof, bavarski Salacho. Sečnji

domačih knezov pa niso ušli niti tisti Slovani v Panoniji, ki so leta 827 prišli pod Bolgare, saj so ti zamenjali njihove kneze s svojimi rektorji. Franki so po ponovni osvojitvi tega prostora s postavitvijo Pribine za grofa v Panoniji (severno od Drave) leta 847 le potrdili in nadaljevali proces, ki so ga začeli Bolgari..

Z reformo leta 828 je bila ukinjena Furlanska mejna krajina, ki se je tudi ozemeljsko precej zmanjšala na račun bavarske Vzhodne prefektore. Tej je bila po novem zaupana obramba celotne jugovzhodne meje. Vanjo je ponovno prišla (grofija) Karantanija, priključeno pa ji je bil tudi zgornje Posavje in Panonija severno od Drave. S tem se je meja Italije zopet – kot v času pred propadom avarske države – pomaknila na kraške prelaze. Od Frankov odvisnih Slovanov v Dalmaciji in Slavoniji pa uvedba grofij ni zajela; njihovi plemenski knezi so izpričani še dalje.

Istra in Furlanija

Istra, ki je okrog leta 788 iz bizantinske politične sfere prešla v frankovsko, je predstavljala most med Vzhodom in Zahodom. Njen zgodnj srednjeveški obseg je bil – v kolikor drži domneva, da je severovzhodna meja tržaške škofije predstavljala tudi politično mejo polotoka – precej večji, kot je danes. Na celinskem delu je meja potekala od najsevernejšega dela Tržaškega zaliva pri rečici Timav blizu Devina, kjer je stal tudi znameniti romarski samostan sv. Ivana (Štivan), prek Krasa na Nanos in od tam na Javornike. Prek Snežnika se je spustila na Kastav, star kaštel nad Reko, se nato povzpela na Učko in v Plominskem zalivu spet dosegla morje.

V času *renovatio imperii* cesarja Justinjana I. je Istra med letoma 535 in 544 prišla v okvir bizantinske države, kjer je potem nepretrgoma ostala več kot dve stoletji. V upravnem oziru je bila bizantinska provinca Istra, ki ji je načeloval *magister militum*, podrejena eksarhu Italije s sedežem v Ravenni. Preselitev Langobardov iz Panonije v

Italijo leta 568 je povzročila razbitje od avgustejske dobe dalje obstoječe "Benečije in Istre" (*Venetia et Histria*) na dva dela: na Istro s priobalno lagunsko Benečijo, ki je ostala pod oblastjo Bizanca, in na langobardsko kontinentalno Benečijo. Shizma treh poglavij, ki jo je papež Gregor I. (Veliki) konec 6. stoletja kar naravnost imenoval istrska shizma (*Histicorum scisma, separatio*), je to razklanost severnoitalskega prostora še poglobila. Za kratek čas, po prevladujočem mišljenju med letoma 751 (langobardska zasedba ravenskega eksarhata) in 774 (konec langobardske države), so Langobardi prekinili bizantinsko gospostvo v Istri, ki naj bi trajalo do leta 788. Prva priča novega političnega stanja pa je tri leta kasneje omenjeni istrski vojvoda (*dux de Histria*), ki se je kot frankovski vazal (*vassus*) udeležil vojaškega pohoda proti Avarom.

Ta neimenovani vojvoda je verjetno identičen z vojvodo Ivanom, proti katerega režimu so se leta 804 odposlancem (*missi*) Karla Velikega in njegovega sina Pipina pritožili predstavniki istrskih mest in kaštelov. Zapisnik tega sodnega zbora, ki je potekal ob Rižani v koprskem zaledju – zato je tudi imenovan Rižanski zbor (*veča, placitum*) –, ne predstavlja samo najpomembnejše listine za zgodovino Istre v zgornjem srednjem veku, ampak ima tudi širši, vseevropski pomen, saj odlikava institucionalne, družbenoekonomske in etnične spremembe, ki so bile zvezane s prehodom določenega teritorija iz bizantinske oblastne sfere v frankovski okvir in sistem. Istrani so vojvodi Ivanu zlasti očitali, da si lasti dajatve, ki jih plačujejo mesta državi, da sili svobodne prebivalce mest na tlako in jim nalaga nove obveznosti, da je na mestna ozemlja pripeljal Slovane, ki zdaj tam pasejo živino in obdelujejo njihova polja, ter da je uvedel nove upravne oblike in postavljaj svoje stotnike (*centarhe*). Ivan se je na sodnem zboru v Rižani moral obvezati, da bo prenehal z novotarijami, le Slovani naj ostanejo tam, kjer to ne škoduje mestom. Rižanski zbor tako ne priča samo o naselitvi Slovanov v notranjo Istro, ampak daje podroben vpogled v upravno strukturo provincialne bizantinske oblasti.

Spremembe v Istri, ki so se zgodile pod novo frankovsko oblastjo in ki so povzročile nezadovoljstvo lokalnega istrskega prebivalstva, so bile v veliki meri posledica frankovskih avarskih vojn. Več kot desetletje dolgo (791-803) sta dajala namreč vojna in vojno stanje ton dogajanju med Italijo in srednjo Donavo: življenje z vojno in za vojno je izčrpavalo ljudi in pokrajine, angažirati je bilo potrebno vse razpoložljive sile, prilagoditi ekonomijo in centralizirati moč. Tem spremembam se ni mogla izogniti niti Istra in za njeno prebivalstvo tako nepriljubljeni ukrepi so bili v veliki meri posledica prilagoditve lokalnih institucij in gospodarstva vojnim razmeram in potrebam. Toda, ko je Karel Veliki zaradi širjenja frankovskega vpliva nad Benetke prišel v konflikt z Bizancem, bi rastoče nezadovoljstvo v Istri lahko destabiliziralo celotno področje, pokvarilo frankovske načrte glede Benetk in morda celo ogrozilo njihov položaj v Istri sami. Ureditev razmer v Istri je tako v kontekstu frankovske beneške politike morala postati ena od prioritet Karlove politike na severnem Jadranu in z odpravo večine ukrepov vojvode Ivana na rižanskem zboru 804 je prišlo do umiritve razmer na polotoku. Ena od posledic vrnitve starih institucij in običajev pa je bila, da se je novi frankovski red uveljavljal zelo počasi. Omemba tribunov, locisalvatorjev in vikarjev v najstarejši znani istrski privatni listini, v oporoki tržaške nune Maru iz leta 847, priča o preživetju bizantinskih upravnih struktur v frankovsko dobo.

Slovani so se v prvi fazi okrog konca 6. stoletja v Istro naseljevali le do velikega kraškega praga južno od ceste Trst-Reka. Slovansko, avarsko in langobardsko pljenje polotoka v tem času pa je povzročilo, da je prebivalstvo bežalo za zidove utrjenih mest in kaštelov. Marsikatera področja so gospodarsko opustela. Blagostanja 6. stoletja, ki ga v svojih pismih opisuje Kasiodor – polotok slavi kot vina, olja in žita bogato deželo ter celo pravi, da Istro po pravici imenujejo Kampanijo Ravenne (*Ravennae Campania*), pač v smislu, da ima za ostrogotsko kraljevsko mesto Ravenna isti pomen, kot ga je nekoč imela Kampanija za cesarski Rim – je bilo konec. S prehodom Istre pod Franke konec 8. stoletja je bilo slovansko priseljevanje

močno vzpodbujeno. Iz čisto gospodarskih razlogov so bili Slovani sedaj naseljevani na številna, od začetka 7. stoletja le ekstenzivno izrabljena področja, da bi jih poljedelsko bolje izkoristili in povečali prihodek, ki je bil deloma namenjen tudi kraljevi blagajni. Ta področja so nekdanj pripadala tako mestom (*civitates*), ki so bila hkrati škofijski sedeži, kot tudi manjšim utrjenim kaštelom (*castella*), ki so s pripadajočimi ozemlji tvorili osnovno upravno mrežo polotoka. Ta poznoantično-zgodnjerednjeveška ureditev je ključna za razumevanje istrske zgodovine tudi v kasnejšem času: politična meja med habsburško in beneško Istro v poznem srednjem in novem veku je v grobem sledila prav meji med obema poglavitnima organizatorjema in nosilcema tamkajšnjega javnega življenja oz. oblasti, tj. med mestno komuno v širšem obalnem pasu in med zemljiškim gospostvom v notranjosti polotoka.

Langobardska okupacija polotoka v tretji četrtini 8. stoletja je povzročila, da so bile istrske škofije v drugi državi kot njihov metropolit, patriarh v bizantinskem Gradežu. Langobardi so mu preprečevali ordinacijo njegovih istrskih sufraganov. To je povzročilo, da so se istrski škofje posvečevali sami med seboj in za nekaj časa imeli pravzaprav avtokefalni položaj. Podobne razmere so bile tedaj za severnojadranski prostor prav tipične. Že langobardska preselitev v Italijo leta 568 je imela za posledico, da se je metropolitansko območje oglejskega patriarhata razdelilo med dve državi, med bizantinsko in langobardsko. Oglejski patriarh Pavlin I. se je takrat umaknil v bližnji lagunski kaštel Gradež, ki je ostal v bizantinskih rokah. Državna razdelitev je povzročila, da se je leta 607 razdelili tudi patriarhat. Oblikovala sta se gradeški in oglejski patriarhat. Prvi je obsegal bizantinska ozemlja ob severnem Jadranu, drugi pa je deloval na langobardskem območju. Tako kot langobardska okupacija v tretji četrtini 8. stoletja je tudi frankovska zasedba polotoka, ki je bila dokončno potrjena z aachenskim mirom med Bizancem in Karlom Velikim leta 812, povzročila razcep gradeškega metropolitanskega področja. Sinoda v Mantovi leta 827 je skušala znova vzpostaviti sozvočje med državno in cerkveno upravo ter je zato

oglejskemu metropolitu v frankovski Furlaniji priznala cerkveno oblast nad Istro. Toda gradeški patriarh, ki je kasneje svojo rezidenco prenesel na Rialto in postal beneški patriarh, je pod zaščito dožev nadaljeval spor s svojim oglejskim vrstnikom, ki se je vlekel stoletja in je bil končan leta 1180. Šele takrat se je gradeški patriarh dokončno odpovedal cerkveni oblasti nad Istro.

Leta 840 je frankovski cesar Lotar sklenil z beneškim dožem prvo znano pogodbo, ki je urejala odnose Benetk s frankovskimi sosedi, med katerimi so na vodilnem mestu navedeni Istrani in Furlani. Z njo so se Benečani obvezali pomagati cesarju "zoper sovražne slovanske rodove", zato pa so lahko trgovali z mesti frankovskega Italskega kraljestva. Spopadi beneškega ladjevja s hrvaškimi gusarji, ki so za časa beneškega doža Ursa (864-875) plenili zahodnoistrska mesta, gotovo stojijo v tradiciji zgoraj omenjenega *Pactum Lotharii*. Obljuba (*promissio*) iz leta 932, s katero se je "ljudstvo" (*populus*) – tj. politično odločujoči sloj – Kopra v zameno za dovoljenje trgovanja na Beneškem obvezalo k letni dobavi vina, pa že povsem konkretno odlikava proces postopnega širjenja beneškega vpliva v Istro. Že naslednje leto so Benečani dosegli, da so istrski mejni grof ter predstavniki Pulja, Poreča, Novigrada, Pirana, Kopra, Milj in Trsta, ki so predtem z nasilnostjo škodovali beneški lastnini, ladjam in ljudem v Istri, sklenili z njimi sporazum, ki je Benetkam omogočal neovirano gospodarjenje na njenih istrskih posestvih. Učinkovito sredstvo, ki so ga Benečani uporabili za doseg tega sporazuma, pa je bil trgovinski embargo. Gospodarska povezanost istrskega prostora z Benetkami je bila že v prvi polovici 10. stoletja življenskega pomena za mesta na polotoku. Razvoj, ki je v poznem srednjem veku pripeljal do podreditve vseh zahodnoistrskih mest Republiki sv. Marka (edina izjema je bil Trst) in do politične razklanosti polotoka, ki je trajala vse do konca beneške države 1797, je imel izhodišče prav v tem času.

Furlanija – ime je dobila po rimskem mestu *Forum Iulii*; današnje italijansko in tudi slovensko ime tega kraja, Cividale/Čedad, pa je izpeljano iz *civitas* – je prostor, ki je

bil vedno povezan s sosednjimi vzhodnimi pokrajinami. Oglej, ustanovljen že 181 pred n. š., je bil izhodiščna točka vseh pomembnih poti, ki so povezovala Italijo s srednjim Podonavjem. Svojo povezanost z vzhodom je ta prostor ohranil tudi v zgodnjem srednjem veku in seveda tudi kasneje. Leta 568 so Langobardi s preselitvijo iz Panonije v Italijo v Furlaniji ustanovili svojo prvo in v začetku tudi najpomembnejšo vojvodino. Tako so se navezali na tradicijo rimsko-bizantinske uprave tega prostora, saj pred tem (v Panoniji) niso poznali institucije vojvode (*dux*). Langobardski furlanski vojvode so večkrat vodili povsem samostojno politiko in se upirali centralni kraljevi oblasti v Paviji; nekateri so tudi sami zasedali langobardski prestol. Kljub politični meji, ki je furlanske Langobarde ločila od Slovanov in Avarov, zanimanje za vzhod ni zamrlo. Prav temu se imamo zahvaliti za številne, za slovensko zgodovino nadvse dragocene podatke, ki jih je v svoji Zgodovini Langobardov zabeležil Pavel Diakon, Langobard, doma iz Čedad. Obstajalo pa ni samo zanimanje, ampak tudi zelo konkretni stiki, ki so povezovali oba prostora. Leta 611 so Avari opleni Čedad in s seboj odpeljali številne žene in otroke. Eden med njimi je bil tudi prednik Pavla Diakona, ki je čez čas zbežal iz avarskega ujetništva in na svoji poti v Italijo naletel na slovansko naselje, kjer mu je, vsemu izčrpanemu, pomagala neka stara ženska. Leta 664 je Arnefrit, sin upornega in verjetno pri Ajdovščini ubitega furlanskega vojvode Lupa, našel politično zatočišče pri Slovanih v Karantaniji. Z njihovo pomočjo se je celo nadejal povrniti oblast v Furlaniji. K Slovanom na vzhodu je okrog leta 737 hotel zbežati tudi odstavljeni furlanski vojvoda Pemmo. Politični azil pa so pri sosednjih Avarih in Slovanih dobili tudi Langobardi, ki so sodelovali v leta 776 zadušenem furlanskem uporu proti novi frankovski oblasti Karla Velikega. Eden od teh prominentnih ubežnikov je bil tudi tisti Aio, ki je bil pozneje, leta 804, kot grof odposlanec (*missus*) Karla Velikega na Rižanskem zboru in katerega je na svojem pohodu v Avarijo leta 796 "našel" Pipin ter ga uspel pridobiti za frankovsko stvar. Politična združitve teh dveh prostorov pod Franki, razširitev oblasti furlanskega prefekta daleč na vzhod in začetek oglejskega misijona je Furlanijo še bolj povezal s slovanskimi sosedi.

Vendar: kakor so vojaki in misijonarji odhajali na vzhod, tako so romarji prihajali v Furlanijo. Cilj njihovega romanja je bil po najnovejših domnevah samostan v S. Canziano d'Isonzo vzhodno od Ogleja, kjer so v frankovskem obdobju hranili evangeliar, za katerega so verjeli, da se v njem nahaja tudi avtograf Markovega evangelijskega. Na posamezne robove strani tega kodeksa, ki je zaradi kraja, kjer ga danes hranijo, znan kot Čedajski evangeliar, so vpisana imena številnih romarjev iz druge polovice 9. in prve polovice 10. stoletja, "ki so prišli v ta samostan" iz obsežnega alpsko-jadransko-podonavskega prostora. Med številnimi uglednimi imeni romarjev, ki tako živo ponazarjajo povezovalno vlogo Furlanije v zgodnjem srednjem veku, najdemo npr. Witigowa, ki je bil okrog leta 860 grof v Karantaniji, in spodnjepanonskega Pribino, pa tudi Paba, Riherija in Engilšalka, ki so približno v istem času bili pomembni nosilci oblasti v Vzhodni prefekturi. V kodeksu najdemo celo imena iz Bolgarije – med njimi na prvem mestu Mihaela, tj. bolgarskega kana Borisa, ki se je leta 864 dal v Carigradu krstiti in pri tem sprejel ime svojega botra, bizantinskega cesarja Mihaela III. Ne manjkata niti imeni cesarjev Ludvika II. (850-875) in Karla III. (Debelega). Slednji je leta 884, potem ko je pri Tullnu ob Donavi v današnji Avstriji sklenil mirovni sporazum z moravskim Svetopolkom, potoval prek Karantanije in Furlanije v Pavijo; tedaj bi tudi lahko prišlo do vpisa njegovega imena. Enako velja za Braslava, ki je bil konec 9. stoletja slovanski knez prostora med Dravo in Savo; njegovo ime je prav tako vpisano v evangeliar in leta 884 je bil tudi on v Tullnu. Iz dalmatinskega prostora je v evangeliarju zabeleženo ime prvega izpričanega kneza Hrvatov Trpimirja (iz srede 9. stoletja).

Panonija

Z reformo leta 828 so postale vse trajne osvojitve Frankov v avarskih vojnah del bavarske Vzhodne prefekture, s tem pa tudi del Bavarskega kraljestva (*regnum*)

Ludvika Nemškega, vnuka Karla Velikega in sina Ludvika Pobožnega. Podlaga temu kraljestvu, v katerem je Ludvik sistematično izgrajeval svoje lastno gospostvo, je bil zakon o delitvi frankovske države med tri cesarjeve sinove (*Ordinatio Imperii*) iz leta 817. Po njem so Ludviku Nemškemu pripadla Bavarska in ozemlja pretežno slovanskih plemen na njenem jugovzhodu. Poleg same Bavarske je postala zlasti Karantanija znotraj Vzhodne prefektore tisti temelj moči, ki je leta 876 oz. 887 omogočil najprej Ludvikovemu sinu Karlmanu in nato še njegovemu vnuku Arnulfu dosego naslova vzhodnofrankovskega kralja.

V to, od leta 828 močno povečano Vzhodno prefekturo je okrog leta 833 s prostora severno od Donave – skupaj s svojim sinom Kocljem in številnim vojaškim spremstvom – prebežal Pribina, slovanski knez v Nitri. Njegov beg je razumeti kot del gentilne konsolidacije Moravanov – kot politično-etnična skupnost se prvič omenjajo šele leta 822 –, povezane najprej z uveljavitvijo nove knežje dinastije, poosebljene v Mojmirju I., nato z izključitvijo obrobnihi centrov moči, kot je bila Nitra, in nazadnje z izrinjenjem mogočih tekmecev za oblast. Ubežnega Pribino je na frankovskem državnem ozemlju sprejel prefekt Bavarske vzhodne krajine Ratbod in ga v Regensburgu predstavil vzhodnofrankovskemu vladarju Ludviku Nemškemu. Na njegov ukaz je slovanski knez nato v Traismauerju, ki je spadal pod salzburško nadškofijo, prejel krst. Pribinovi odlični odnosi z bavarsko-frankovsko aristokracijo in stiki s salzburško cerkvijo segajo še v čas, ko je še kot pogan vladal v Nitri. Več dejstev – med njimi tudi ime Pribinovega sina Koclja, ki je le skrajšana oblika frankovsko-bavarskega imena Kadaloh – posredno kaže na to, da je Pribinova žena izvirala iz grofovskega rodu bavarskih Wilhelmincev. Morda je prav za njene potrebe salzburški nadškof Adalram že okrog leta 827/828 v Nitri posvetil cerkev. To je prva znana cerkev na slovanskem prostoru severno od Donave.

Toda Pribina je bržkone zaradi želje po lastni politični in gospostveni uveljavitvi prišel v spor z mogočnim Ratbodom in njegovega bežanja zato še ni bilo konec.

Skupaj s sinom in celotnim spremstvom je pobegnil k Bolgarom, najverjetneje v Srem. Od tu ga je nato po krajšem času pot vodila k slovanskemu knezu Ratimirju, nasledniku upornega Ljudevita v posavski Panoniji. S tem je ponovno prišel na ozemlje, ki je bilo pod frankovsko kontrolo in pod pristojnostjo prefekta Ratboda. Ta je leta 838 proti Ratimirju, ki se je umaknil, vojaško posredoval, Pribinova skupina pa se je premaknila proti severozahodu, prestopila Savo in prišla na mandatno področje grofa Salacha, tj. v Karniolo oz. na Kranjsko, ki je od leta 828 spadala v okvir bavarske Vzhodne prefekture. Tu se je končala večletna Pribinova odisejada; Salachu je uspelo, da ga je pobotal s svojim nadrejenim prefektom Ratbodom in Pribina je v Panoniji, kjer mu je okrog leta 840 Ludvik Nemški podelil v fevd obsežno ozemlje zahodno od Blatnega jezera ob reki Zali, našel svojo novo domovino.

Panonija do Donave je po zmagoslavno zaključenih avarskih vojnah predstavljala frankovski "divji vzhod" – deželo, ki je nudila neomejene možnosti za lastno afirmacijo. Eden tistih, ki je izkoristil ponujeno priložnost, je vsekakor bil prav Pribina. Ob izlivu reke Zale v Blatno jezero je zgradil prestolnico, ki je, tako kot nekoč Nitra, ležala na zelo ugodni prometno-geografski točki, na stičišču starih, že antičnih cest. Močvirnata okolica in trdnjavski značaj (*munimen*) kraja sta bila odločilna za njegovo ime, ki nam ga sočasni viri sporočajo v slovanski, nemški in latinski obliki: *Blatenski kostel/Moosburg/Urbs paludarum*. Blatenski kostel je postal središče Pribinove gospostvene tvorbe, kjer je začel le-ta "vsenaokrog zbirati ljudstva in jih množiti na tej zemlji". Poleg že naseljenih drobcev Avarov, Slovanov in celo Gepidov, ki so preživeli propad avarskega kaganata, so sedaj začeli v Panonijo prihajati številni novi kolonisti iz Karantanije, s slovanskega sveta severno od Donave in v nemajhnem številu tudi z Bavarskega. Osrednja Panonija med Rabo, Dravo in Donavo je postala "talilni lonec". Zajel jo je etnogenetski proces zlivanja različnih etničnih skupin, imenovan *colluvies gentium*. V tej "mešanici ljudstev" pa so prevlado morali imeti Slovani; drugače si ni mogoče razložiti nekoliko kasnejše izjemne privlačnosti slovanskega bogoslužja Cirila in Metoda v Panoniji.

Šele z utrditvijo Pribinovega položaja in z vzpostavitvijo gospostvene strukture v Panoniji so se Salzburgu prav odprla vrata v pokrajino, ki mu je cerkveno pripadala že od leta 796. Najmanj sedemnajst cerkva je bilo v Pribinovi "kneževini" posvečeno samo za časa nadškofa Liuprama (836-859). V Blatenskem kostelu je Pribina ob pomoči salzburških slikarjev, zidarjev, kovačev in tesarjev zgradil kar tri cerkve. Večine teh cerkva danes ne moremo lokalizirati, tiste pa, ki jih lahko, pričajo, da so kraji pod Pribinovim nadzorom segali od reke Rabe na severu do Pečuja (Pécs) na jugu in do Ptuja na zahodu. Ptuj, mesto z izjemno antično tradicijo, je bil tudi v zgodnjem srednjem veku eden najpomembnejših krajev v današnji Sloveniji. Pomen mu je dajal zlasti kamniti most prek Drave, postavljen že v pozni antiki na najpomembnejši poti med Italijo in Panonijo. Leta 874 je salzburški nadškof Teotmar v Ptuj posvetil že drugo cerkev, tisto, ki jo je dal zgraditi Kocelj in ki je morda stala na mestu kasnejše, še danes stoječe proštjske (župne) cerkve.

Nagrada za Pribinovo uspešno delo pri konsolidaciji frankovske Panonije in za "vnemo za božjo in kraljevo službo" je prišla že leta 847. Takrat je Ludvik Nemški podelil Pribini v last vse, kar je prej imel kot fevd, hkrati pa mu je podelil še grofovski mandat in ga s tem postavil za nosilca državne oblasti. Iz nje so bila izvzeta le panonska posestva salzburške cerkve, ki jih je ščitila imuniteta. Svojevrstna dvojna pozicija – podobna položaju plemenskih knezov v Bretoniji, ki so bili istočasno tudi grofje Bretonske marke – je odslej zaznamovala Pribinov položaj v Panoniji. Poleg funkcije grofa je med svojimi ljudmi še naprej imel položaj gentilnega kneza. V tem smislu ga tudi neka listina Ludvika Nemškega iz februarja leta 860, v kateri se Pribina zadnjič omenja kot živ, označuje kot kneza (*dux*), njegovo gospostveno območje pa kot kneževino (*ducatus*). Podobno dvojno naslavljajo viri tistega časa tudi njegovega sina Koclja, ki je nasledil očeta v grofovski in knežji oblasti. Imajo ga za grofa Slovanov (*comes de Sclavis*) in panonskega kneza (*knaz' panon'sky*).

Pribino so okrog leta 861 ubili prav tisti Moravani, pred katerimi je nekoč že bežal. Zdi se, da je bila njegova smrt v zvezi z turbulentnimi dogodki, ki so tedaj pretresali bavarsko Vzhodno prefekturo. Leta 854 je bil zaradi verolomnosti odstavljen mogočni prefekt Ratbod. Na njegovo mesto je Ludvik Nemški dve leti kasneje postavil svojega sina Karlmana. Ta je v Vzhodni marki (*marchia orientalis*), kot se je tedaj začel imenovati bavarski vzhod med Donavo in Savo, uveljavil energično in predvsem samostojno politiko: leta 858 je moravskim knezom Rastislavom, čigar gospostveno območje se je raztezalo severno od Donave, sklenil mir in zavezništvo. S tako zavarovanim hrbtom se je Karlman odkrito uprl očetu. V nameri, da si ustvari povsem samostojno gospostvo (*regnum*), je v letih 857-861 s področja celotne Vzhodne marke pregnal Ludviku Nemškemu zveste grofe ter "panonsko in karantansko mejo" povsem zasedel s svojimi privrženci. Žrtev te politike je bil v prvi vrsti karantanski grof Pabo, ki je moral zbežati v Salzburg. Nič bolje je niso odnesli tudi njegovi "grofovski tovariši" (*socii comites*). Med ubežniki so se znašli še grof Witigowo, ki je prav tako deloval v Karantaciji, Riheri, čigar grofovski mandat je obsegal področje Szombathelyja, in verjetno tudi Kocelj, ki se je spomladi leta 861 nahajal v kraljevem Regensburgu. Najhujša usoda pa je doletela Ludviku Nemškemu vedno lojalnega Pribino, ki je izgubil življenje.

Med prve Ludvikove poskuse, da bi si povrnil izgubljeno ozemlje, gotovo spadajo njegove podelitve velikih ozemeljskih kompleksov bavarski cerkvi in velikašem na gospostvenem področju upornega sina. Med temi darovnicami je najpomembnejša tista, ki jo je od Ludvika novembra leta 860 prejela salzburska nadškofija. S to "Magno Carto" je dobil Salzburg v last številne dvore – tj. za gospodarsko izrabo organizirane zemljiške komplekse –, ki so se raztezali od Melka ob Donavi preko današnje jugovzhodne Spodnje Avstrije in gradiščansko-madžarskega prostora zahodno od Blatnega jezera do starokarantanskega prostora z Gospo Sveto. Ta listina je tudi priča vedno večjega gospodarskega in političnega pomena Karantanije znotraj Vzhodne marke, ki se je odražal tudi tako, da je karantansko ime postalo sinonim za

celotno Vzhodno marko. Za Karlmana in nato Gundakarja, ki sta imela položaj prefekta v celotni Vzhodni marki, je rečeno, da sta bila postavljen na čelo Karantancev. Karlmanova prizadevanja za politično neodvisnost pa je spremljalo tudi delovanje takratnega karantanskega pokrajinskega škofa Osvalda, ki je (neuspešno) poskusil pridobiti si samostojno, od Salzburga neodvisno cerkveno pokrajino; vsaj tako lahko razumemo pisma, ki jih je neposredno naslavljal na papeža Nikolaja I. (858-867), ter na ta način obšel predpostavljenega salzburškega nadškofa. Kljub neuspehu Karlmanovih prizadevanj – uporni sin se je leta 865 dokončno pobotal z očetom – pa je poseben položaj Karantanije pod gospostvom Karolingov Karlmana in nato njegovega sina Arnulfa ostal močno poudarjen. Pod Arnulfom, ki je najkasneje leta 876 prevzel oblast nad Karantanijo in Panonijo, je Karantanija v listinah označena kot *regnum (riche)*, se pravi kot posebno gospostveno območje.

Salzburški nadškof Adalvin in panonski knez/grof Kocelj, ki sta bila vseskozi zvesta Ludviku Nemškemu, sta božič leta 865 praznoval skupaj v Kocljevi prestolnici. To je gotovo znak, da so se politične razmere na vzhodu umirile. Toda le za kratek čas. Severno od Donave, na Moravskem, sta namreč že od leta 863 delovala dva ugledna bizantinska misijonarja, Konstantin in Metod, brata iz Soluna. Oba sta bila filozofsko izobražena. Kot misijonarja sta se izkazala že pri krimskih Kazarih in oba sta poznala slovanski jezik svoje makedonske domovine. Na tej podlagi je Konstantin sestavil slovanski črkopis (azbuko) glagolico, s katero sta zapisovala liturgične tekste, ki sta jih prevedla. Na Moravskem sta začela uvajati slovansko bogoslužje, toda zaradi odpora frankovske latinske duhovščine sta se Konstantin in Metod že najkasneje v začetku leta 867 umaknila z Moravskega prek Donave h Koclju, "ki je močno vzljubil slovanske knjige, da bi se jih naučil". Od tu sta se na povabilo papeža Nikolaja II. še istega leta – prejkone po stari cesti, ki je čez današnje slovensko ozemlje prek Ptuja, Celja, Ljubljane in Hrušice povezovala Panonijo z Italijo – odpravila do Benetk in nato v Rim, kjer pa ju je sprejel že novi papež Hadrijan II. (867-872). Interesi obeh bratov so se pokrili z novo vzhodno politiko rimske kurije. Rim je zase zahteval

neomejeno cerkvenoupravno oblast nad vsem nekdanjim Ilirikom, h kateremu je spadala tudi Panonija, in je podpiral odcepitev posebne papežu neposredno podrejene panonske nadškofije od bavarsko-karantansko-panonske metropolije s sedežem v Salzburgu. Glede Panonije severno od Drave se je salzburški nadškof lahko skliceval le na misijonsko dejavnost svoje cerkve od konca avarskih vojn dalje, ne pa tudi na ustrezen papeški privilegij, ker ga pač nikoli ni prejel. Februarja leta 869 je Konstantin, ki si je nadel meniško ime Ciril, v Rimu umrl; papež pa je še istega leta poslal Metoda kot svojega legata "za Slované" in škofa knezom Ratislavu, Svetopolku in Koclju. Stari sovražniki so se ob vprašanju od bavarske neodvisne slovanske cerkve združili. Metod je prišel le do Koclja, ki ga je ponovno poslal v Rim; papež ga je tedaj imenoval za nadškofa severno od Drave ležeče Panonije in Moravske ter mu podelil naslov sirmijskega metropolita. Sirmium (Sremska Mitrovica), ki so ga leta 582 požgali Avari in je bil nekdanja politična in cerkvena metropola zahodnega Ilirika, je bil takrat v bolgarskih rokah.

Uspeh delovanja nadškofa Metoda in njegovih učencev v Kocljevi Panoniji je bil v izredno kratkem času (869/870) tako silovit, da se je salzburška cerkev po tričetrt stoletja delovanja morala umakniti, saj je Metod "izpodrinil latinski jezik in rimski nauk in ugledne latinske črke". To brez odkrite politične podpore Koclja ne bi bilo mogoče. Knezova odločitev za Metoda je pomenila popoln prelom s frankofilsko politiko njegovega očeta in izključno Kocljeva zasluga je bila, da se je v letih 870-873 hudo ogroženi slovanski misijon obdržal pri življenju. Kajti že leta 870 so bavarski škofovski nasprotniki Metoda ujeli in ga na posebni sinodi v Regensburgu ob navzočnosti Ludvika Nemškega obsodili kot vsiljivca v tuji dijecezi. Prav za to priliko so po vsej verjetnosti v Salzburgu dali sestaviti spis o spreobrnjenju Bavarcev in Karantancev (*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*), spomenico in hkrati belo knjigo proti Metodu. Ker je bil položaj bavarske metropolije v Karantaniji, katere cerkveno pripadnost so Salzburgu potrdili kar trije papeži iz druge polovice 8. stoletja, neomajan, so panonski misijon skušali prikazati kot nadaljevanje karantanskega in s

tem svojim panonskim aspiracijam zagotoviti legitimiteto. Neprecenljivi podatki iz najstarejše karantanske zgodovine, ki jim prinaša Konverzija, so tako bili le sredstvo za doseg salzburških ciljev v Panoniji. Metodovo zajetje je sovpadlo s spremenjenim političnim položajem, v katerem si je Svetopolk z začasno postavitvijo na Karlmanovo stran in z izdajo svojega strica Rastislava pridobil gospostvo nad Moravani. Šele po ostri intervenciji papeža Janeza VIII. je bil Metod leta 873 izpuščen. Nekaj časa je bil še pri Koclju, kateremu so zaradi tega grozili bavarski škofje, nato, verjetno po letu 874, ko so sovražni Franki in Moravani z mirom v Forcheimu dosegli *modus vivendi*, pa je odšel na Moravsko, kjer je deloval vse do svoje smrti leta 885. Kocelj se v frankovski Panoniji ni mogel obdržati. Iz zgodovine je izginil najkasneje leta 876, ko je oblast nad Panonijo prevzel Karlmanov sin Arnulf; še leta 874 pa je salzburški nadškof Teotmar posvetil njegovo cerkev v Ptuj. Po ponarejeni Arnulfovi listini, ki naj bi bila namenjena Teotmarju in je bila konec 10. stoletja sfabricirana v Salzburgu, naj bi bil Kocelj obsojen zaradi veleizdaje.

Panonska epizoda je delo sv. bratov neposredno povezala s slovenskim prostorom. Le v Kocljevi Panoniji je med letoma 867 in 874 lahko prišlo do stika in povezave med slovanskimi molitvenimi obrazci karantanskega misijona ter starocerkvenoslovanskimi teksti Konstantina in Metoda oz. njunih učencev. Na ta način so slovenske posebnosti oblikovno (še posebej na ravni besednega zaklada) in vsebinsko vplivale na starocerkvenoslovansko pismenstvo. Še izraziteje pa se ta povezava morda odraža v najstarejšem slovanskem zakoniku, v Zakonu sodnem ljudem, ki je verjetno nastal za potrebe Kocljevega spodnjepanonskega slovansko determiniranega gospostva. Zakonik, ki je verjetno Metodovo delo, povezuje vzhodnorimske (bizantinske) in bavarske pravne norme, slednje pa so se v 9. stoletju širile zlasti med karantanskimi in ostalimi Slovani bavarske Vzhodne prefektore. Tako se zdi, da je ta izjemni pravni spomenik najnaravneje povezovati s Panonijo, čeprav različni raziskovalci kraj njegovega nastanka iščejo tudi v Bolgariji in na Moravskem.

Zaton karolinškega obdobja

Leta 871 je Ludvik Nemški predal upravo nad obdonavskimi grofijami na moravski meji grofu Aribu. S tem se je spremenila oblastna struktura, vzpostavljena leta 828, ko je bila uprava nad celotno Vzhodno marko združena v rokah prefekta ali kraljevega sinu. Najkasneje leta 876, po smrti Ludvika Nemškega, je Arnulf prevzel gospostvo svojega očeta Karlmana na vzhodu. Obsegalo je Karantanijo, grofijo ob Savi in panonski prostor tako severno od Drave (tj. področje nekdanje Kocljeve Panonije) kot tudi južno od te reke, kjer je, navezujoč se na tradicijo Ljudevita Posavskega in Ratimirja, imel svoj *regnum* slovanski knez in frankovski vazal Braslav Grofije ob Donavi so bile iz tega kompleksa izvzete. Anali iz Fulde označujejo leta 884 to gospostveno območje kot "Arnulfovo kraljestvo". Središče Arnulfove moči je predstavljala Karantanija. Razdelitev kraljeve zemlje, do katere je prišlo v večji meri od srede 9. stoletja dalje, je privedla do vzpostavitve in izgradnje gospodarske infrastrukture (zemljiških gospostev) ter povečanja bogastva pokrajine. Od tu je Arnulf uspel pridobiti ne samo gospostvo nad Bavarsko (po letu 880), ampak leta 887 – z vojaško pomočjo "Bavarcev in Slovanov" – tudi nad Vzhodnofrankovsko državo. Tudi po tem datumu je bil Arnulf še povezan s Karantanijo. Tako je božič leta 888 praznoval na nekdanjem sedežu karantanskega kneza, na Krnskem gradu, ki je s tem edina dokumentirana karolinška pfalca, tj. rezidenca frankovskih vladarjev, v širšem vzhodnoalpsko-panonskem prostoru. Leta 983 je Krnski grad izrecno označen kot kraljevi sedež, *regalis sedes*. Po mnenju nekaterih raziskovalcev je prav z razvojem v Arnulfovem času povezan začetek vojvodine Koroške, tedaj pa naj bi bil postavljen tudi vojvodski stol na Gosposvetskem polju, kar je imelo za posledico spremembo in fevdalizacijo obreda ustoličevnja karantanskih (koroških) knezov (vojvod). V ta kontekst morda sodi še obnova pokrajinskega episkopata za Karantanijo, ki jo je po letu 873 izvedel salzburški nadškof Teotmar. Zaradi svoje povezanosti s Karantanijo

je Arnulf že v literaturi 11. stoletja dobil pridevek Koroški. Po letu 887, ko je Arnulf postal vzhodnofrankovski kralj, so grofovsko oblast v Karantaniji imeli člani bavarskih visokoplemiških družin. Med njimi je bil tudi Luitpold, Arnulfov sorodnik po materini strani in utemeljitelj bavarske vojvodske dinastije Luitpoldingov. Kot grof v Karantaniji se prvič omenja v darovnici iz leta 895, s katero je Arnulf prevedel Waltuniju, predniku sv. Heme, iz fevda v alod posest na današnjem avstrijskem Koroškem in Štajerskem ter na Kranjskem.

Na Kranjskem je leta 828 frankovska grofovsko uprava zamenjala plemensko ureditev Karniolcev in okrog leta 838 je ta, k bavarski Vzhodni prefekturi pripadajoči prostor upravljala iz Bavarske izvirajoči grof Salacho. Nato se šele za Ratolda v zadnjem desetletju 9. stoletja domneva, da je kot grof deloval v slovenskem Posavju, kjer naj bi leta 895 tudi Waltuni imel svojo posest: tri kraljevske hube na območju Brestanice (*Richenburch*; ime namiguje na "močno utrdbo") na levem in posestvo Krško (*Gurcheuelt*) na desnem bregu Save. Oboje naj bi ležalo v Marki ob Savi (*Marchia iuxta Souwam*). Toda tekst listine kralja Arnulfa, ki nam prinaša te dragocene podatke, s katerimi bi bili lahko otipljivi prvi začetki fevdalizacije slovenskega ozemlja južno od Drave, je bil, kot to kažejo najnovejše raziskave, v tem delu falsificiran in je zato brez prave vrednosti: grad Rajhenburg, ki je kontroliral prehod in pot ob Savi, je tako bil zelo verjetno postavljen šele po koncu madžarskih vpadov, najprej po sredini 10. stoletja.

Panonijo severno od Drave, kjer se je proces fevdalizacije začel že za časa Pribine, so v zadnji četrtini 9. stoletja doleteli težki in nesrečni časi. Med Arnulfom, čigar *regnum* je obsegal tudi nekdanjo Kocljevo Panonijo, in moravskim Svetopolkom je tri leta (882-884) divjala krvava vojna, v kateri je poleg obdonavskih krajev najbolj trpela prav Panonija. Tam je Svetopolk "klal strahovito in krvoločno kakor volk ter največji del opustošil z ognjem in mečem". Analist, ki poroča o teh dogodkih, govori le še o "nekdanj srečni Panoniji" (*quondam Pannonia felix*). Mir, ki ga je leta 885 sklenil s

Svetopolkom, je Arnulfu olajšal prevzem oblasti v Vzhodnofrankovski državi leta 887. Pet let kasneje je pobudo v boju za Podonavje prevzel Arnulf ter s frankovskimi, bavarskimi in alamanskimi kontingenti poleti leta 892 plenil po Moravskem. Na pomoč so mu prišli tudi nomadski Madžari. Ti so na Zahodu veljali za nove Avare.

V zahodnih, frankovskih virih so bili Madžari prvič registrirani leta 862, ko so se morda vpletli v turbulentne dogodke v Podonavju, zvezane s Karlmanovim uporom in Rastislavovimi težnjami po neodvisnosti. Zagotovo pa so v ta prostor prišli leta 881 in se pri Dunaju (*Wenia*) – ta se takrat prvič omenja – spopadli z bavarsko vojsko. 894, v letu smrti moravskega kneza Svetopolka, so vdrli preko Donave in "do uničenja opustošili vso Panonijo". Iz zaveznikov so se spremenili v Arnulfove sovražnike in izpostavljena frankovska Panonija je bila življsko ogrožena. Stanje je postalo kritično zlasti zato, ker so se Madžari kmalu zatem naselili v Panonsko nižino med Tiso in Donavo. Obrambo frankovske jugovzhodne meje je Arnulf okrepil tako, da je leta 896 Panonijo skupaj z Blatenskim kostelom izročil Braslavu, slovanskemu knezu in frankovskemu vazalu med Dravo in Savo v današnji Slavoniji. Pod poveljstvom tega zvestega Arnulfovega kneza, ki je že leta 892 sodeloval v pripravah na vojno z Moravani, se je tako združilo ogromno ozemlje, segajoče od Siska na jugu pa do Donave na severu. Krajevno ime Bratislava, ki se prvič omenja leta 907 kot *Brezalauspurc*, je etimološko verjetno nastalo iz *Brazlaves-Burg* (Braslavov grad). Toda madžarskih konjenikov ti obrambni ukrepi Vzhodnofrankovske države niso zaustavili. Plen, ki jih je zlasti zanimal, je ležal na Bavarskem in predvsem v bogati severni Italiji, kamor so prvič vdrli že poleti leta 899. Že naslednje leto so plenili tudi po bavarskem ozemlju zahodno od Aniže, le malo zatem pa še v Karantaniji. V tem času so verjetno zasedli tudi že frankovsko Panonijo okrog Blatenskega kostela, medtem ko se je bavarsko-frankovska ureditev v obdonavskem prostoru obdržala zahodno od Mauterna pri Kremsu. Do tam je namreč veljal carinski red, ki so ga na ukaz zadnjega vzhodnofrankovskega karolinškega vladarja Ludvika Otroka,

Arnulfovega sinu, med letoma 904 in 906 potrdili v Raffelstettnu pri St. Florianu ob Donavi.

Toda z uničujočim bavarskim porazom pri Bratislavi v začetku julija leta 907, ko sta med številno bavarsko elito na bojnem polju obležala tudi mejni grof Luitpold in salzburški nadškof Teotmar, je karolinška ureditev na jugovzhodu dokončno propadla. Panonsko-obdonavski prostor do Aniže in Karantanije je prišel pod madžarski nadzor, slovenska tla ob stari italjsko-panonski cesti pa so postala prehodno področje za madžarske plenilne pohode v Italijo in ozemlje na prepihu. Madžarski konjeniki so do odločilnega poraza pri Augsburgu leta 955, ki zaznamuje konec njihovih plenilnih pohodov in začetek njihovega prilagajanja zahodnim oblikam življenja, več kot petindvajsetkrat prečkali slovensko ozemlje. Kraj *Vogrsko* (v Ogrsko) pri (Novi) Gorici še danes spominja na Ogre ali Madžare. Podobni toponimi, kot npr. *Ungarina*, pa so se ohranili tudi v Furlaniji, ki je bila ob vpadni poti Madžarov (ta je že leta 967 označena kot *via oz. strata Hungarorum*) opustošena do uničenja. Prav z izrecnim opozorilom na škodo, ki so jo povzročili Madžari, je spomladi leta 1001 cesar Oton III. podaril oglejskemu patriarhu "polovico gradu, ki se imenuje Solkan in polovico vasi, ki se v slovanskem jeziku imenuje *Goriza*". Drugo polovico je še v istem letu prejel grof Werihen. V dobi velike obnove Furlanije, ki se je pod vodstvom oglejskih patriarhov vršila v drugi polovici 10. in zlasti v 11. stoletju, so v Furlanijo prišli tudi številni slovenski kolonisti, nekateri verjetno tudi s Koroške. Novi naseljenci so prvič izpričani leta 1031, ko je kraj Meretto di Capitolo pri današnji Palmanovi označen kot "vas Slovanov" (*villa Sclavorum*). Izrazita romanska večina je te koloniste asimilirala že do konca srednjega veka, spominjajo pa nanje še dandanes nekatera krajevna imena v Furlaniji, kot npr. Sclavons ali pa Belgrado.

Novi red in nove oblike

Mirna leta po bitki pri Augsburgu leta 955 so na vzhodu in jugovzhodu nastajajoče nemške države omogočila novo razvojno politiko, ki se je v sedemdesetih letih 10. stoletja izrazila tudi v novih organizacijskih oblikah. Že leta 952 je Oton I. podredil oblasti bavarskega vojvode, ki je vladal na Bavarskem in Koroškem, še Veronsko in Furlansko marko ter Istro. Nastala je ogromna politična tvorba, ki je obvladovala alpske prelaze in s tem poti med Italijo in Nemčijo. Bavarska je tedaj dosegla svoj največji srednjeveški obseg. Toda zaradi upora tamkajšnjega vojvode Henrika II. Prepirljivca je kralj Oton II. leta 976 od te prevelike in premočne bavarske vojvodine ločil vojvodino Koroško – ta se je v personalni uniji do leta 1002 za krajši čas sicer še dvakrat združila z Bavarsko –, s katero je povezal tudi mejne kraje od Verone na zahodu prek Istre, današnje Slovenije do Semmeringa na vzhodu. S tem se je pretrgala zveza, ki je v državnopravnem smislu že od druge polovice 8. stoletja Karantanijo navezovala na Bavarsko. Z novonastalo vojvodino Koroško – prvo v vzhodnoalpskem prostoru – je bilo formulirano nekaj, kar je bilo v zgodovinskem razvoju koroškega prostora do tistega časa ves čas imanentno: določena, kljub povezavi z Bavarsko ves čas zaznavna samostojnost in posebnost, temelječa na politični tradiciji stare slovanske kneževine Karantanije. Do srede 12. stoletja obstoječa oblast koroškega vojvode nad Veronsko marko je podčrtovala strateški in prometno-geografski pomen nove vojvodine. Vojvodina Koroška je bila večja od nekdanje kneževine Karantanije in tudi kasnejšo deželo Koroško je presegala za večkrat. Zato je paradoks zgodovinskega razvoja, da je pokrajina, ki se v vzhodnoalpskem prostoru lahko ozre na najstarejšo tradicijo lastne državnosti in ki je kot prva na tem območju postala vojvodina srednjeveške nemške države, svojo politično celovitost (kot dežela) dosegla šele konec srednjega veka.

Zaradi obrambe proti Madžarom je bilo v sedemdesetih letih 10. stoletja na vzhodu in jugu Bavarske in Karantanije organiziranih več po obsegu relativno manjših mejnih pokrajin, ki so se imenovale po nemško marke, po slovensko pa kraje, ter so se

navezovala na tradicijo karolinških mejnih grofij. Na severu, ob Donavi med Anižo in Dunajskim gozdom, se je na Bavarsko navezovala Vzhodna marka, leta 996 prvič označena z imenom *Ostarrîchi* (Österreich/Avstrija). Leta 970 se prvič omenja posebna krajina ob srednji Muri med Bruckom na severu in Radgono na jugu. Njeno nekoliko kasneje izpričano ime Karantanska krajina (*marcha Karentana*) jasno odraža njeno navezanost na vojvodino Koroško. Južno od nje je bila Podravska krajina, prvič omenjena leta 980. V virih je imenovana kot Krajina onstran gozda (*marchia Transsiluana*), tj. Krajina (gledano s Koroškega) onkraj Dravskega gozda med Pohorjem in Kozjakom, izpričana pa je tudi kot Ptujška krajina (*marchia Pitouiensi*), vendar se na daljši rok ni uspela obdržati. Leta 980 se prvič omenja tudi Savinjska marka (*Sovuina*), ki je obsegala porečje Savinje, na jugu pa je prek Save segala vse do reke Krke. Za ta dolenski del kasnejše Kranjske se je pozneje uveljavilo ime Slovenska krajina (*Marchia Sclavonica, que vulgo Windismarch dicitur*). Zgornje Posavje (Gorenjsko) in Notranjsko je obsegala Kranjska. Kot "Carniola, ki se po domače imenuje marka Creina", se prvič omenja leta 973. Njen center je bil "grad v krajini" (*Chreina, Chrainburch*), tj. Kranj. Čeprav različnega izvora – ime Kranj se je razvilo iz keltsko-romanskega *Carnium*, *Creina* pa je slovanskega izvora –, sta se imeni pokrajine in njenega središča pokrivali in vplivali, da se je za pokrajino uveljavilo domače ime Kranjska in ne Karniola. Slovensko ime so v obliki *Krain* prevzeli tudi Nemci. Na zahodu sta na Kranjsko mejili Furlanija, ki je proti vzhodu obsegala zgornje Posočje in spodnjo Vipavsko dolino, ter Istra, v katero je spadal tudi zgornji Kras do Nanosa in Javornikov. Z navedenimi mejnimi grofijami obdana in razširjena vojvodina Koroška je v slovenskem zgodovinopisju dobila zavajujoče ime Velika Karantanija. Toda že v začetku 11. stoletja, najverjetneje leta 1002 – ob dokončni razvezi personalne unije med vojvodinama Bavarsko in Koroško –, je ta velika politična tvorba razpadla in krajine od Mure do Save so bile podrejene neposredno kroni. Karantanska krajina se je leta 1012 s postavitvijo njenega mejnega grofa Adalbera za koroškega vojvodo sicer ponovno povezala z vojvodino, toda na dolgi rok ta zveza ni imela perspektive. Karantanska krajina je po sredi 11. stoletja, ko

je mejnogrofovsko oblast v njej prevzela rodbina Traungaucev oz. Otokarjev, postala središče in izhodišče razvoja, ki je pripeljal do nastanka nove vojvodine in dežele Štajerske. V Furlaniji pa se je moral taisti vojvoda Adalbero leta 1027 odpovedati vsem javnooblastnim funkcijam na področju oglejske cerkve.

Vzpostavitev stabilne mejnogrofovske organizacije, ki je pomenila umestitev slovenskega ozemlja v okvir srednjeveške nemške države, je omogočila oblikovanje gospodarskega in družbenega sistema, tipičnega za zahodno Evropo, tj. fevdalizma. Jasen izraz uveljavljanja novega sistema je nastajanje zemljiških gospostev, ki so bila temeljne fevdalne gospodarsko-organizacijske ter sodno-upravne enote. Z izjemo Koroške, kjer je prvo gospostvo izpričano že leta 822, in deloma Istre, kjer listina Rižanskega zbora iz leta 804 že priča o začetkih fevdalizacije, frankovska država 9. stoletja – vsaj kolikor lahko ugotovimo in sklepamo na podlagi ohranjene dokumentacije – na večini današnjega slovenskega ozemlja v glavnem ni posegala v obstoječe slovanske družbene in gospodarske strukture ter jih ni spreminjala. Precizna mikroraziskava Blejskega kota je pokazala, da se je struktura staroslovanske *župe* ohranila nedotaknjena do druge polovice 10. stoletja. Fevdalizacija in z njo zvezan nastanek zemljiških gospostev na današnjem slovenskem ozemlju je v glavnem šele proces druge polovice 10. in 11. stoletja. Osnovna mreža zemljiških gospostev je nastala s podeljevanjem kraljeve zemlje, tj. vse tiste zemlje, ki še ni bila prilaščena in je razpolagalna pravica zanjo pripadala vladarju; te pa je bilo v novonastalih krajinah v izobilju. S podeljevanjem kraljeve zemlje vladar ni le nagrajeval posameznih svetnih in posvetnih visokih fevdalcev za njihovo zvestobo ter jih plačeval za njihovo službo, ampak se je z nastajanjem zemljiških gospostev, ki so gospodarsko bistveno bolj izkoristila naravne danosti, močno povečalo bogastvo posameznih pokrajin. Znotraj mejnih grofij so gospostva ustvarila tudi prvo oblastno in siceršnjo infrastrukturo: centri posameznih gospostev – velikokrat so to bili prvi gradovi na našem ozemlju – so postali tudi vozlišča upravne, sodne in vojaške mreže.

Med prvimi prejemniki velikih ozemelj, tudi v velikosti po nekaj sto kvadratnih kilometrov, so bile škofije. Salzburška nadškofija je že z darovnico iz leta 860 prišla na tleh, poseljenih s slovenskimi predniki (zlasti na Koroškem in Štajerskem), v posest nekaterih dvorov. Morda še pred koncem 9. stoletja si je pridobila tudi že veliko teritorialno posest okrog Ptuja, pred sredo 11. stoletja pa tudi že omenjeni Rajhenburg (Brestanico) v Posavju. Z dvema darovnicama cesarja Otona II. so bili leta 973 na Gorenjskem, s središčem v Škofji Loki, položeni temelji loškega zemljiškega gospostva škofov iz bavarskega Freisinga. Henrik IV. je v letih 1062 in 1067 isti škofiji podelil v Istri še fiskalno posest v Piranu in Novigradu ter sedem vasi, med njimi tudi Kubed na pomembni poti v notranjo Istro. Vendar škofija kljub verjetni želji po lastni soli in olivnem olju te posesti ni uspela obdržati. Severno od loškega zemljiškega gospostva je v začetku 11. stoletja iz podelitve kraljeve zemlje zraslo zemljiško gospostvo s središčem na blejskem gradu, ki se omenja že leta 1011 (*castellum Veldes*). Bilo je last škofov iz Brixna na današnjem Južnem Tirolskem. Oglejski patriarh je že leta 1001 prejel od krone polovico velikega zemljiškega kompleksa med Sočo, Vipavo in Trnovsko planoto, katerega center je bil grad v Solkanu (*castellum Siliganum*). Leta 1040 pa mu je Henrik III. odprl še Kranjsko: patriarh je dobil Cerknico in veliko ozemlje v pasu od Logatca do Loža, tj. praktično vso Notranjsko, ki je spadala pod prvotno Kranjsko.

Nekatere od teh podelitev so bile posledica vključevanja cerkve v službo države. Izobraženi škofje, pri katerih ni obstajala nevarnost, da bi podeljeno zemljo podedovali, so bili močna vladarjeva opora. V okviru t. i. otonsko-salijskega sistema državne cerkve je bila posameznim škofijam prepuščena skrb za javno oblast. Škofje, ki so jim bile prepuščene cele grofije, so postali grofje in varuhi kraljevih interesov. Mednje je spadal tudi nadzor nad strateško pomembnimi alpskimi prelazi, ki so povezovali Italijo in Nemčijo. V tem pogledu je imel Brixen, ki je ležal na brennerski poti, še zlasti pomembno vlogo. Imeti brixenskega škofa za zaveznika je pomenilo imeti to pot odpto. Zato je Brixen od krone že leta 1027 prejel grofijo v dolini Inn in

leta 1091 še grofijo v Pustertalu. Kralj Henrik II. pa je že ob svojem prvem pohodu v Italijo spomladi leta 1004 nagradil briksenskega škofa Albuina s "svojim posestvom, imenovanim Bled, ležečim v okrožju, imenovanem Kranjska, v Watilonovi grofiji gornjega imena". Podoben geografsko-strateški pomen je imel tudi oglejski patriarhat med Alpami in Jadranom. Njegov pomen je narasel zlasti tedaj, ko je opozicija v lombardski nižini cesarju zaprla prehode preko Alp. Zato je patriarhat vse do srede 13. stoletja, ko je s propadom staufovske dinastije propadla tudi ideja cesarstva, ki obvladuje tako Italijo kot Nemčijo, bil vedno deležen velike vladarjeve pozornosti. Ta se je kazala tudi z omenjenima podelitvama. V tradiciji otonsko-salijskega sistema državne cerkve in v povezavi z aktualnim političnim položajem je kralj Henrik IV. leta 1077, v času vrhunca boja za investituro in na samem povratku iz Canosse, podelil oglejskem patriarhu Sigehardu, svojemu nekdanjemu kanclerju, najprej grofijo Furlanijo ter nato še mejno grofijo Kranjsko in grofijo Istro. Istega leta je tudi Liutold Eppensteinski, še en kraljev pristaš, postal koroški vojvoda in tehtnica investiturnega boja se je v Vzhodnih Alpah začasno nagnila v korist Henrika IV. Oglejski patriarh je tako za kratek čas (Sigehardov naslednik je zaradi svoje propapeške usmerjenosti izgubil Istro in Kranjsko; oglejski patriarh je ponovno postal mejni grof v prvi šele leta 1209, v drugi pa že leta 1093) postal nosilec javne oblasti na velikem delu prostora, ki je nekoč bil pod pristojnostjo frankovskega furlanskega mejnega grofa.

Možnost izjemnega bogatenja, politične in družbene promocije ter seveda zemlja, ki jo je vladar tako širokosrčno delil, medtem ko je bila v jedru države že bolj ali manj razgrabljena, je delala periferijo ob državni meji atraktivno za številne visokoplemiške rodove, ki so v ta prostor prišli iz notranjosti, se vanj vključili in potem odigrali pomembno vlogo v njegovem zgodovinskem razvoju. S Saške je prišla rodbina Weimar-Orlamünde, v katere rokah je bila v tretji četrtini 11. stoletja mejnogrofovsko oblast v Istri in na Kranjskem. Njena prvotna posest se je na Gorenjskem raztezala na levem bregu Save. V notranjosti Istre je jedro posesti te rodbine predstavljalo 20 kraljevskih kmetij, podeljenih s strani Henrika IV. leta 1064.

Frankovskega izvora so bili Eppensteinci in Spanheimi, oboji dedni koroški vojvode, prvi med letoma 1077 in 1122, drugi pa med letoma 1122 in 1269. Jedro eppensteinskih posesti je prvotno ležalo ob zgornji Muri, kjer je pri Judenburgu stal tudi grad Eppenstein, po katerem so se imenovali, in v Karantanski krajini, kjer so bili mejni grofje. Od tod so se z Adalberom leta 1012 prvič zavihteli na koroški vojvodski prestol. Spanheimi pa so poleg ostalih posesti (zlasti na Koroškem) imeli na današnjem slovenskem ozemlju okolico Radgone in Maribora v Podravski krajini, kjer so bili v prvi polovici 12. stoletja mejni grofje. V istem času je bilo v njihovih rokah še veliko gospostvo Laško v nekdanji Savinjski krajini in takratni Veliki Kranjski, njihova pa sta bila tudi Kostanjevica ob dolenski Krki in še zlasti velik del ljubljanske kotline z Ljubljano vred.

Največ visokoplemiških rodov je v slovenski prostor prišlo z Bavarske. Poleg grofov iz Vohburga in grofov iz Bogna, katerih posest na slovenskem ozemlju je izpričana le krajši čas v 11. in prvi polovici 12. stoletja, je potrebno omeniti zlasti grofe iz Andechs. Ti so na Kranjsko prišli v začetku 12. stoletja in tu dedovali weimar-orlamündsko posest na vzhodnem Gorenjskem ter si v Kamniku ustvarili svoje kranjsko središče. V drugi polovici 12. stoletja so bili "deželni grofje" na Kranjskem in mejni grofje v Istri, kjer so si po severovzhodni Istri (Meranija) nadedli naslov meranskih vojvod (*dux Meraniae*). Bavarskega izvora so bili tudi Traungauci oziroma Otokarji, od srede 11. stoletja mejni grofje v Karantanski krajini, ki je pod njihovo vladavino (do leta 1192) prerasla v vojvodino Štajersko. Svoje prednike so na Bavarskem imeli tudi grofje, ki so v začetku 12. stoletja prišli ob srednjo Sočo in se začeli imenovati po Gorici, najbolj pa so se uveljavili v času, ko so navedene dinastije že propadle. V 11. in prvi polovici 12. stoletja pa so posestva na ozemlju današnje Slovenije za krajši čas imele tudi bavarske grofovske rodbi

Vse te visokoplemiške rodove je po svojem izjemnem bogastvu presejala rodbina, katere posestva so se v začetku 11. stoletja razprostirala od Furlanije na zahodu do

hrvaške meje na Sotli na vzhodu in od Donave na severu do Save in dolenske Krke na jugu. Njeno težišče je bilo v prostoru Brež na Koroškem, ob zgornji Muri na današnjem Štajerskem, še posebej pa v Savinjski krajini, kjer se je njihovo ogromno lastno veleposestvo (torej alod) tako rekoč pokrivalo z mejami krajine same in je sklenjeno segalo od Drave na severu prek Slovenj Gradca, Celja, Rogatca in Laškega do Sotle in Save, južno od te pa še do Kostanjevice in Višnje Gore. Vsa ta ogromna posest, katere začetki segajo do darovnic vzhodnofrankovskih vladarjev in naslednikov Karla Velikega, se je v začetku 11. stoletja združila s poroko Heme in Viljema II. v eni družini, v t. i. "Heminem rodu", vendar je pred sredo istega stoletja tudi že razpadla. Hema je po materini strani verjetno izvirala iz bavarske vojvodske dinastije Luitpoldingov, med njenimi predniki pa so bili tudi Waltuni, ki naj bi leta 895 dobil Rajhenburg in Krško (polje), ter Svetopolk in Preslav. Slovanski imeni slednjih dveh pričata o slovanskem poreklu dela Heminih prednikov in dokazujeta, da se je domače slovansko visoko plemstvo, ki se je v jeziku in načinu življenja hitro asimiliralo, stopilo z doseljenim nemškimi visokoplemiškimi rodovi v nov vodilni družbeni sloj. Hemin mož, Viljem II., grof v Brežah in mejni grof v Savinjski krajini, je izviral iz rodu bavarskih Wilhelminev, ki so v drugi polovici 9. stoletja kot grofje v Traungau in ob Donavi igrali pomembno vlogo v boju z Moravani. Prav temu rodu je po vsej verjetnosti pripadala tudi Kocljeva mati in Pribinova žena. Genealogija Hemine družine je lep primer izrazite internacionalnosti visokega plemstva tistega časa. Nič drugače pa ni bilo v kasnejših stoletjih, saj se sorodstvena povezave plemstva niso omejevale samo na prostor srednjeveške nemške države, ampak so segale tudi širše. Toda kot je zaradi tega zgrešeno spraševanje o nacionalni pripadnosti tega plemstva, je bil zgrešen tudi poskus razglasiti Hemo za *slovensko* svetnico.

Viljema II. je marca leta 1036 ubil njegov največji tekmeč na jugovzhodu države, leto poprej odstavljeni koroški vojvoda Adalbero Eppensteinski. Vdova Hema, ki je združila v svojih rokah vso poprej omenjeno nezaslišano obsežno posest, je postala

ena najbogatejših žensk svojega časa. Ker sta tudi njena dva sinova Viljem in Hartvik zgodaj umrla – po legendi naj bi ju umorili uporni rudarji –, je Hema leta 1043 v Krki na Koroškem ustanovila ženski samostan, ki ga je knežje obdarila z zemljo. Njena posestva ob zgornji Anizi, ki jih je prepustila salzburški nadškofiji, pa so tri desetletja kasneje služila nadškofu Gebhardu, da je lahko ustanovil samostan v Admontu. Isti nadškof je tudi že razpustil ženski samostan v Krki in tam leta 1072 ustanovil prvo škofijo na Koroškem. Z ustanovitvijo škofije je Krka postala – poleg Salzburga, Ogleja, Freisinga in Brixna – peti veliki cerkvenoškofijski zemljiški posestnik na slovenskih tleh. Težišče njenih, od Heme izvirajočih posestev je ležalo na Kozjanskem. Glavni fevdi (*feuda principalia*) krške škofije so bili Lemberg pri Dobrni, Planina, Rogatec, Podsreda in Kunšperk ob Sotli. Vendar je Heminim sorodnikom, kot je bil mogočni Askvin, odvetnik krškega samostana, ali pa njegov vnuk Starchand II. – kot savinjski mejni grof je imel naslov, ki je nekoč šel Heminemu možu Viljemu II. –, kljub temu še vedno ostalo dovolj posesti, moči in ugleda, da so še konec 11. stoletja takratnemu kronistu veljali za "najmočnejše gospode na vsem Koroškem, ki jim ni ugovarjal nihče od umrljivih ljudi". Šele zmaga papeške stranke, v prvi vrsti salzburškega nadškofa, v investiturnem boju v Vzhodnih Alpah v prvem desetletju 12. stoletja, ki je bila zvezana tudi z uveljavitvijo Spanheimov, je povzročila, da "so izgubili vso prejšnjo moč". Številni vodilni plemiški rodovi visokega in poznega srednjega veka širšega vzhodnoalpskega prostora so ali izhajali iz Heminega rodu ali pa so se okoristili na račun njegove bogate dediščine. Mednje sodijo plemeniti Prisi iz Puchsa in od njih izvirajoči grofje Višnjegorski, Vovbrški grofje, grofje Plainski in grofje Pfannberški ter verjetno tudi svobodni gospodje Žovneški, kasnejši grofje Celjski.

Do konca 11. stoletja se je tako v temeljnih potezah izoblikovala osnovna posestna struktura današnjega slovenskega ozemlja, ki pa je bila seveda podvržena stalnim spremembam. To je tudi čas, ko so se pri nas začeli odvijati zgodovinski procesi, zaobjeti s pojmi, kot so kolonizacija, germanizacija, asimilacija, pa tudi fevdalizacija

družbe na ravni njenih najnižjih slojev. Njihova osnovna značilnost je, da so potekali znotraj zemljiških gospodstev. Glavno gibalno te procesov, ki se niso odvijali ločeno oz. vsak zase, ampak so se med seboj nenehno prepletali, je bila težnja posameznih zemljiških gospodov, da povečajo donos svojih novopridobljenih in s strani domačih Slovanov ekstenzivno obdelovanih posesti. Prvi korak v tej smeri je pomenila uvedba na bavarskih in drugih nemških tleh že preizkušenega hubnega sistema, ki je v povezavi z uveljavitvijo natriletnega kolobarjenja s praho omogočal večji donos. Nastanek kmetij pri nas je bil zvezan z odpravo dotedanjih slovansko determiniranih gospodarskih in družbenih struktur, ki so po najbolj sprejemljivi hipotezi izgledale takole: slovansko visoko in nižje (kosezi) plemstvo je posedovalo dvore, tj. tudi po zahodnem frankovsko-bavarskem pojmovanju svobodno plemiško lastnino, medtem ko je ostalo prebivalstvo bilo organizirano pod župani v župah, kjer se ob zelo ekstenzivnem gospodarstvu niso razvile zemljiškolastniške oblike kot na Zahodu, tako da je njihova zemlja veljala za zemljo brez lastnika in s tem za kraljevo lastnino. Za razliko od slovanskih dvorov, do katerih prejemniki zemljiškogospodarskih teritorijev niso imeli nobenih pravic, pa je velik proces nastajanja zemljiških gospodstev zajel ozemlja žup, v katerih ni obstajala priznana zasebna lastnina. Prebivalstvo žup se je moralo ukloniti novemu gospodarskemu sistemu tako, da je bila zemlja na novo parcelirana in v obliki hub prepuščena dotedanjim uživalcem. Ker pa je bilo domačih prebivalcev za kolonizacijo velikokrat premalo, je dal zemljiški gospod pripeljati koloniste od drugod, vendar praviloma s svojih posesti. Razlika med domačimi in pripeljanimi kolonisti se je v glavnem pokrivala z razliko med slovensko in nemško govorečimi kolonisti. Vendar to pri naseljevanju ni igralo nobene vloge, saj so bila v začetku s kolonisti obeh vrst intenzivneje naseljena gospodarsko in klimatsko ugodnejša področja, kot so ravninski, dolinski in gričevnati predeli. Šele kasnejša kolonizacija 13. in 14. stoletja je šla v gorat, težje dostopen, gospodarsko manj atraktiven in tudi z gozdom bolj poraščen svet.

S kolonizacijo zvezane migracije nemško govorečega agrarnega prebivalstva so povzročile tudi germanizacijo precejšnjega dela tistega ozemlja, ki so ga še v 10. stoletju v največji meri naseljevali predniki današnjih Slovencev. Zaradi povsem razumljive usmeritve kolonizacije v za naselitev in bivanje ugodnejša področja se tudi germanizacija, ki je bila posledica tega gospodarsko pogojenega procesa oblikovanja kulturne pokrajine, ni širila od etnične meje proti notranjosti, ampak so nemški naseljenci "skočili" preko slovenskega naselitvenega prostora v visokogorskih predelih zgornje Koroške in zgornje Štajerske v kotline in doline spodnje Koroške in srednje Štajerske. Šele na tej podlagi sta se nato v poznem srednjem veku, po končani višinski kolonizaciji, ki je praviloma potekala iz najbližjih dolin, izoblikovala iz etnično mešanega ozemlja dva homogena etnična bloka: na jugu slovenski, na severu nemški. Med seboj sta ustvarila jezikovno mejo, ki je v bistvu ostala stabilna od konca srednjega veka do 19. stoletja in je potekala po Ziljskih Alpah do Dobrača, zavila mimo Beljaka na Osojske Ture, šla nato severno od Gospe Svete na Šentlensko goro in naprej na Svinško planino ter Golico, nato pa se držala severnega podnožja Slovenskih goric do Radgone. Pojmoma, kot sta kolonizacija in migracija, se je tako pridružila še asimilacija. To pomeni, da je v vsej pokrajini začel prevladovati tisti etnični element, ki je kvantitativno prevladoval v starih naselitvenih jedrih, pri čemer nadaljni obstoj posameznih jezikovnih otokov ni ničesar spremenil. Je pa vsekakor značilno, da so se jezikovni otoki, nastali ob kasnejši rovtarski kolonizaciji, ki je bila zvezana s krčenjem gozdov v težje dostopnih in višje ležečih krajih, ohranili dlje kot tisti v odprti pokrajini; vendar ne zato, ker so nastali kasneje, ampak zato, ker so bili bolj izolirani. Poseben izraz te kolonizacije in z njo zvezanih etničnih procesov so slovanske in bavarske hube (*hoba sclavanisca*, *hoba bavarica*), ki naj bi po starejšem mnenju odražale socialno dvoplastnost kolonistov – slovanska huba naj bi odgovarjala hlapčevski (*hoba servilis*), bavarska pa svobodni (*hoba libera*) in s tem tudi večji hubi. V resnici gre verjetno le za etnično razlikovanje, razširjeno samo na področjih z mešano etnično strukturo.

Da bi si te zapletene procese lažje in predvsem bolj konkretno predstavljali, nam kot dober primer in model lahko služi loško gospostvo freisinških škofov na Kranjskem. Prav freisinško loško gospostvo je med vsemi zemljiškimi gospostvi na širšem slovenskem ozemlju najbolj primerno za opazovanje določenih zgodovinskih procesov na mikro nivoju: stanje virov je zelo zadovoljivo in sega od kraljevih darovnic 10. in 11. stoletja prek številnih listin do kontinuirane serije zapisov urbarialnega značaja visokega in poznega srednjega veka; v historiografiji je vzorno in temeljito obdelano; povrh pa je loško gospostvo bilo sklenjeno zemljiško gospostvo (*hofmarka*) z upoštevanja vredno površino okrog 500 km², ki je tudi po svoji geografski strukturi precej reprezentativno za slovenski naselitveni prostor.

Temelje gospostva je leta 973 z dvema darovnicama položil cesar Oton II., ki je freisinškemu škofu Abrahamu – prav tistemu, v čigar pontifikal so vpisani Brižinski spomeniki – v osrednjih predelih takratne Kranjske podelil velik in zaokrožen teritorialni kompleks. Nadaljnje potrditve in podaritve, ki so sledile še v prvi polovici 11. stoletja, so povečale in v glavnem tudi zaokrožile freisinško loško gospostvo tako, da je pozneje v teritorialnem oziru doživelo le manjše spremembe. Gospostvo je bilo v bistvu sestavljeno iz zelo rodovitne ravnice v središču Gorenjske med Kranjem in Škofjo Loko južno od Save in iz dveh dolin, ki sta se proti zahodu zajedali v hribovit predalpski svet. Center gospostva, Škofja Loka, se je razvil na sotočju iz obeh dolin prihajajočih rek in na točki, kjer se zahodni hriboviti svet odpre proti vzhodu v ravninskega. Ravnina loškega gospostva je ležala na poti (*via Chreinariorum*), ki je od karavanških prelazov vodila proti Panoniji oz. proti Hrvaški. Nanjo sta se navezovali tudi poti, ki sta po obeh dolinah in nato preko prelazov na razvodju med Savo in Sočo vodili proti zahodu. Obe sta imeli za promet med Furlanijo (zlasti Čedadom) in vzhodnimi pokrajinami določen pomen. Čeprav gospostvo nikoli ni bilo izvzeto iz javne oblasti mejnega grofa in nato deželnega gospoda Kranjske, je freisinški škof – kar zadeva gospodarske in upravne ukrepe – seveda imel v njem povsem proste roke. Na tej podlagi je lahko vodil sistematično kolonizacijsko

politiko, katere namen je bilo intenziviranje gospodarstva pridobljenega teritorija. Najprej je bilo treba nadomestiti zatečeno strukturo zelo ekstenzivnega poljedelstva tam živečega slovanskega prebivalstva z intenzivnejšim hubnim sistemom. Zemlja, predvsem v ravnini in v širših predelih obeh dolin, je bila na novo parcelirana, v obliki hub prepuščena dotedanjim domačim obdelovalcem in zaokrožena – bržkone z naslonitvijo na stare centre žup – v nove upravne enote, katerim so načelovali *suppani*. Starejši latinski teksti označujejo te enote kot *officia*, mlajši nemški in slovenski pa kot *Supp* oz. *župa*. Vendar domače prebivalstvo kmalu po teh prvih kolonizacijskih ukrepih ni več zadoščalo in zato je dal freisinški škof iz drugih okolij pripeljati nove naseljence. Bilanco tega poldrugo stoletje trajajočega uspešnega in intenzivnega dela nam kaže v letu 1160 zapisana *Noticia bonorum de Lonka*, najstarejši zapis urbarialnega tipa na današnjih slovenskih tleh. Takrat je gospostvo obsegalo okrog 300 hub in podobnih obratov, na gospostvu pa je skupaj z grajskim osebjem v najboljšem primeru živelo 2300 prebivalcev, vendar jih je bilo po vsej verjetnosti še manj. Toda več kot tretjina teh ljudi je prišla od drugod. Na nekaj manj kot 160 hubah, v glavnem v obeh dolinah, so sedeli domači slovanski staroselci (*Sclavi*). Na ravnino je dal škof naseliti koloniste z Bavarske (*Bauuari*) – verjetno s svojih tamkajšnjih posestev –, ki so sedeli na nekaj več kot 90 hubah in so bili kasneje organizirani v poseben bavarski urad. Manjša skupina kolonistov pa je prišla s Koroške (*Carentani*) in se naselila v bližnji gričevnat svet, kjer je sedela na približno 15 hubah. To koroško skupino so sestavljali predvsem Slovenci, ki so izvirali iz freisinške posesti na Koroškem, povsem verjetno iz okolice Vrbskega jezera.

V manj kot poldrugem stoletju, do leta 1291, ko je bil sestavljen naslednji urbar loškega gospostva, je kolonizacija napredovala s tako hitrimi koraki, da je bila praktično zaključena. Vsa razpoložljiva obdelovalna zemlja je bila v glavnem že razdeljena. Oba naslednja srednjeveška urbarja – iz leta 1318 in iz leta 1501 – namreč kažeta le majhen prirastek novih hub glede na stanje iz leta 1291. Od leta 1160 do 1291 pa se je število hub povečalo skorajda za štirikrat (od približno 300 na 1181).

Ravnina, kjer so bili naseljeni Bavarci, je bila v tem obdobju tako temeljito poseljena, da v naslednjih stoletjih tam ni bilo več prostora niti za eno novo hubo. Zato pa se je kolonizacija obrnila v notranjost obeh dolin in je začela siliti tudi v hribovje do 1200 m nadmorske višine. Kolonisti za to rovtarsko oz. višinsko kolonizacijo so se običajno rekrutirali iz presežka dolinskega prebivalstva, zato se tudi etnična struktura z njo ponavadi ni spremenila. V glavnem to drži tudi za loško gospostvo – z eno izjemo. Na skrajni zahodni hriboviti rob ene od obeh dolin (Selška dolina) je dal freisinški škof v zadnji četrtini 13. stoletja naseliti kmete iz že od konca 8. stoletja freisinškega Innichena v Pustertalu na današnjem vzhodnem Tirolskem. Hribovit in odmaknjen svet je gotovo igral odločilno vlogo, da je ta nemška skupnosti ohranila svojo jezikovno identiteto še v 19. stoletje. Močnejša in starejša bavarska kolonija na ravnini loškega gospostva je procesu asimilacije podlegla že prej, čeprav je bil še konec 16. stoletja nemški živelj toliko številen, da je tamkajšnji župnik pridigal v slovenskem in nemškem jeziku. Tudi Valvasor v drugi polovici 17. stoletja še poroča, da so v njegovem času v Bitnjah, v kraju, ki so ga Bavarci ustanovili ob svoji naselitvi in ga načrtno poselili, govorili edinstveno slovensko-nemško mešanico; za zgled pa navaja tale stavek: *Nim du mreža, ich die puša, wermer tiča fangen* (Ti vzemi mrežo, jaz pa puško, bova ptiče lovila).

Najdlje, vse do svoje nesrečne preselitve v času druge svetovne vojne, pa so svojo kulturno in jezikovno identiteto ohranili potomci tistih nemško govorečih kolonistov, ki so v 14. stoletju izkrčili in poselili Kočevsko. Tu je bila največja kolonija nemško govorečega agrarnega prebivalstva poznega srednjega veka na Kranjskem; nastala je pod vodstvom ortenburških grofov, zemljiških gospodov tega ozemlja. Prve koloniste so pripeljali v 30-ih letih 14. stoletja s svojih zgornjekoroških posesti. Te prve maloštevilne nemške naselbine pa naj bi se kmalu pomnožile, saj naj bi cesar Karel IV. ortenburškemu grofu podaril okrog leta 1350 300 družin upornih frankovskih in thürinških kmetov.

Od krajin do dežel

Srednji vek je obdobje, ki ne pozna nacionalne zavesti in nacionalne pripadnosti v današnjem pomenu besede. Zato pa pozna v zgodnejšem obdobju dokaj izrazit občutek pripadnosti določenemu plemenu (*gens*) in kasneje deželi (*terra*), kar je oboje povezano z obliko uveljavljanja oziroma z obliko veljavnosti pravnih norm določene skupnosti. V času zgodnejšega plemenskega prava je veljal osebni princip in je vsak posameznik "nosil" svoje pravo s seboj, kasneje, ko so prevladale dežele in deželno pravo, pa se je uveljavil teritorialni princip, kar pomeni, da je določeno pravo veljalo na določenem prostoru ne glede na "plemensko" pripadnost posameznika. Tako je tudi še danes. Za človeka srednjega veka v širšem srednjeevropskem prostoru so bile dežele tisti okvir, v katerem se je odvijalo njegovo življenje. To velja zlasti v pravnem, političnem, vojaškem in od časa reformacije tudi v verskem oziru. Ker pa so se dežele razvile iz podlag, ki so bile neodvisne od etnične ali nacionalne pripadnosti, je bila tudi deželna zavest oziroma zavest pripadnosti posamezni deželi, ki praviloma niso bile etnično homogene, za takratnega človeka mnogo pomembnejša od etnične. Dobra ilustracija za to – čeprav iz nekoliko kasnejšega obdobja – je polihistor Janez Vajkard Valvasor: po svojem rodu je izviral iz Bergama v severni Italiji, po svoji pisani besedi je bil predvsem Nmec, govoril je nemško in slovensko, živel je v deželi, kjer so veliko večino prebivalstva predstavljali Slovenci, po svoji zavesti pa je bil Kranjec. Glede slednjega so zlasti ilustrativna posamezna mesta njegove latinske korespondence z znamenito znanstveno družbo *Royal Society* v Londonu, katere član je bil. Tako leta 1685 omenja idrijski rudnik in Cerknško jezero "v moji domovini, namreč na Kranjskem". Naslednje leto piše: "Imamo neke živali, ki se imenujejo po nemško Bilch in v našem kranjskem jeziku polhi," še leto kasneje pa: "To jezero je bilo starim piscem Lugea palus, novejšim Lacus Lugeus, današnjim Latincem je Lacus Cirknizensis, Nemcem Zirknitzer See, in nam Kranjcem je Cerknško jezero". Valvasorjeva domovina – kakor tudi domovina zadnjega gorenjskega ali dolenskega

kmeta, tako slovensko kot nemško govorečega – je bila Kranjska. Njej je v Slavi postavil občudovanja vreden zgodovinsko-etnografski spomenik, zaradi katerega je navsezadnje tudi bankrotiral.

Nastanek dežel v srednjem veku je eden najpomembnejših rezultatov zgodovinskega razvoja na velikem prostoru, ki mu je okvir dajala srednjeveška nemška država. Z njim se je začel proces, katerega rezultat je danes tako nemški kot avstrijski ustavni federalizem, medtem ko sta pri nas propad Avstro-ogrske monarhije leta 1918 in uveljavitev nacionalne države pomenila tudi ukinitvev zgodovinskih dežel, čeprav je močna deželna zavest celo v našem času pri Slovencih še kako prisotna v obliki pokrajinske zavesti.

Bolj kot geografski je dežela politični pojem in kot taka je tudi ustavnopravna kategorija. Njen obseg je bil odvisen od obsega veljavnosti deželnega prava, tj. tistih pravnih norm, ki jih je priznavalo deželno plemstvo kot odločujoči politični sloj v deželi. Vladar v deželi, deželni knez, je postal tisti, ki si je uspel zagotoviti sodno in vojaško oblast nad deželnim plemstvom. Prva se je odražala v predsedovanju plemiškemu ograjnemu sodišču (tako se je imenovalo po ograji, ki je ločila prisedniški zbor od ostalih oseb), druga pa je pomenila poveljstvo nad plemiško vojsko. Pot do deželnoknežje oblasti ni bila niti kratka niti preprosta. Izhodišče je imela v velikih zemljiških kompleksih posameznih visokih fevdalcev (grofje, mejni grofje, vojvode). Le-ti – imenovani tudi teritorialni zemljiški gospodje – so na svojem ozemlju izvrševali nekatere vrste oblasti, ki po današnjem pojmovanju pripada izključno državi. Tako so skrbeli za javni red in mir ter izvajali nižjo sodno oblast, pa tudi krvno sodstvo. Vzdrževali so svojo oboroženo silo, sestavljeno največ iz nesvobodnega plemstva (ministerialov in militov), nekateri pa so tudi kovali svoj denar in ustanavljali mesta. Državi so bile tako odvzete nekatere bistvene sfere oblasti. Teritorialna zemljiška gospodstva so bila zato glavni nosilec partikularizma, a hkrati tudi izhodiščna točka združevanja, saj so nekateri teritorialni zemljiški

gospodje na podlagi moči, ki so jo imeli, iz boja za deželnoknežjo oblast zlepa ali zgrda izločili vse tekmece (npr. razne grofovske rodove). Če je bila realna oblast nad posameznim teritorialnim zemljiškim gospodvom združena še s formalno funkcijo nosilca javne oblasti v pokrajini, ki je bila podeljena s strani države (torej – vsaj v slovenskem prostoru – zlasti s funkcijo mejnega grofa ali vojvode), je to praviloma pomenilo hitrejšo preobrazbo teritorialnega zemljiškega gospoda v deželnega kneza.

Razmerje kralj-plemstvo se je v vsako posamezno deželo preneslo v obliki deželni knez-deželno plemstvo in dežele so bile, poenostavljeno povedano, države v državi. V tem smislu tudi Habsburžani, ki so od srede 15. pa do začetka 19. stoletja tako rekoč neprekinjeno nosili krono nemških kraljev in rimskih cesarjev, nad "slovenskimi" deželami niso vladali kot kralji in cesarji, ampak kot deželni knezi. Zato je bila dežela – in ne nemško cesarstvo – tisti okvir, kjer se konec srednjega veka najprej pojavi in uveljavi (zgodnja) moderna država, se pravi stanovska država.

Je pa nastanek dežel zvezan še z enim pomembnim družbenim procesom, ki je pripeljal do nastanka pravno enotnega deželnega plemstva. Poprej, okrog 12. stoletja, sta obstajali dve glavni kategoriji plemstva. Na eni strani so bili maloštevilni svobodni gospodje, med katere so spadali razni grofovski in vojvodski rodovi (npr. Andechsi, Spanheimi, Babenberžani, Traungauci, Goriški, Ortenburžani, Vovbržani), pa tudi rodovi, kot so bili npr. Žovneški, Višnjegorski, Svibenjski ali prvotni Turjačani. Drugo, precej številčnejšo skupino je predstavljalo nesvobodno nižje plemstvo – ministeriali in militi. Ti so kot plačilo za svojo, v prvi vrsti vojaško službo (*ministerium*) od svobodnega gospoda prejeli plemiško posest. Značilna poteza njihovega družbenega položaja je bila osebna odvisnost od gospoda (pravna nesvoboda), ki se je npr. kazala v tem, da je le-ta lahko odločal o poroki ministeriala ali milita. V zvezi z nastajanjem dežel v 13. stoletju in v prvi polovici 14. pa je le redkim rodovom iz prve skupine plemstva uspelo uveljaviti deželnoknežjo oblast, tj. vojaško in sodno oblast nad celotnim plemstvom – ne glede na njegov dotedanji

položaj – določenega teritorija. V odnosu do deželnega kneza se je sedaj vse plemstvo v deželi izenačilo, pri čemer so tiste redke svobodne družine, ki niso izumrle in ki si niso uspele priboriti deželnoknežje oblasti, obdržale svoj svobodni položaj. Nasprotno pa so se ministeriali in militi na osnovi raznih privilegijev, ki so jih pridobivali kot pomembna družbena skupina, polagoma osebno osvobodili in se izenačili s starim svobodnim plemstvom. V pravnem pogledu in v razmerju do deželnega kneza je nastalo enotno deželno plemstvo, za katerega nam je že sredi 16. stoletja sporočen tudi slovenski naziv deželani (*deschelany*). Deželno plemstvo je postalo po številu in pomenu odločilno jedro kasnejših deželnih stanov in glavni nosilec deželne zavesti.

Kljub samosvojemu in v nekaterih glavnih potezah povsem različnemu (tudi časovno) razvoju posameznih teritorijev v dežele pa je imel ta proces na širšem slovenskem prostoru skupno izhodišče. Predstavlja ga čas po sredi 10. stoletja, ko je na vzhodu in jugu vojvodine Koroške nastal venec mejnih krajin. Na tej osnovi se je nato začel razvoj v posamezne zgodovinske dežele.

Štajerska

Dežela Štajerska se je v svojem kasnejšem obsegu razprostirala čez ozemlje treh krajin: Savinjske, Podravske in Karantanske. Toda njeni začetki so povezani zlasti s slednjo. Kot prvi mejni grofje Karantanske krajine, ki je prvotno obsegala relativno majhen pas ozemlja ob srednji Muri od Brucka na severu do Lipnice na jugu, se v razdobju od leta 970 do 1035 uveljavijo Eppensteinci. Adalbero je kot koroški vojvoda (1012-1035) in karantanski mejni grof ponovno obnovil na samem začetku 11. stoletja prekinjeno zvezo med krajino in vojvodino, ki je bila izražena tudi v imenu (Karantanska krajina). Po njegovem političnem padcu leta 1035 se je Karantanska krajina, kjer so krajišniki postali grofje iz Wells-Lambacha, dokončno ločila od vojvodine Koroške. Hkrati pa so se s krajino začele trdneje povezovati štiri

grofije ob zgornji Aniži in Muri (kasnejša gornja Štajerska): Aniška, Leobenska, Judenburška in Muriška. Okrog let 1050-1056 je mejnogrofovsko oblast prešla na nov visokoplemiški rod Traungaucev oziroma Otokarjev. Tako kot njihovi predhodniki so tudi Otokarji sprva upravljali marko iz Traungaua. V porečju reke Traun, kjer je stal tudi center njihove moči, grad Steyr (*Styraburg*), so se njihova posestva na severu razprostirala vse do Donave. Prav po omenjenem gradu so se Otokarji tudi označevali kot *štajerski* mejni grofje (*marchiones Stirenses*), čeprav je bila s tem mišljena njihova mejnogrofovsko oblast južno od Alp v krajini ob srednji Muri, ki je v tem času začejala izgubljati svoje karantansko ime. Moč posesti, gradov in ministerialne vojaške sile, ki so jo Otokarji imeli zlasti v prostoru severno od Alp, je bila vsekakor pomembnejša od moči njihovega urada v krajini. Šele ugodne okoliščine, zvezane s trikratno veliko dediščino, so tej mejnogrofovski dinastiji omogočile, da si je tudi v marki sami ustvarila mogočno teritorialno zemljiško gospostvo, na podlagi katerega je lahko začela uveljavljati svoj deželnoknežji položaj. V srečnem nizu dedovanj je bila gotovo najpomembnejša in odločilna bogata dediščina po leta 1122 izumrlih Eppensteincih, v okviru katere so bila najbolj dragocena relativno zaokrožena ter sklenjena področja ob zgornji Muri in južno od tam, okrog Judenburga in Voitsberga, ter ob Murici. Ta dediščina je naredila mladega Leopolda Silnega (*fortis*, 1122-129; nedvomno pa bi se lahko imenoval tudi *felix*, Srečni!), ki je istega leta nasledil tudi svojega očeta, za najmočnejšega gospoda v njegovi mejni grofiji. To je veljalo tako glede posesti kot glede vojaškega spremstva. Nov položaj mu je omogočal, da je začel pritiskati na svobodno plemstvo v krajini in si ga podrežati kot ministeriale. Še uspešnejše je to politiko nadaljeval njegov sin in naslednik Otokar III. (1129-1164). Leta 1147 je v Mali Aziji na drugem križarskem pohodu umrl Spanheimovec Bernhard Mariborski, ustanovitelj samostana v Vetrinju, ki je imel v slovenskem Podravju veliko posest. Njegova dediščina je Otokarjem na slovenskih tleh prinesla pomembne ministerialne plemiške rodove in gospostva, med njimi Radgono, Maribor in Laško. Otokarjem je ob tem pripadla tudi javna krajišniška oblast v Podravju. Na

jugu se je tako njihovo gospostvo razširilo do razvodja med Dravo in Savinjo, z gospostvom Laško, ki je ležalo na takratnem Kranjskem, pa so dosegli celo Savo.

Na severu je Otokarjem dediščina po Formbachih leta 1158 prinesla še Pittensko grofijo severno od Semmeringa, na katerem je Otokar III. dve leti kasneje ustanovil poseben špital, ki je imel izrecno nalogo dograditi tamkajšnjo tovorno pot v pravo cesto. Kot prvi knez srednjeveške nemške države je dobil rudarski regal, ki je dotlej pripadal samo vladarju, imel pa je tudi pravico kovanja denarja. Gotovo ni slučaj, da se je cesar Friderik I. Barbarossa prav v letu pridobitve formbaške dediščine obrnil na Otokarja III. z naslovom *princeps*, tj. knez. Otokar tudi že govori o "krajini mojega gospostva" (*marchia mee ditionis*). Vse te spremembe kažejo, da so Traungauci že okrog leta 1160 dosegli deželnoknežji položaj. Toliko bolj zato, ker se jim je leta 1156 podredila še ena zadnjih svobodnih plemiških rodbin, gospodje iz Stübinga, ki so bili lastniki gradu in gospostva Gradec (Graz). Tam se je nato izoblikoval novi center dežele z deželnoknežjim dvorom, pa tudi sodiščem za tamkajšnje plemiče. Deželno pravo, po katerem se je sodilo na graškem ograjnem sodišču, je bilo zapisano šele konec 14. stoletja, njegovo izoblikovanje v obliki običajnega prava pa je mogoče postaviti v 12. stoletje, saj se omenja že v Georgenberškem privilegiju iz leta 1186 (*ius provincie*). Ta še danes v originalu ohranjena in v Gradcu spravljena listina predstavlja enega temeljnih dokumentov štajerske ustave in je nastala v zvezi z pripravljajočo se menjavo vojvodske dinastije. Otokarja III. je nasledil njegov sin Otokar IV., ki je bil leta 1180 povzdignjen v štajerskega vojvodo (*dux Stirie*), njegovo gospostveno območje pa v vojvodino Štajersko (*ducatus Stirie*); nova vojvodina je tako dobila ime po glavnem gradu Otokarjev v Traungauu. Toda tudi Otokarjem ni bil prihranjen tipično srednjeveški epilog: propad na vrhuncu moči in slave, izpričan v zgodovini slovenskega prostora zlasti v usodi Ulrika Celjskega leta 1456. Mladi štajerski vojvoda zaradi gobavosti ni mogel imeti otrok in kot nam izpričuje arenga (del uvodnega protokola listine) Georgenberškega privilegija, se je tudi povsem jasno zavedal bližine smrti ter dejstva, da je zadnji svojega rodu. Zato je za svojega

naslednika designiral vojvodo Avstrije iz rodu Babenberžanov, istočasno pa je svojim ministerialom, ki so se v procesu nastanka dežele povzpeli do najpomembnejše družbene skupine, z Georgenberškim privilegijem zagotovil njihove pravice. Ministeriali so postali del dežele, saj so k štajerski vojvodini, ki so jo je Babenberžani pridobili leta 1192 in ji vladali do svojega izumrtja leta 1246, spadale tudi pravice tamkajšnjega plemstva. V vsem vzhodnoalpskem prostoru se je prav Štajerska prva in najhitreje razvila v deželo. To njeno prvenstvo se je glede na sosednje pokrajine kazalo tudi v tem, da sta deželna privilegija, izdana leta 1338 posebej za Kranjsko in posebej za Koroško, določala, naj se plemstvo teh dveh dežel ravna po pravu štajerskega plemstva v zadevah, ki s privilegijema niso posebej urejene. Štajersko pravo je tako postalo subsidiarni oz. pomožni vir prava na Koroškem in Kranjskem .

Koroška

Bistveno drugače kot na Štajerskem je razvoj v deželo potekal na Koroškem. Čeprav je Koroška postala vojvodina več kot dve stoletji pred Štajersko, se je v deželo razvila šele konec srednjega veka, zakaj prav toliko, kolikor je bil pojav koroške vojvodine leta 976 veličasten, je bil tudi efemeran. V stotih letih, do leta 1077, ko so Eppensteinci postali dedni koroški vojvode, je Koroška imela – ob dvanajstkratni menjavi – kar deset vojvod. Razen Adalbera Eppensteinskega (1012-1035) je malokateri med njimi kaj pomenil v vojvodini. Nekateri z njo sploh niso imeli nikakršnih stikov, pa tudi posesti v njej niso premogli vsi. Kot koroški vojvode sploh niso izstavljali listin in nekaterih v "svojo" vojvodino celo nikoli ni bilo. Čast in naslov koroškega vojvode sta jim služila predvsem za dosego državnoknežjega ranga in s tem v zvezi za izvzem njihovih frankovskih ali pa švabskih posesti izpod tamkajšnje vojvodske oblasti. In še tisto oblast, ki so jo imeli na Koroškem, je omejeval *waltpoto*, valpet, ki je upravljal s tamkajšnjo kraljevo zemljo, na določen način pa je nadziral tudi vojvodo samega; sam pojem namreč pomeni – le da v

ljudskem jeziku, v nemščini (*Gewalt-bote*) – natančno isto kar *missus domini regis* karolinškega obdobja, tj. posebnega kraljevega odposlanca in opolnomočenca. Prvi nosilec tega urada, ki je na Koroškem izpričan med letoma 965 in 1027, je bil Hartvik, ki je bil hkrati še bavarski palatinski grof in človek največjega zaupanja Otona I. in Otona II. Bogata posest, ki si jo je pridobil na ta račun, je preko njegovih dveh hčera prešla na eni strani na Aribonce, ustanovitelje samostanov v Gößu na današnjem Štajerskem (1020) in v Millstattu (ok. 1077) na Koroškem (z Aribonci so bili sorodstveno povezani tudi grofje Goriški, kasneje največji zemljiški posestniki na zgornjem Koroškem), na drugi strani pa na Vovbrške grofe. Namesto vojvod so si ključne položaje na Koroškem zagotovili posvetni in cerkveni prejemniki kraljeve zemlje. Od slednjih sta bila zlasti pomembni nadškofija Salzburg in škofija Bamberg. Salzburg, ki si je pot v pokrajino začel utirati že s karantanskim misijonom od srede 8. stoletja dalje, je v visokem srednjem veku nadziral vse pomembne poti, ki so preko Felberskih Tur, Katschberga in Brež vodile na sever. V Brežah, ki so bile kot najpomembnejše koroško mesto do konca 13. stoletja tako mogočno utrjene, da so po sočasnih pričevanjih bolj spominjale na kraljevski kakor pa na nadškofovski sedež, so od srede 12. stoletja kovali breške pfenige, ki so imeli vodilno vlogo v denarnem obtoku jugovzhodnega alpskega prostora.

Nič manj odločujoče pa ni v koroško zgodovino posegla leta 1007 ustanovljena frankovska škofija Bamberg. Njen ustanovitelj kralj Henrik II. ji je na Koroškem namenil bogato posest – tako rekoč zadnjo zemljo, s katero je krona še razpolagala na današnjem Koroškem –, znotraj katere je še posebej izstopal strateško pomembni Beljak. Ta kraj, kjer se že leta 878 omenja most čez Dravo ter leta 979 še grad, dvor in cerkev, je bil in je še danes najpomembnejše prometno vozlišče Koroške. Bamberg je z njim obvladoval t. i. diagonalni prehod preko Kanalske doline v Italijo in povezavo celotne vzhodne Koroške z zgornjedravsko in ziljsko dolino, za nameček pa še povezavo z zgornjesavsko dolino prek Korenskega sedla. Privilegij Henrika IV. iz leta 1060, s katerim je Beljak dobil tržno pravico in bil izvzet iz oblasti koroškega

vojvode, je tvoril eno temeljnih pravnih podlag za to, da je Bamberg vse do leta 1535 ohranil državneposrednost in eksteritorialnost vseh svojih koroških posesti. Podobno kot bamberska koroška posest je tudi posest Goriških grofov na nekdanjem zgornjem Koroškem s središčem v Lienzu na današnjem vzhodnem Tirolskem sicer bila v vojvodini Koroški, ne pa tudi v deželi Koroški, saj koroški vojvoda nad njo ni imel deželno knežje oblasti. Tam, v "Prednji grofiji Goriški", je plemstvo za svoje deželne gospode priznavalo Goriške grofe. V enakem položaju sta med letoma 1436 in 1456 bili tudi grofija Ortenburg ob srednji Dravi s centrom v Spittalu in (titularna) grofija Strmec vzhodno od Beljaka. Obe grofiji so po leta 1418 izumrlih Ortenburžanih, katerih gospostva so malo pred njihovim izumrtjem postala državni fevdi, dedovali grofje Celjski. V njihove roke pa so prišla tudi ortenburška gospostva na Kranjskem. Ko so bili Celjani leta 1436 povzdignjeni v državne kneze, sta grofiji Ortenburg-Strmec postali del Celjske kneževine in dežele ter se hkrati izločili iz dežele Koroške.

Ob takšnem stanju, ko sta cerkev in plemstvo bili dominirajoči sili, je koroškemu vojvodi ostalo le malo možnosti za izgradnjo lastnega močnega teritorialnega gospostva, ki bi bilo podlaga za kasnejši dosežek deželno knežje oblasti v vojvodini. Šele ko so Eppensteinci leta 1077 drugič (po Adalberu med letoma 1012 in 1035) postali koroški vojvode, je postala možnost preboja vojvodske moči na Koroškem mogoča in verjetna. Z Liutoldom Eppensteinskim je namreč naslov koroškega vojvode pripadel visokoplemiškemu rodu, ki je bil v vojvodini doma in je v njej imel tudi bogata posestva, predvsem na vzhodu, na današnjem zgornjem Štajerskem, kjer je ob zgornji Muri stal tudi grad, po katerem so se njegovi pripadniki imenovali. Eppensteinci so bili prvi vojvode, katerih interesi so bili usmerjeni predvsem na Koroško. Ta je šele z njimi – prvič odkar je bila vzpostavljena kot samostojna vojvodina – dobila vojvodsko dinastijo za daljše časovno obdobje: vojvodski naslov je postal deden v njihovem rodu. Liutoldu je leta 1090 sledil brat Henrik, ki je bil poprej istrski mejni grof in odvetnik oglejske cerkve. Tretji brat Ulrik, naprej opat v

znamenitem St. Gallenu, je postal leta 1086 oglejski patriarh in s tem tudi nosilec javne (grofovske) oblasti v Furlaniji; leta 1093 pa mu je cesar Henrik IV. podelil še mejno grofijo Kranjsko, ki jo je pred tem, leta 1077, enkrat že zaupal patriarhu, a jo je "kasneje po nasvetu nekaterih slabo nam svetujočih" vzel oglejski cerkvi. Na ta način se je v rokah Eppensteincev na jugovzhodu nemške države skoncentrirala velika moč, toda dinastija je s smrtjo vojvode Henrika leta 1122 izumrla. Povezava z Eppensteinci je Spanheimom – poslednji Eppensteinec, vojvoda Henrik, je namreč bil krstni boter prvega spanheimskega vojvode Henrika – prinesla naslov koroškega vojvode, ki so ga ti potem obdržali skoraj poldrugo stoletje (do leta 1269). Niso pa Spanheimski dobili tudi eppensteinskih posesti, ki so jih dedovali mejni grofje Karantanske krajine Otokarji. Tem je prav ta pridobitev odprla pot za izgradnjo deželnoknežje oblasti na Štajerskem; nekdanje karantanske grofije ob zgornji Muri in Aniži pa so bile za Koroško dokončno izgubljene.

V tako zmanjšani vojvodini je bila moč Spanheimov omejena samo na njene centralne predele v trikotniku Št. Vid-Celovec-Velikovec. Postor okrog Št. Vida so Spanheimi pridobili na račun Bamberga šele leta 1176 in tam ustvarili svoj prvi vojvodski trg, ki se je v prvi polovici 13. stoletja razvil v vojvodsko rezidenco s sedežem vojvodskega in ograjnega sodišča ter s tem v koroško "glavno mesto", čeprav ves prostor vojvodine in kasnejše dežele Koroške nikdar ni spadal v celoti pod pristojnost tega sodišča. Ko se je namreč v 16. stoletju na Koroškem končal razvoj v deželo, je njen center že bil Celovec: leta 1518 je koroški deželni knez – cesar Maksimiljan I. – to mesto podaril koroškim deželnim stanovom in ti so sem iz Št. Vida prenesli svoj sedež, ker so bili tamkajšnji meščani leta 1515 naklonjeni upornim kmetom. Celovec je bil drugi vojvodski trg in se je začel uveljavljati v času dolge vlade vojvode Bernharda (1202-1256). Kot mesto (*civitas*) pa se Celovec skupaj z Velikovcem, tretjim vojvodskim mestom, prvič omenja v neki listini iz leta 1252. Prav z Bernhardom začnejo Spanheimi načrtno izgrajevati deželnoknežjo oblast; on je prvi, ki se označuje kot deželni knez in sodnik dežele (*iudex et princeps eiusdem terre*), proti koncu stoletja

pa se omenja tudi že koroško deželno pravo (*ius terrae*), na katerega se pogosto sklicujejo listine prvih desetletij 14. stoletja. Vendar Spanheimom zaradi močnega položaja Salzburga, Bamberga in Goriških grofov, pa tudi Ortenburžanov in Vovbrških grofov ni uspelo ustvariti deželnoknežjega gospostva v vojvodini. Tako kot Eppensteinci niso zmogli pridobiti salzburških koroških posestev – leta 1121 je moral po porazu pri Krapfeldu sedemdesetletni vojvoda Henrik bos in v laneni srajci prosti nadškofa pred njegovimi četami za preklic izobčenja (zgled Canosse je očitno še učinkoval!) –, tudi Spanheimi niso uspeli uveljaviti svojih interesov na račun konkurentov. Tudi najmočnejši in najpomembnejši Spanheim, Bernhard, je leta 1227 doživel poraz v poskusu, da bi si pridobil bamberški Beljak in s tem ustvaril povezavo s svojimi furlanskimi in kranjskimi posestvi, hkrati pa oslabil premočno pozicijo Andechs-Meranskih, ki so takrat v svoji družini združevali položaje bamberškega škofa, oglejskega patriarha ter istrskega in kranjskega mejnega grofa. Zaradi šibkosti svojega položaja na Koroškem so Spanheimi težišče izgradnje svojih gospostvenih teritorijev prenesli izven vojvodine; usmerili so se na jug, v slovensko Podravje – kjer pa so za njimi že leta 1147 dedovali Otokoraji –, v Istro, kjer so bili med letoma 1107 in 1173 mejni grofje, deloma v Furlanijo, ker so bili ustanovitelji samostana v Rožacu, in predvsem na Kranjsko, kjer so imeli dva velika posestna kompleksa s središčema v Ljubljani in v Kostanjevici na Krki. Tu si je Bernhardov sin Ulrik leta 1248 uspel pridobiti andeško-višnjegorsko dediščino in postati "gospod Kranjske" (*dominus Carniolae*). Toda z njegovo smrtjo leta 1269 so Spanheimi izgubili naslov koroškega vojvode, ki so ga tako dolgo imeli v svoji posesti. Zadnji Spanheim, Ulrikov brat Filip, sprva izvoljeni salzburški nadškof in nato še izvoljeni oglejski patriarh, ki pa se v upanju na dosego koroškega vojvodskega naslova nikoli ni dal posvetiti, je izgubil veliko igro za koroški vojvodski naslov; preigral ga je njegov bratranec po materini strani Otokar II. Přemysl, češki kralj ter avstrijski in štajerski vojvoda, ki je po Ulrikovi smrti takoj zasedel Koroško in Kranjsko.

Po Otokarjevemu propadu leta 1278 so si naslov koroškega vojvode leta 1286 pridobili Tirolsko-goriški grofje in ga nosili do 1335. Tako kot prvim vojvodom od zadnje četrtine 10. stoletja dalje je tudi njim koroška vojvodina omogočila dvig med državne kneze, hkrati pa jim je prav tako veljala le za postransko zadevo. Majnhard, ki je bil po prastarem običaju 1. septembra 1286 ustoličen za koroškega vojvodo, je izviral iz grofovskega rodu, ki se je imenoval po Gorici ob srednji Soči. Toda ko se je leta 1271 goriška dinastija razcepila, mu je pripadla Tirolska, kjer si je ustvaril deželnoknežjo oblast, medtem ko je njegov brat Albert dobil vsa ostala goriška posestva. Med njimi tudi vsa, ki jih je rodbina imela na Koroškem in na podlagi katerih so Goriški grofje albertinske – in ne majnhardinske – linije na zgornjem Koroškem imeli deželnoknežji položaj. V tristo letih od odstavitve Adalbera Eppensteinskega pa do izumrtja tirolsko-goriške hiše ni razvoj vojvodine Koroške v deželo naredil nobenega pravega napredka. Komaj kaj pa se je stanje spremenilo tudi v prvem stoletju habsburškega gospostva na Koroškem. Celo nasprotno, ko je leta 1436 začela nastajati Celjska kneževina in dežela, ki je vključevala tudi ortenburško dediščino na zgornjem Koroškem, se je zdelo, da je Koroška popolnoma razpadla. Do zmage deželnega kneza nad cerkvijo in plemstvom, ki sta dolga stoletja odločilno vplivala na usodo Koroške, je prišlo šele po sredi 15. stoletja. Šele tedaj je namreč prišlo do odločilnega povečanja moči Habsburžanov, ki je bilo povezano s ponovno (in skoraj trajno) pridobitvijo nemške krone ter s propadom Celjanov. Z mirom v Požarnici severno od Spittala se je januarja leta 1460 končal boj za celjsko dediščino, ki je sledil umoru Ulrika Celjskega v Beogradu leta 1456; v njem so Goriški grofje podlegli cesarju Frideriku III. Habsburžanom tedaj niso pripadla samo celjska posestva na Koroškem in drugod, ampak – z izjemo Pustertala – še celotna Prednja grofija Goriška, vključno z Lienzom, ki pa so ga Goriški grofje dobili nazaj v zastavo. Odločilni korak v deželo Koroško je bil s tem narejen: deželnoknežja posest in deželnoknežja oblast se je na Koroškem z enim zamahom podvojila. Leta 1535 je bila v deželo Koroško inkorporirana še bamberska posest, s čimer je bila dokončno zagotovljena deželna enotnost vojvodine Koroške; zasluga za ta zadnji korak pa ne

gre toliko Habsburžanom kot deželnim stanovom in zelo izraziti deželni zavesti. V sporu, ki je kulminiral ob vprašanju, ali je bamberška posest na Koroškem v kakršnem koli oziru podvržena tamkajšnji deželnoknežji oblasti, je koroški deželni upravitelj Veit Welzer leta 1523 to utemeljeval z besedami, da je "Koroška nadvojvodina ... prišla od davnine od tujega in ne nemškega naroda in da je bila v primerjavi z drugimi vojvodinami nemškega naroda (nemške države) obdarovana s posebnimi svoboščinami in običaji". Pri tem je seveda namigoval na znameniti obred ustoličevanja koroških vojvod.

Čeprav je v času Welzerjevega pisanja minilo že več kot sto let, odkar se je leta 1414 Ernest Železni kot zadnji koroški vojvoda dal ustoličiti po prastarem običaju, pa sta oba materialna simbola obreda, do danes ohranjena knežji kamen in vojvodski stol, živo pričala o "slovesnosti, o kakršni se ne sliši nikjer drugje", kot je kmalu po sredi 15. stoletja zapisal humanist Enej Silvij Piccolomini – kasnejši papež Pij II. Obred je vsaj od ustoličenja tirolsko-goriškega grofa Majnharda za koroškega vojvodo potekala v glavnih potezah tako, da je pred slovenskega kmeta, koseza, ki je sedel na knežjem kamnu, prišel vojvoda. Ko je od njegovega spremstva dobil pritrdilen odgovor na vprašanja, ali je vojvoda pravičen sodnik, ali skrbi za blagor dežele, ali je svobodnega stanu in ali spoštuje in brani krščansko vero, mu je kmet kot sebi enakemu – vojvoda je namreč bil preoblečen v kmečko obleko – prepustil knežji kamen in mu s tem simbolno izročil oblast v vojvodini. Novi vojvoda je sicer že pred tem prejel vojvodino Koroško od vladarja v fevd, a šele po tem delu obreda, ki je potekal pri Krnskem gradu (kjer je stal knežji kamen) in ki je bil zvezan tudi z vojvodovo prisego, ga je krški škof med mašo pri Gospe Sveti blagoslovil. Nato je mogel vojvoda popoldne z vojvodskega stola na Gosposvetskem polju podeljevati fevde.

Zlasti dejstvo, da je navaden kmet simbolno izročal oblast vojvodi, je zbuvalo pozornost, saj je povsem odstopalo od navad, pojmovanj in mentalitete poznosrednjeveškega sveta. Zaradi tega se je vsa ceremonija zdela že spremljevalcem

leta 1335 ustoličenega Habsburžana Otona "smešna in igra". Zato se je Friderik III., ki je menil, da je kmečki obred preveč poniževalen za njegovo kraljevsko dostojanstvo, leta 1443 po daljših pogajanjih z deželnimi stanovni izognil ustoličevanju in ga s tem tudi dokončno odpravil. Je pa obred še kasneje vzbujal pozornost raznih piscev. Med njimi je bil tudi znani francoski pravni zgodovinar Jean Bodin, preko katerega je ustoličevanje prišlo v teorijo o državi in je pozneje postalo eden od primerov t. i. pogodbene (kontraktualne) teorije, ki je menila, da monarhu oblast podeli ljudstvo. Preko Bodinovega dela je ustoličevanje poznal tudi Thomas Jefferson, avtor znamenite Deklaracije o neodvisnosti in predsednik Združenih držav Amerike. Prav zaradi te arhaične poteze obreda v poznem srednjem veku je nedvomno, da ima ustoličevanje, ki je v dolgem času svojega obstoja doživelo marsikatero spremembo, svoje korenine še v predfevdalnem času in je preostanek stare gentilne ureditve Karantancev. To nam potrjuje tudi *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* s svojim poročilom, da so Karantanci " naredili " najprej Gorazada in nato še Hotimirja za svojega kneza.

Kranjska

Podobno kot Koroška se je v deželo zelo pozno razvila tudi Kranjska. In kakor je koroška zgodovina koreninila v karantanski, je tudi tradicija otonske mejne grofije Kranjske, ki se prvič omenja leta 973, segala preko frankovske grofije nazaj do gentilne kneževine Karniolcev. Toda medtem ko je zgodnjerednjeveška *Carniola* poleg Posavja morda obsegala še Posavinje, je otonski Kranjski sprva pripadala le Gorenjska, današnja Ljubljana z okolico in vzhodna Notranjska. Večina Dolenjske od Save do spodnje Krke je spadala v okvir Savinjske krajine. Do okrog leta 1000 je bil kranjski mejni grof podrejen oblasti koroškega oz. bavarskega vojvode, nato pa neposredno kroni. Dvig v državno krajino je za Kranjsko pomenil začetek hitrega razmaha. Ključne pozicije na Kranjskem so takrat držali Ebersbergi, tako imenovani

po svojem gradu vzhodno od Münchna. Bili so ena najpomembnejših visokoplemiških dinastij – nasploh postanejo prav v drugi polovici 10. stoletja njihovi profili jasnejši – na jugu države. Ebersberške povezave s Kranjsko segajo najverjetneje še v karolinško dobo. Po mnenju večine zgodovinarjev je z varstvom "karantanske meje", ki jo je konec 9. stoletja cesar Arnulf zaupal Ratoldu Ebersberškemu, mišljeno prav zgornje Posavje. To domnevo zlasti potrjuje kasnejša močna pozicija Ebersberških v tem prostoru, izpričana tudi z njihovimi rodbinskimi povezavami. Leta 1011, ko je Henrik II. podelil drugo na Bled nanašajočo se kraljevo darovnico briksenski cerkvi, je bil kranjski mejni grof Ratoldov vnuk Ulrik (umrl 1029). Ko je leta 973 Freising od cesarja Otona II. prejel prvi dve temeljni darovnici za loško gospostvo, je bil kranjski mejni grof Ulrikov svak Pabo, Ulrikova druga sestra pa je bila poročena z Markvardom Eppensteinskim. Tako je bil Ulrik stric koroškega vojvode in mejnega grofa Karantanske krajine Adalbera. Prav Adalberov umor savinjskega krajišnika in Heminega moža Viljema II. leta 1036 pa je imel za posledico, da je Savinjska krajina – bržkone že pod Ulrikovim sinom in naslednikom Eberhardom – prišla v vplivno sfero in oblast kranjskega mejnega grofa. Državna politika, ki je z zemljo tako kraljevsko obdarovala mejnogrofovsko dinastijo – ne pa mejnogrofovskega urada –, da so se alodi Heminega rodu skorajda pokrivali z mejami krajine, se je izkazala za kratkovidno. Ogromna družinska dediščina, katere levji delež je pripadel samostanu in nato škofiji v Krki, se je razpršila, kraljeve zemlje za dotacijo novega krajišnika pa v Savinjski krajini tudi ni bilo več dovolj in tako so bili oblasti tamkajšnjega mejnega grofa izpodmaknjeni materialni temelji. Vsekakor je leta 1058 pod Eberhardovim naslednikom, Ulrikom I. Weimar-Orlamündskim, vnukom Eberhardove sestre Wiliburge, ki je bila poročena s furlanskim in istrskim grofom Werigandom (Wecelinom), za kraje na starosavinjskih tleh rečeno, da ležijo "v marki Kranjski in v grofiji mejnega grofa Ulrika".

Obseg Kranjske, ki je poslej segala od kraških prehodov na Hrušici in Javornikih na zahodu do razvodja med Savinjo in Dravinjo na vzhodu, se je podvojil. Prav v

priključitvi Savinjske krajine pa korenini tudi kasneje izpričano dvojno ime za Kranjsko: Kranjska in Slovenska marka (*Carniola et Marchia Sclavonica que vulgo Windismarch dicitur*). Izraz Slovenska marka je namreč pomenil staro Savinjsko krajino znotraj razširjene Kranjske, še pogosteje pa samo tisti del nekdanje Savinjske krajine, ki je na jugu šel čez Savo, torej Dolenjsko med Krko in Savo vzhodno od Ljubljane. Ker je bil Ulrik Weimar-Orlamünde najkasneje od leta 1061 še mejni grof v Istri, so se tri krajine na jugovzhodu države povezale v močno dinastično tvorbo, ki je kontrolirala prehode iz Italije v srednje Podonavje in na Balkan ter, kot se zdi, bila hkrati sposobna začeti še z ofenzivo proti Hrvaški. Najverjetneje je bil v času vojne med nemškim in madžarskim kraljem Henrikom IV. in Belo I. leta 1063 nemški državi priključen vzhodni Kvarner, kasnejša Meranija. Tako je bila državna meja v Istri z reke Raše premaknjena na Rečino vzhodno od Reke, kjer je nato ostala dolga stoletja. Z Ulrikovo združitvijo dveh mejnogrofovskih uradov so bile nakazane povezave, ki se bodo na tem prostoru v naslednjih stoletjih še večkrat ponovile. Prvič že leta 1077, ko je kralj Henrik IV. podelil oglejski cerkvi in njenemu patriarhu Sigehardu, svojemu nekdanjemu kanclerju, v "last in oblast" (mejne) grofije Furlanijo, Istro in Kranjsko. Nekoliko je ta trojna povezava spominjala na karolinško Furlansko marko z začetka 9. stoletja, ki pa je proti vzhodu segala še dlje v Panonijo. Toda bila je kratega daha. Oglej je namreč že kmalu spet izgubil Istro in Kranjsko; leta 1093 mu je bila ponovno zaupana le slednja, Istra pa šele v letih 1208/10. Zato pa je v začetku 12. stoletja oglejska cerkev postala največji zemljiški posestnik v Istri. Leta 1102 je sin istrsko-kranjskega mejnega grofa Ulrika (umrl 1070), Ulrik II. Weimar-Orlamünde, ki svojega očeta ni nasledil kot mejni grof, ob umiku iz Istre na thürinško-saška dedna posestva svoje družine zapustil oglejski cerkvi skoraj celotno dedno družinsko posest v Istri, tako rekoč vso severno in severovzhodno Istro z več kot deset kašteli oz. gradovi.

Na Kranjskem pa je imel patriarh le malo posesti in še ta je bila raztresena od zgornje Savinjske doline na vzhodu do širšega cerkniškega prostora na Notranjskem na

zahodu. Vrhu vsega je imela glavna oglejska zemlja na Kranjskem, ki je ležala okrog Loža in Cerknice, zelo obrobni položaj ter se je bolj navezovala na oglejsko posest na Krasu in v Furlaniji kakor na kranjsko zaledje. V drastičnem nasprotju z štajerskimi krajišniki Traungauci, ki so s pridobitvijo obsežnega teritorialnega zemljiškega gospodarstva in s podreditvijo številnih svobodnih plemiških rodov že v drugi polovici 12. stoletja uspeli izgraditi deželno knežjo oblast, je oglejskemu patriarhu kot kranjskemu mejnemu grofu spolzela iz rok še tista oblast, ki jo je imel. Na Kranjskem so v resnici vladali namestniki, katerim je patriarh podeljeval mejnogrofovsko oblast skupaj z službenim fevdom Kranjem v fevd.

O namestništvu na Kranjskem smo zelo slabo poučeni. Korenine te ustanove, prvotno vezane, kot se zdi, na prostor stare Savinjske krajine znotraj razširjene Kranjske, segajo po vsej verjetnosti daleč nazaj, morda že v konec 11. ali pa v začetek 12. stoletja. Na eni strani temeljijo na tradiciji samostojne Savinjske krajine iz prve polovice 11. stoletja, na drugi strani pa na moči, položaju in ugledu, ki ga je v tem prostoru še imela tretja generacija sorodnikov stare savinjske mejnogrofovske dinastije. Upravičeno se zdi, da je bil Starchand II., eden od potomcev Heminega bližnjega sorodnika Askvina, kateremu je skupaj z brati pripadala večina preostale posesti, ki je Hema ni namenila samostanu v Krki, okrog leta 1100 takšen namestnik kranjskega mejnega grofa. Nosil je sicer naslov savinjskega krajišnika (*marchio de Soune*), a v listinskih seznamih prič, ki zelo verodostojno odražajo družbeni položaj posameznika, ni uvrščen na mesta, ki bi mu šla kot dejanskemu krajišniku. Podobno je tudi v Istri namestnik tamkajšnjega mejnega grofa (prav tako oglejskega patriarha) od zadnje tretjine 13. stoletja naprej nosil naslov *marchio*, vendar je bil po svojem položaju le patriarhov uradnik. Še leta 1311 je Posavinje označeno kot posebna deželna grofija (*lantgrafschaft in dem Sewental*) znotraj Kranjske; namestnika mejnega grofa bi zato lahko imenovali tudi deželni grof. Ta dualizem, ko je Kranjska imela dva gospodarja, enega, tj. patriarha, ki je bil mejni grof samo po imenu, in drugega, tj. "deželnega grofa", kateremu je patriarh mejno grofijo dajal v fevd,

izpričuje tudi usoda istrskega mejnega grofa Henrika IV. Andeškega. Zaradi suma sodelovanja pri umoru kralja Filipa Švabskega sta mu bili leta 1208 po razsodbi državnih knezov na državnem zboru v Frankfurtu odvzeti marki Istra in Kranjska. Ko je nato oglejski patriarh na podlagi "avtentičnih privilegijev" pokazal, da pripada Istra "od stare donacije kralja Henrika oglejski cerkvi", jo je cesar Oton IV. podelil Ogleju, medtem ko ni bilo o Kranjski niti besede. Henrik je torej izgubil več, kot je nato Oton podelil naprej – to pa zato, ker se Kranjska ni vrnila kroni, ampak tistemu, ki jo je Andechsom dal v podfevd: oglejskemu patriarhu. Podobno je dobil leta 1261 Ulrik Spanheimski od oglejskega patriarha v fevd "vse sodstvo mejne grofije Kranjske" (*tota iurisdictio marchie Carniole*) – se pravi vso mejnogrofovsko oblast – skupaj s Kranjem kot sedežem mejnega grofa. Andechsi zaradi takšnega položaja v svoji titulaturi nikoli niso nosili naslova kranjskih mejnih grofov, "deželnogrofovski" položaj na Kranjskem pa so si verjetno pridobili po sredi 12. stoletja. V njihovi posesti je bila že tedaj celotna vzhodna Gorenjska od Kokre do Motnika in Trojan, njihovo središče pa je bilo v Kamniku, po katerem se je Bertold I. Andeški okrog leta 1145 tudi že imenoval "kamniški grof" (*comes de Stain*). "Deželni grof" na Kranjskem pa je v tistem času verjetno bil še vovbrški grof Popo II., saj je posedoval Kranj in zato leta 1141 tudi nosil naslov "kranjskega grofa" (*comes de Creine*). V istem času je Poponov nečak Günter Hohenwartski nosil naslov savinjskega oz. celjskega krajišnika (*marchio de Soune, marchio de Cylie*), s čimer ni samo nakazana pot, kako so Vovbržani prišli v posest Celja, ampak je mogoče tudi domnevati, da sta v prvi polovici 12. stoletja na Kranjskem verjetno obstajali dve namestništvu mejnega grofa – eno za staro Kranjsko in eno za staro Savinjsko krajino –, ki sta se nato pod močnimi Andechsi spojili v eno samo.

Toda moč Andechsov, s katerimi so z Bavarske prišli tudi nekateri njihovi ministeriali (kot npr. pomembni Gali, katerim je Kranjska postala nova domovina), je bila na Kranjskem v zadnjih desetletjih 12. stoletja še prešibka – ne glede na to, da so v svojih rokah imeli tudi istrsko mejnogrofovstvo –, da bi lahko začeli uveljavljati in

izgrajevati deželnoknežjo oblast. Kranjska, v kateri sta cerkev in plemstvo imela ključne položaje, otipljive v obsežnih posestvenih kompleksih in raznih pravicah (od odvetniških do imunitetnih), je bila teritorialno povsem razbita in razdeljena med pet velikih cerkvenih posestnikov (poleg Ogleja še Salzburg, Freising, Brixen in Krka) ter še večje število visokoplemiških rodov. Med njimi so poleg Andechsov izstopali zlasti vojvodski Spanheimi, štajerski mejni grofje Traungauci, grofje Ortenburški, Vovbrški, Bogenski in Višnjegorski ter svobodni gospodje Puchsi, Turjačani in Žovneški. Od teh so 13. stoletje sicer preživeli samo trije (Ortenburški, Turjaški, Žovneški), toda dokler je obstajala tako močna konkurenca, je bil vsak poskus preboja v smeri deželnoknežje oblasti povezan z velikimi težavami in nasprotovanji. Razvoj v deželo na Kranjskem do konca 12. stoletja ni naredil nobenega napredka, še več: izgledalo je, da je marka povsem razpadla, državna oblast pa ugasnila. Inicijativo je prevzela privatna sila, ki je na jugu Kranjske sprožila močno ofenzivo in na škodo Madžarske oz. Hrvaške premaknila kranjsko ter hkrati državno mejo z Gorjancev in Krke na Kolpo, zasedla pa je tudi Žumberk. Zasluga za to gre Puchsom oz. Višnjegorskim ter Spanheimom. Prvi so najverjetneje okrog srede 12. stoletja zavzeli Belo krajino. Izhodišče višnjegorske ofenzive je moralo biti na gradu Mehovo na severni strani Gorjancev, saj je Bela krajina – skupaj z v njej ležečim trgom Črnomljem – še več kot stoletje kasneje še vedno spadala v okvir mehovskega gospostva. Spanheimi pa so iz svojega dolenjskega oporišča Kostanjevice pomaknili mejo na Bregano. Ker je javna, mejnogrofovska oblast pri tem podjetju stala ob strani, se je še leta 1261 *tota iurisdictio marchie Carniole*, ki jo je Ulriku Spanheimskemu podelil oglejski patriarh, končala na stari meji, tj. na Krki pri Kostanjevici.

V takšni svojevrstni pat poziciji, ko je več tekmecev imelo izglede za uveljavitev deželnoknežje oblasti na Kranjskem, pa se je na prelomu 12. stoletja v 13. nad ostale začel dvigovati istrski mejni grof in kranjski "deželni grof" Henrik IV. Andechs. Evropski ugled in veljava dinastije ki ji je pripadal (najbolj reprezentativno sta bila izražena v porokah njegovih sestra: Agnes Marija je bila žena francoskega kralja

Filipa II. Avgusta, Gertruda madžarskega kralja Andreja III., Hedvika pa šlezjskega vojvode Henrika I.; za najstarejšo sestro so se leta 1189 v Nišu pogajali, da bi se poročila z nečakom srbskega velikega župana Štefana Nemanje), sta dajala njegovi lokalni politiki na Kranjskem širok okvir. Primerna poroka s Sofijo Višnjegorsko mu je po smrti njenega očeta (po letu 1209) prinesla veliko višnjegorsko dediščino. Njeno jedro so tvorile nekdanje Hemine posesti, raztezala pa se je od višnjegorskega gospostva (iz njega je bila leta 1136 izvzeta posest, ki so jo Višnjegorski namenili novoustanovljenemu samostanu v Stični) prek zgornje in srednje Krke do Bele krajine. Lastno in prižnjeno posestno maso je Henrik še povečal s cerkvenimi fevdi, ki jih je pridobil. Med njimi gre omeniti salzburško Krško ob Savi, fresinški trg Otok ob Krki ter veliko krško gospostvo Ljubek nad Litijo, ki je povezovalo Henrikovo gorenjsko in dolensko posest.

Sredi velikopoteznih načrtov pa je Henrika IV. Andeškega leta 1208 zaradi domnevnega sodelovanja v umoru kralja Filipa zadel državni preklic. Z razsodbo državnih knezov je zaradi veleizdaje (*crimen laesae maiestatis*) izgubil fevde, med njimi tudi mejnogrofovsko oblast v Istri in na Kranjskem (slednjo je imel v podfevdu od oglejskega patriarha), lastno alodialno posest ter vso svojo čast (*honor*). Toda nič ni bolj značilnega za srednjeveško državo tistega časa, ki še ni imela sredstev za uresničevanje svoje deklarativno izražane volje, kakor neuspeh tega preklica. Kljub težkim grožnjam Henrikov položaj ni bil ogrožen. Istro je sicer dobil oglejski patriarh, ki je tam tudi zares začel izvajati javno oblast, toda že leta 1209 se Henrik v listini, ki jo je izdal v svojem Kamniku in s katero tudi že podeljuje svojo alodialno posest, titulira kot "po božji milosti mejni grof Istre". Spor, ki bi utegnil nastal zaradi tega naslova – zakaj Henrik se mu ni nikoli odpovedal –, je leta 1218 preprečila izvolitev njegovega brata Bertolda za oglejskega patriarha. S tem je bilo kompenzirano nasprotje med andeškimi in oglejskimi interesi. Henrik je v Istri obdržal naslov, mejnogrofovsko oblast pa je energično uveljavljal Bertold. Zato pa je patriarh na Kranjskem, kjer se do Henrikove smrti tudi ni nikoli pojavil, prepustil oblast svojemu

bratu in si pridržal le naslov. Oprt na moč gradov, posesti in številnih ministerialov, je Henrik v nekaterih točkah lahko začel vzpostavljati deželno knežjo oblast. Med ukrepe te vrste je zagotovo sodila prisilnost tuhinjske ceste. Začetki prisilnosti te poti najverjetneje spadajo prav v prvo četrtino 13. stoletja, ko so Andechsi ob njej tudi ustanovili hospital na Kozjem hrbtu, kasnejšem Špitaliču. Prisilnost je pomenila, da so trgovci, ki so s Savinjskega potovali na Kranjsko (in obratno), morali uporabljati pot skozi Tuhinjsko dolino in Kamnik, ne pa tiste čez Trojane, ki je že v antiki povezovala Panonijo z Italijo. Andechsi so s svojimi posestvi in gradovi kontrolirali obe poti, toda zaprtje oz. omejitev prometa na slednji je gospodarsko koristilo Kamniku, škodovalo pa spanheimski Ljubljani. Prav to bi morda lahko bil tisti spor, do katerega naj bi zaradi "kranjskih zadev" prišlo med Henrikom Andeškim in koroškim vojvodom Bernhardom Spanheimskim; ob znamenitem viteškem turnirju v koroških Brežah leta 1224 naj bi ga zgladil avstrijski in štajerski vojvoda Leopold VI. Ne glede na to, ali se je turnir v Brežah resnično dogodil ali pa gre le za fikcijo štajerskega viteza in minnesängerja Ulrika iz Liechtensteina, ki ga je popisal v svoji, leta 1255 dokončani pesnitvi *Frauendienst*, se nam v besedilu živo kažejo svet, čas in duh viteštva med Donavo in Jadranom, ki ga je Ulrik odlično poznal in živel.

Henrik Andeški je poleti leta 1228 umrl brez otrok. Takoj se je razplamtel boj za andeško-višnjegorsko dediščino in gospostvo na Kranjskem, ki je v ta prostor pripeljal avstrijskega in štajerskega vojvodo Friderika II. "Bojevitega" Babenberžana. Že spomladi leta 1229 je Friderikov oče Leopold pridobil iz nekdanje Henrikove zapuščine fevde freisinške škofije v Slovenski marki, s čimer so Babenberžani prvič posegli v prostor južno od reke Save, ki so jo na sotočju s Savinjo, do koder je segalo njihovo veliko gospostvo Laško, predtem že premostili s kamnitim mostom (Zidani most). Leopold je še istega leta dosegel, da se je njegov sin Friderik poročil s Agnezo, hčerko meranskega vojvode Otona, ki je bil najstarejši izmed andeških bratov. Nevesta je Babenberžanom kot doto prinesla skoraj celotno andeško-višnjegorsko dediščino, med drugim Kamnik, Kranj, Višnjo Goro, Otočec, Mehovo in Metliko. Že

leta 1232 je Friderik svoji titulaturi vojvoda Avstrije in Štajerske dodal še naslov gospod Kranjske, *dominus Carniolae*. S tem je jasno pokazal svoje pretenzije do deželnoknežje oblasti na Kranjskem. Še jasneje se to kaže v osnutku listine iz leta 1245, s katero naj bi cesar Friderik II. vojvodini Avstrijo in Štajersko povzdignil v kraljevino znotraj cesarstva, vojvodo Friderika pa v kralja in mu hkrati dovolil, da naredi "iz province Kranjske vojvodino". Ker bi bili s tem prizadeti interesi kranjskega mejnega grofa, oglejskega patriarha Bertolda, je ta skrbno pripravljene načrt, ki pa ni bil nikdar uresničen, predvideval, da bi Friderik v kranjskega vojvodo promoviral Bertoldovega nezakonskega sinu Anzelina. To naj bi patriarha pripravilo do tega, da bi se odpovedal Kranjski. Vendar: eno so bile želje in načrti, drugo pa realno stanje, ki je jasno kazalo, da so Friderikovo deželnoknežjo oblast znotraj marke omejevali vsaj še Vovbržani (oz. Strmški grofje) in Spanheimi, ki so si na svojih gospodstvenih območjih sami lastili deželnoknežje pravice. Prvi so se kar po lastni izpovedi imeli za deželne gospode, *domini terrae*, in so leta 1237 svojim ministerialom v Ložu potrdili nekatere svoboščine, med njimi dednost njihovih fevdov in alodov ter patrimonialno sodstvo nad njihovimi podložniki, medtem ko je deželsko sodstvo pripadalo Vovbržanom. Spanheimovca Bernharda pa je že leta 1229 ob podelitvi gospostva Ljubek nad Litijo, ki je prej pripadalo Henriku Andeškemu, krški škof označil za deželnega kneza, *princeps terre*. Spanheimi so svoje kranjsko gospostvo, znotraj katerega so sami podeljevali krvno sodstvo, že v tem času širili tudi tako, da so nekateri najpomembnejši kranjski svobodni in ministerialni rodovi, kot so bili Turjaški, Mokronoški in Svibenjski, prešli med njihove ministeriale.

Smrt vojvode Friderika leta 1246 in z njo povezan konec Babenberžanov, ki so v Avstriji vladali polnih 270 let, sta povzročila boj za njihovo ogromno dediščino. V njenem središču sta bili vojvodini Avstrija in Štajerska, na obrobju pa tudi Kranjska. Kljub temu, da je prav cesar Friderik II. leta 1230 znova potrdil, da ima oglejski patriarh Bertold Istro in Kranjsko v fevdu od države, je v spremenjenih okoliščinah ob Avstriji in Štajerski tudi Kranjska pripadla nazaj državi. Vladar je oblast v njih zaupal

državnemu namestniku z naslovom glavarja – goriškemu grofu Majnhardu III. (do leta 1250). To je zbližalo glavna tekmeča za deželnoknežjo oblast na Kranjskem, oglejskega patriarha Bertolda in Ulrika Spanheimskega. Slednji se je leta 1248 poročil z Agnezo, patriarhovo nečakinjo in vdovo po Frideriku Babenberžanu. Poroka je Ulriku prinesla andeško-višnjegorsko dediščino in njegov dominij na Kranjskem, sestavljen iz lastnih alodov, kot sta bila zlasti Ljubljana in Kostanjevica, ter iz cerkvenih fevdov, se je tako bistveno povečal. Ulrik je začel nositi naslov gospoda Kranjske, *dominus Carniolae*. In ko je po smrti svojega očeta Bernharda leta 1256 postal še koroški vojvoda, se je v obrisih že kazal velik spanheimski dinastični teritorij od koroške do dolenske Krke.

Medtem pa je na severu zrastle nova moč. Otokar II. Přemysl, od leta 1253 češki kralj, si je v letih 1251/52 zagotovil gospostvo v vojvodini Avstriji in leta 1261 še na Štajerskem, tako da je njegova oblast na jugu segala že do razvodja med Dravinjo in Savinjo, z Laškim gospostvom pa celo že do Save. Decembra leta 1268 je Otokar dosegel, da je Ulrik Spanheimski z njim sklenil dedno pogodbo. Češkemu kralju je obljubljala vse Ulrikove "dežele, alode kot fevde in druga dobra". Na tej podlagi je Otokar takoj po Ulrikovi smrti pozimi leta 1269/70 s Štajerske vkorakal na Kranjsko, zavzel Ljubljano ter se prek Kranja odpravil na Koroško, ki jo je prav tako zasedel. Prejel je tudi fresinške, briksenške in salzburske cerkvene fevde, ki jih je nekdaj imel Ulrik. Poleg tega je zasedel še nekatera oglejska posestva na Kranjskem, med njimi Slovenj Gradec, Mirno na Dolenjskem in Postojno. Leta 1272 je bil izvoljen še za furlanskega generalnega kapitana, tako da mu je praktično pripadla še vsa oblast v Furlaniji. Zdelo se je, da je z Otokarjem, čigar gospostvo je segalo od Sudetov do Jadrana, vprašanje deželnoknežje oblasti na Kranjskem, ki je kranjske dinaste poprej zaposlovalo tričetrto stoletja, rešeno. Toda Otokarjeva premočna pozicija znotraj nemške države je sprožila reakcijo, ki jo je vodil jeseni leta 1273 za nemškega kralja izvoljeni Rudolf Habsburški. Spopad med obema tekmečema se je končala leta 1278 pri Dürnkrotu na Moravskem polju med Dunajem in Bratislavo z zadnjo veliko

klasično viteško bitko v Podonavju. V njej so na Rudolfovi strani sodelovali tudi številni viteški kontingeti s slovenskega ozemlja. Otokar je v bitki izgubil življenje, toda ne na bojnem polju: ujetega so ga – za viteško pojmovanje nečastno – pobili sorodniki štajerskega plemiča Siegfrieda iz Marenberga nad Radljami ob Dravi. Tega uglednega plemiča je namreč Otokar leta 1272 v Pragi obtožil veleizdaje ter ga dal brez sodnega procesa usmrtiti. Neobičajno kruta Siegfriedova smrt je obrnila simpatije štajerskega, pa tudi drugega plemstva proti češkemu kralju, ki si je v lastnih deželah nakopal več nespravljivih sovražnikov in tako sam prispeval k svojemu koncu. Siegfrieda pa so v radeljskem samostanu dominikank, ki ga je ustanovil leta 1251, še sredi 17. stoletja častili kot lokalnega svetnika.

Leta 1282 je Rudolf Habsburški proste državne fevde, vojvodini Avstrijo in Štajersko ter Kranjsko – kljub temu, da se Oglej svoji formalni pravici do Kranjske očitno ni odpovedal, saj patriarhi še v 14. stoletju nekajkrat nosijo naslov *marchio Carnioliae* –, podelil svojima sinovoma Albrehtu in Rudolfu. Tako je postavil temelje habsburškemu gospostvu v Podonavju in Vzhodnih Alpah. Toda Kranjsko je Rudolf že pred tem, jeseni leta 1279, zastavil svojemu zavezniku, tirolsko-goriškemu grofu Majnhardu, ki mu je nato leta 1286 v fevd podelil še vojvodino Koroško. V Vzhodnih Alpah se je za nekaj časa, do izumrtja Majnhardove linije goriških grofov leta 1335, vzpostavilo t. i. goriško-habsburško ravnotežje, pri čemer je bilo majnhardinsko deželno gospostvo na Kranjskem le provizorično, zmeraj odkupljivo s poravnavo zastavnine. Majnhardov sin Henrik je moral leta 1311, po končanem boju za češko krono, ki se je po izumrtju Přemyslidov leta 1306 razvnel med nekdanjima zaveznikoma, odstopiti Habsburžanu Frideriku Lepemu Posavinje "z vsem pripadajočim na tej in oni strani Save". Štajerska meja se je na škodo Kranjske pomaknila na Savo in jo morda pri Radečah in Svibnem celo prestopila. Stara velika Kranjska, vzpostavljena okrog srede 11. stoletja, ki je segala od kraških prelazov na zahodu do razvodja med Dravinjo in Savinjo na vzhodu, je bila dokončno mrtva.

Leta 1335 so Habsburžani na Kranjskem nastopili neposredno gospostvo in leta 1338 je Albreht II. podelili "našim deželskim gospodom, vitezom in hlapcem v naši deželi Kranjski" privilegij, s katerim jim je potrdil njihove stare in podelil nove pravice. Privilegij iz leta 1338 je temeljni dokument starejše kranjske ustave. V obliki deželnega ročina, tj. vključenega v zbirko deželnih privilegijev, so ga Habsburžani kot kranjski deželni knezi potrjevali vse do srede 18. stoletja. Toda takratna habsburška dežela Kranjska s svojim deželnim knezom, deželnim pravom in ograjnim sodiščem ni obsegala celotne Kranjske. Iz nje je bil izvzet največji del Dolenjske, tj. ozemeljski pas, ki je segal na severu do Save (vzhodno od Ljubljane), tekel nato vzdolž gornje Krke in v Beli krajini dosegel Kolpo. Tu se je ravno v prvi polovici 14. stoletja iz posesti in deželskih sodišč goriških grofov albertinske linije razvila posebna dežela "Grofija v Marki in Metliki", ki je imela svojega deželnega kneza (goriškega grofa) in vse za deželo značilne instrumente, kot so posebno deželno pravo, ograjno sodišče v Metliki in glavar kot namestnik deželnega kneza. Leta 1365 je goriški grof Albert III. kot deželni knez podelil plemstvu v Grofiji poseben privilegij, ki je podobno kot kranjski privilegij iz leta 1338 potrjeval stare in podeljeval nove pravice. Enak privilegij je istočasno prejelo tudi plemstvo v drugi Albertovi deželici, v Pazinski grofiji v Istri.

Ko so Habsburžani leta 1374 dedovali za goriškim grofom Albertom III., se je njihova deželnoknežja oblast sicer razširila do Kolpe, niso pa Grofije v Marki in Metliki priključili svojemu kranjskemu gospostvu, ampak so potrdili privilegij iz leta 1365. Plemstvu v Grofiji so še izrecno potrdili, da je zanj pristojno ograjno sodišče v Metliki in ne v Ljubljani. Tako so deželi Grofija v Marki in Metliki priznali njeno pravno samostojnost, ki se je ohranila skozi ves srednji vek. Še v 16. stoletju to območje ni bilo vključeno v Kranjsko, ampak je bilo k njej le "pritaknjeno". Ondotno plemstvo se je sicer pojavljalo na zasedanjih kranjskih deželnih stanov, vendar je tudi tu poudarjalo svoj poseben položaj. Podobno je bilo tudi s Pazinsko grofijo. Nadvojvoda Karel je še leta 1567 potrdil deželne privilegije za vsako od treh dežel (tj.

za Kranjsko, Istro in Marko) posebej. Šele leta 1593 je cesar Rudolf II. potrdil privilegije za Kranjsko, Marko in Istro skupaj v enem deželnem ročinu.

Točno sto let zatem, ko so Habsburžani naredili svoj prvi korak v Podonavje in v Vzhodne Alpe, se jim je leta 1382 podredil Trst kot edino severnojadransko mesto, ki ni bilo pod beneško oblastjo. Zadnja etapa habsburškega prodora proti morju je bila zvezana s pridobivanjem kraških gospostev in njihovim priključevanjem h Kranjski. Toda rivalstvo med Habsburžani in Luksemburžani za prvenstvo v državi je sprožil krizo, ki je grozila, da bo od znotraj razbila habsburško moč. Nemški kralji in cesarji iz dinastije Luksemburžanov so začeli priznavati državno neposrednost nekaterim najpomembnejšim habsburškim vazalom in deželanom, katerih obsežni posestni kompleksi so ležali tudi na Kranjskem ter sploh v širšem slovenskem prostoru. Ta luksemburška politika je povzročila rahljanje – v skrajnem primeru pa celo konec – habsburške deželnoknežje oblasti nad posameznimi rodbinami in njihovimi teritoriji. Povečevala se je možnost nastanka novih dežel. Tako je najprej kralj Vencelj (Vaclav) Leni Ortenburžanom leta 1395 podelil pravico do krvnega sodstva na vseh njihovih gospostvih, nato pa je leta 1417 cesar Sigismund priznal še državno neposrednost ortenburških gospostev. Podobno je Sigismund že dve leti prej proglasil Goriško grofijo in še nekatere fevde, ki so jih posedovali grofje Goriški, za državne fevde. Med njimi je bil izrecno omenjen tudi koroški palatinat, ki so ga Goriški v resnici prejeli v fevd od Habsburžanov kot koroških vojvod in ne od države. Takšen privilegij, kot so ga leta 1395 dobili Ortenburžani, so leta 1434 od cesarja Sigismunda prejeli tudi Walsejevci, ki so konec 14. stoletja dedovali po gospodih iz Devina in so imeli v Kvarnerju ter na Krasu obsežna gospostva. Najizrazitejši primer te luksemburške politike pa so bili grofje Celjski. Novembra leta 1436 jih je cesar Sigismund povzdignil v državne kneze, njihove grofije in gospostva pa v Celjsko kneževino. Zaradi tega je grozilo, da bo Kranjska razpadla, saj so Celjani, ki so leta 1420 dedovali za Ortenburžani, obvladovali v njej velik del Dolenjske med Kolpo in Ljubljanskim barjem, s štirimi manjšimi zaokroženimi ozemlji pa še precejšen del

Gorenjske. Na ozemlju Štajerske, Koroške in Kranjske je začela nastajati nova Celjska dežela in rezultati habsburške poldrugo stoletje dolge in uspešne politike izgradnje deželno knežje oblasti so bili najresneje ogroženi; še toliko bolj, ker so se ob naslonitvi na državo od Habsburžanov in Kranjske začeli emancipirati tudi Walseejevci. Ti so se sredi 15. stoletja že naslavljali kot "gospodje Devina in Krasa", imeli pa so tudi svojega glavarja s tem naslovom, medtem ko so Devin imenovali celo "grofija". Prav s to veliko krizo habsburške oblasti na Kranjskem je morda povezano dejstvo, da je Kranjska (oz. točneje njeno plemstvo) dobila svojo Zlato bulo – tj. potrditev svojih deželnih privilegijev s strani Friderika V. (III.), deželnega kneza notranjeavstrijskih dežel – šele leta 1460, torej kar šestnajst let za Koroško in Štajersko. Medtem ko je bil leta 1443 oz. 1444 krog habsburškega kranjskega plemstva precej maloštevilen, pa je bil položaj leta 1460 že bistveno drugačen: boj za celjsko dediščino se je končal s popolno zmago Friderika III. in Kranjska ni bila še nikoli tako trdno v habsburških rokah kot tedaj. Deželna enotnost Kranjske je bila dokončno zagotovljena in Ljubljana je naslednje leto dobila tudi že škofijo. S pridobitvijo walseejevskih gospostev v Kvarnerju in na Krasu v letih 1466/70, ki so povezala Pazinsko grofijo v Istri z ostalimi habsburškimi posestvi, in nato še z dedovanjem za leta 1500 izumrlimi grofi Goriškimi (pridobitev Gorice) se v drugi polovici 15. stoletja sklenejo veliki politični uspehi Habsburžanov na slovenskih tleh .

Goriška

Dežela Goriška je zrasla iz posesti in deželskih sodišč Goriških grofov na Krasu in v srednjem Posočju. Slednje je bilo prvotno del Furlanije in za Gorico, ki je – vsaj formalno – še v 14. stoletju bila oglejski fevd, je konec 11. stoletja eksplicitno rečeno, da "leži v Italskem kraljestvu, v Furlanski grofiji". Goriški grofje, ki so bili po svojem izvoru iz Bavarske in so ob srednjo Sočo prišli preko prostora Lineza, kjer so imeli svojo staro posest, so Gorico pridobili v tretjem desetletju 12. stoletja od svojih

spanheimskih sorodnikov. Od 1125 so bili Goriški grofje tudi dedni odvetniki oglejske cerkve. Odvetništvo in z njim zvezano visoko sodstvo zanje ni predstavljalo samo pomembnega vira dohodkov, ampak predvsem možnost, da so si začeli prisvajati sodne pravice, ki jim kot zemljiškim gospodom niso šle. Odvetništvo je skratka postalo eno izmed pomembnih oporišč pri oblikovanju deželno knežje oblasti Goriških grofov na njihovem gospostvenem teritoriju. Moč ogromnega goriškega dominija, ki se je razprostiral od vzhodne Tirolske do Istre, zvezana z zelo številno skupino goriškega ministerialnega plemstva, ki je bilo posrednik in sredstvo goriške vladavine, nadalje regalne pravice, kot so bile pravica do kovanja denarja, do spremstva (*conductus*) in do carin, položaj dednega oglejskega odvetnika in furlanskega (oglejskega) generalnega kapitana, ki so si ga Goriški konec 13. stoletja pridobili za dalj časa, ter njihovo povzdignjenje v državne kneze leta 1365, za vlade cesarja Karla IV. Luksemburškega (albertinska linija goriških grofov, majnhardinska je dosegla rang državnih knezov že leta 1286 s koroškim vojvodskim naslovom) – vse to je ob številnih konfrontacijah, ki so jih Goriški imeli z oglejskimi patriarhi, nezadržno trgalo vezi med goriškim teritorialnim gospostvom v Posočju in Furlanijo. Z uveljavitvijo deželno knežje oblasti Goriških na njihovih teritorijih se je dežela Goriška "iztrgala" iz Furlanije, ki se je pod svojimi deželnimi knezi, tj. oglejskimi patriarhi, tudi razvila v deželo – t. i. *Patrio* – z deželnim zborom, ki se je imenoval (furlanski) parlament, in deželnim pravom, kodificiranim leta 1366. Furlansko deželno pravo, *Constitutiones Patriae Forojulii*, je bilo v uporabi tudi v Goriški grofiji, pri čemer naj bi v Gorici že v 14. stoletju obstajal nemški prevod teh Konstitucij, v katerem pa naj bi bilo patriarhovo ime zamenjano z grofovim. Furlansko deželno pravo je na ta način dobilo veljavo goriškega deželnega prava. Goriško in furlansko deželno pravo je v osnovi torej bilo identično; o tem nam priča tudi neka listina iz leta 1340, v kateri se obljublja pravna zaščita "po deželnem pravu na Goriškem in v Furlaniji". Z razvojem goriškega teritorialnega zemljiškega gospostva v smeri dežele se začno na prelomu 13. stoletja v 14. spreminjati tudi prvotno tipični dvorni uradi v deželne; predvsem se uvede urad glavarja kot

namestnika in zastopnika deželnega kneza (Goriškega grofa), ki je – kot je to formulirano v neki listini iz leta 1325 – "imel v vsem polno oblast". Goriški prostor ob srednji Soči in na Krasu se je tako izoblikoval v deželo že v 14. stoletju, kar nam dokazuje tudi obstoj goriškega deželnega plemstva konec istega stoletja. Iz te dežele grofov Goriških je nato v povezavi z ozemlji, ki jih je Maksimilijan I. v začetku 16. stoletja pridobil na račun Beneške republike (zgornje in spodnje Posočje), zrasla dežela Goriška (in Gradiščanska), ki je obstajala do 1918.

Toda obsežno gospostvo Goriških grofov, ki je segalo od današnje vzhodne Tirolske in zgornje Koroške do notranje Istre, se ni nikoli razvilo v eno samo in enotno deželo. Razlog za to leži v prostorski razdrobljenosti njihovih posestev, posledica tega pa je bila tudi ta, da se sploh ni izoblikovalo neko ime, ki bi pokrivalo vse goriških posesti. Skupek vseh goriških alodov, fevdov, pravic in deželskih sodišč je tako ostal gospostvo, *dominium*, znotraj katerega so začele nastajati posamezne goriške dežele. Iz goriških zgornjekoroških in vzhodnotirolskih posestev, katerih središče je bilo v Lienzu, kjer so grofje Goriški imeli tudi svoj drugi rezidenčni grad Bruck, je od 14. stoletja naprej začela nastajati dežela "Prednja grofija Goriška". Imela je svoje sodišče, deželane in lasten deželni zbor. Ob srednji Soči je, kot je bilo že pokazano, nastala dežela Goriška, imenovana tudi "Zadnja grofija Goriška". Leta 1456 je goriški grof Ivan v Lienzu izdal deželni red, ki naj bi veljal "tukaj spredaj in tam notri v goriški deželi" in tako skušal povezati Prednjo in Zadnjo grofijo v eno deželo. Toda te tendence ni bilo več mogoče uresničiti, še zlasti ne zato, ker so goriški grofje s porazom v boju za celjsko dediščino leta 1460 izgubili vsa svoja koroška posestva do vhoda v Pustertal. V 16. stoletju je bil zahodni del te nekdanje goriške dežele (vključno z Lienzom) priključen k Tirolski, ostalo pa k Koroški. V dve posebni deželi pa sta se razvila tudi goriška kompleksa v Slovenski marki in Beli krajini ter v Istri. Obe deželi, Grofijo v Marki in Metliki in Pazinsko grofijo, o katerih je bilo nekaj več povedanega zgoraj, so že leta 1374 dedovali Habsburžani. Vendar sta obe uspeli ohraniti svojo deželno identiteto še ves srednji vek. To svojevrstno stanje, ko je en

dominium razpadel na štiri dežele, se je odrazilo tudi v strukturi goriške deželne uprave, ki je v 14. stoletju namesto enega imela štiri glavarje: v Lienzu, Gorici, Metliki in Pazinu.

Celje

V času, ko je izgledalo, da je razvoj v dežele na današnjem slovenskem ozemlju že definitivno zaključen, je začela iz grofij, gospostev in deželskih sodišč, ki so jih grofje Celjski imeli na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, rasti posebna Celjska dežela. Ta nova tvorba je sredi 15. stoletja grozila, da bo razstrelila pod habsburško oblastjo stabilizirajoči se kompleks treh notranjeavstrijskih dežel.

Celjski grofje so bili najpomembnejša plemiška rodbina, ki je izvirala s prostora današnje Slovenije. Visok družbeni položaj že ob prvih omembah, prvotna posest, čas pojavitve v listinah in tipična rodbinska imena govorijo za njihovo askvinsko poreklo (Askvin je bil odvetnik samostana v Krki in sorodnik njegove ustanoviteljice Heme). Od okoli leta 1130 so se imenovali po Posavinju (*von Soune*), od leta 1173 pa po Žovneku (*von Sannegg*), gradu na severozahodnem robu Celjske kotline, ki so ga verjetno zgradili že v prvi polovici 12. stoletja na svoji alodialni posesti. Njihov vzpon se je začel pozno, šele v času, ko je večina starih svobodnih rodbin že izumrla. Leta 1308 izročijo gospodje Žovneški vso svojo svobodno posest Habsburžanom in jo od njih takoj nato prejmejo v fevd: tako se je začela njihova dolgotrajna zveza s to vladarsko dinastijo, ki jim je sprva koristila, v 15. stoletju pa je – vsaj znotraj nemške države – postala najhujša ovira njihovim ambicijam. Še pomembnejša je bila pridobitev velikega dela dediščine grofov Vovbrških, ki jim je leta 1333 prinesla Celje, njihov novi center. Leta 1341 jih je Ludvik Bavarski povzdignil v Celjske grofe, kar je leta 1372 še enkrat storil cesar Karel IV. V tem času so bili tudi položeni temelji za vzpon Celjskih v visoko politiko: prišlo je do prvih velikih dinastičnih

povezav z bosenskimi Kotromanići in poljskimi Piasti. Četudi spada nezaslišano povečanje posesti in ekspanzija Celjskih čez meje habsburških dednih dežel šele v čas Hermana II., je bila njihova integracija v evropsko plemiško elito z na daleč razpredenimi rodbinskimi povezavami izvršena že ob koncu 14. stoletja. Poleg dinastičnih povezav pa so bile za vzpon Celjskih v prvi polovici 15. stoletja odločilne zlasti zveze Hermana II., ki je skoraj pol stoletja vladal celjski hiši, z madžarskim, češkim in nemškim kraljem ter rimskim cesarjem Sigismundom Luksemburškim. V nesrečni bitki s Turki pri Nikopolju leta 1396 mu je Celjan rešil življenje, pozneje pa mu je dal za ženo še najmlajšo hčerko Barbaro. Hermanu in Celjskim se je odprla pot v dežele madžarske krone, kjer so si – v prvi vrsti na Hrvaškem – pridobili v fevd ali zastavo številna posestva. Tako so Celjani postali eni najmočnejših zemljiških posestnikov v Slavoniji. Leta 1406 je Sigismund imenoval Hermana za slavonskega in hrvaško-dalmatinskega bana. Na ta način je Celjski grof v celotnem hrvaškem kraljestvu dosegel položaj in moč regenta ter kraljevega zastopnika. Težišče celjske moči se je preneslo izven okvira habsburških dežel. Sigismundova ustanovitev Zmajevega reda leta 1408 jasno zrcali položaj Celjskih na Madžarskem: v ustanovni listini reda stojita na vrhu madžarskih državnih baronov, pred palatinom in ostalimi madžarskimi magnati, celjski in zagorski grof Herman II. in njegov sin Friderik. Tudi ambicije Friderikovega sinu Ulrika so bile v veliki meri usmerjene na Madžarsko, kjer se je hotel uveljaviti kot skrbnik mladoletnega kralja in sorodnika Ladislava Postumusa, vnuka Barbare Celjske. Nihče drug kot Ulrik ni bil tisti, ki je pri Ladislavovem kronanju za madžarskega kralja leta 1440 nad glavo komaj nekaj mesecev starega otroka držal krono sv. Štefana. Le-to je dvorna dama Ladislavove matere ukradla iz Višegrada (Plintenburga) nad Budimpešto, kjer so jo hranili, da bi z njo za madžarskega kralja okronali mladega poljskega kralja Vladislava, ki mu je stranka madžarskih magnatov in škofov ponudila prestol. Na ta način je Celjan jasno pokazal, kakšno vlogo hoče igrati na Madžarskem. Končni rezultat celjske madžarske politike je bil Ulrikov uboj v beograjski trdnjavi Kalemegdan leta 1456 in s tem konec celjske dinastije.

Celjski vzpon je v začetku 15. stoletja dosegel stopnjo, ki je zahtevala redefinicijo celjsko-habsburških odnosov. Izumrtje Ortenburžanov leta 1418 je za Celjane, ki so dedovali za njimi, pomenilo enormno povečanje moči, poleg tega pa je bila grofija Ortenburg še državnoneposreden fevd. Že leta 1415 je kralj Sigismund podelil svojemu tastu Hermanu II. Celjskemu krvno sodstvo v Celjski grofiji, tako da sta obe celjski grofiji imeli neposredno povezavo z državo, kar je omejevalo oblast in vpliv deželnega kneza. Odpor Habsburžanov proti državnoneposrednemu položaju grofov Celjskih je bil zglajen leta 1423, ko se je vojvoda Ernest Železni pod Sigismundovim pritiskom formalno odpovedal fevdnemu gospostvu nad Celjani, ki se od takrat dalje tudi ne pojavljajo več v poklonitvenih listah štajerskega plemstva deželnemu knezu. Bisveno bolj pa so Habsburžani nasprotovali dvigu Celjskih med državne kneze. Ta povzdig se je, kot nam dokazuje obstoj listine, ki naj bi bila izdana ob tej priložnosti, pripravljala že leta 1430. Samo domnevamo lahko, da je sprva propadel zaradi nasprotovanja Habsburžanov, še posebej deželega kneza notranjeavstrijskih dežel Friderika V. (kot cesar kasneje III.). Toda leta 1436, v času, ko je bil Friderik V. na romanju v Palestino, je cesar Sigismund brez njegovega soglasja povzdignil Celjske grofe v državne kneze ter grofiji Celje in Ortenburg-Strmec v knežja (praporna) državna fevda. Grofiji in druga svoja gospostva so dobili Celjani kot posebno kneževino v fevd od države. Poleg tega so dobili še novčni in rudniški regal ter ograjno sodišče v Celju, da bi se – kot pravi privilegij – "lahko vsi plemeniti ljudje, ki stanujejo in prebivajo v njihovih deželah, grofijah in gospostvih, ter drugi v tem ograjnem sodišču branili in pravico dajali in jemali ... po pravu, običajih in navadah dežele". Če je podelitev regalov sicer posegla v pravice avstrijskega vojvode, to vendarle ni prizadevalo njegove deželnoknežje oblasti, saj so takšne regale imeli tudi drugi potentanti v njegovih deželah. Zato pa sta dvig obeh grofij v knežja praporna fevda in ustanovitev plemiškega ograjnega sodišča pomenila bistveno spremembo glede na dotedanjo pripadnost starim deželam. Novo ograjno sodišče je namreč pomenilo, da sodne oblasti nad plemstvom iz celjskih grofij in gospostev ne

bo več imel avstrijski vojvoda kot deželni knez notranjeavstrijskih dežel, ampak Celjski grof kot novi deželni knez. To pa je pomenilo odcepitev tistih teritorijev od starih dežel, katerih plemiči so za svoje sodišče začeli priznavati celjsko ograjno sodišče, kjer se je začelo oblikovati posebno celjsko deželno pravo. Hkrati je to pomenilo formiranje nove Celjske dežele. Nekaj podobnega je že prej uspelo Goriškim grofom s Prednjo in Zadnjo grofijo: prva se je izločila iz Koroške, druga pa iz Furlanije. Zato Friderik V. ni mogel priznati privilegija iz leta 1436. Zaradi zaščite svojih deželnoknežjih pravic in interesov je najprej brezuspešno protestiral pri Sigismundu, nato pa proti Celjanom sprožil fajdo (vojno), ki nam jo podrobno opisuje Celjska kronika, eno zelo redkih srednjeveških historiografskih del, nastalih na slovenskem ozemlju. Šele leta 1443 je nato Friderik – že kot kralj – priznal knežji naslov Celjskim, ki pa so se morali v zameno odpovedati svoji kneževini oz. deželi. Celjski so s Habsburžani sklenili pogodbo o dedovanju, ki je slednjim že čez trinajst let – po umoru Ulrika Celjskega leta 1456 v Beogradu – prinesla celjsko dediščino. Komaj dvajsetletni razvoj posebne Celjske dežele je bil s tem prekinjen in končan. Je pa Celjska grofija znotraj Štajerske še nekaj časa obdržala poseben položaj v upravi.

Istra

Za razliko od Štajerske, ki je uspela ohraniti svojo celovitost, pa je približno v istem času povsem razpadla Istra. Od leta 1420, ko so Benetke uničile posvetno oblast oglejskih patriarhov, je bila Istra do propada Republike sv. Marka leta 1797 politično razklana na beneški priobalni in habsburški notranji del. Nekdaj istrski Kras je postal sestavni del Kranjske, Pazinska grofija Kranjski "pritaknjena" dežela, Trst avtonomno mesto pod Habsburžani, ostala istrska priobalna mesta pa so bila posamič podrejena beneškimi centralnim organom. Le v vojaškem in policijskem oziru je bila beneška Istra organizirana kot celota pod poveljstvom glavarja istrskega pazenatika (*paysinaticum* od *paese*, dežela, pokrajina). Ta je v 15. stoletju imel svoj sedež na

gradu Rašpor v Čičariji, ki je na severovzhodu zapiral pot v notranjost polotoka in bil zaradi svoje strateške lege označen kot "ključ cele Istre", *clavis totius Istrie*. Pojem Istra se je zožil in polotok opredeljeval le še geografsko.

Pravzaprav se je Istra razklala že kmalu po sredi 13. stoletja, ko si je Republika sv. Marka podredila večino obalnih mest, Goriškim grofom pa je v notranjosti zrasla posebna dežela. Oboje se je v veliki meri izvršilo na račun oglejskega patriarhata, nekdanjega največjega zemljiškega posestnika in hkrati nosilca javne oblasti v Istrski marki. Najgloblji vzroki te razdelitve pa so nemara zelo stari in segajo v čas Rižanskega zbora ter začetkov frankovske oblasti v Istri. V tem prostoru sta se od začetka 9. stoletja srečevala dva različna tipa fevdalnega reda: na eni strani je bilo poglavitni organizator in nosilec javnega življenja mesto (komuna), na drugi pa zemljiško gospostvo. Politična meja med beneško in habsburško Istro je v grobem sledila prav meji med tema dvema tipoma organizacije oblasti.

Leta 1209, potem ko so Spanheimi in Andechsi imeli mejnogrofovsko oblast v Istri v svojih rokah celo stoletje, je patriarh Wolfger na podlagi privilegija, ki ga je Ogleju že leta 1077 podelil Henrik IV., za oglejsko cerkev ponovno pridobil "Istrsko marko z vsemi častmi, vsemi priteklinami in vsem sodstvom". V resnici to ni pomenilo kaj dosti, kajti oblasti mejnega grofa je bil zaradi imunitetnih pravic istrskih škofov odtegnjen velik del Istre. Tako je npr. tržaškemu škofu italjski kralj Lotar že leta 948 podelil grofovsko oblast, tj. vso kraljevo posest in fiskus ter sodstvo v obsegu kasnejšega srednjeveškega tržaškega mestnega teritorija. Imuniteto je od srede 10. stoletja uživala tudi poreška škofija. Z njo zvezano izvzetje (eksempcija) izpod oblasti istrskega mejnega grofa je predstavljalo eno od podlag nastanka Pazinske grofije: pazinski grad s pripadajočim gospostvom je bil namreč fevd poreške škofije, ki so ga kot njeni odvetniki od konca 12. stoletja dalje posedovali grofje Goriški. Podoben položaj je imel tudi Pulj, v antiki in zgodnjem srednjem veku prvo med istrskimi mesti; sredi 12. stoletja se celo omenja "Puljska grofija". Patriarh Wolfger, še bolj pa

njegov naslednik Bertold (1218-1251), brat odstavljenega istrskega mejnega grofa Henrika IV. Andechsa, je skušal – oprt bolj na veliko oglejsko zemljiško posest kot pa na mejnogrofovsko oblast, ki jo je moral šele uveljaviti –, ustvariti oglejskim patriarhom v Istri deželnoknežjo oblast. Bertoldova prizadevanja niso ostala brez uspeha. Pravna napotila, razsodbe, potrditve in privilegiji, ki jih je med letoma 1220 in 1238 prejel od krone, poskušajo odstraniti zapreke, ki so patriarha ovirale na poti do deželnoknežjega položaja. Omenjeni dokumenti so naperjeni proti vsem trem glavnim nasprotnikom: proti avtonomiji mestnih oblasti, proti vplivu Benetk, s katerimi so istrska mesta že od prve polovice 10. stoletja sklepale pogodbe o zaščiti in zvestobi, ter proti Goriškim grofom, ki so se pod krinko odvetništva mimo patriarhove volje vmešavali v zadeve visokega sodstva. Močna kneževina patriarhov na stičišču alpsko-jadranskega sveta in na meji Italije in Nemčije je bila tudi v interesu krone, še posebno tedaj, ko je opozicija v lombardski nižini cesarju zaprla prehode preko Alp. Cesar Friderik II. je zato – kot kažejo njegove listine – znal Bertoldove zadeve narediti za svoje. S takšno podporo je patriarhat imel resne možnosti za uspeh, vendar pa je postal od krone tudi popolnoma odvisen.

Ko je namreč s koncem staufovske dinastije sredi 13. stoletja propadla tudi ideja cesarstva, ki obvladuje tako Italijo kot Nemčijo, je bil spodmaknjen glavni temelj eksistence patriarhata in z njim je šlo samo še navzdol. Z Bertoldovo smrtjo leta 1251 se je po dolгих stoletjih končala vrsta patriarhov, ki so izhajali iz vrst nemške plemiške aristokracije; z Gregorjem de Montelongom, nečakom papeža Gregorja IX., je patriarhov prestol po dolgem času zasedel Italijan in hkrati vodja guelfske stranke v severni Italiji. Nasproti so mu stali Goriški grofje, gibelini in zvesti pristaši krone. Goriški grof Majnhard IV., od leta 1286 koroški vojvoda, je bil celo poročen z Elizabeto iz bavarske vojvodske dinastije Wittelsbach, ki je bila mati zadnjega Staufovca, leta 1268 v Neaplju obglavljenega Konradina. Majnhardov brat Albert je poleti leta 1267 pri Rožacu v Furlaniji nesrečnega patriarha celo ujel "ob zori, ko je bil še v postelji, in ga bosega, na kljusetu, odpeljal v Gorico". Goriški grofje so v tem

času v Istri odkrito nastopili proti patriarhu ter mu v zavezništvu s Koprčani in Pirančani v siloviti fajdi porušili več gradov. Na račun oglejskega patriarhata so si tedaj v Istri pridobili tudi več pomembnih gospostev severno od Mirne in v zaledju Učke ob zgornjem toku Raše. Tako so precej razširili teritorialno podlago svoje nastajajoče dežele v notranjosti polotoka. Prav v tretji četrtini 13. stoletja se začno na prvotno oglejskih posestvih v tem prostoru pojavljati goriški ministeriali. Večina teh gospostev je dve generaciji kasneje, leta 1342, našteta med posestjo, ki so si jo Goriški grofi (trije brati) razdelili med seboj.

Propadanje oglejske moči, ki se je zrcalilo tudi v dejstvu, da od zadnje četrtine 13. stoletja naslova istrskega mejnega grofa, *marchio Istrie*, ni nosil več patriarh sam, ampak njegov namestnik v Istri, so prav tako izkoristile Benetke. Republika sv. Marka je tedaj pritisnila na istrska obmorska mesta. Ta so v patriarhovi mejnogrofovski oblasti, ki jo je v prvi polovici 13. stoletja s pomočjo krone skušal uveljaviti Bertold, videla mnogo večjo nevarnost za svojo avtonomijo kot v protektoratu, ki so jim ga Benečani vsilili že mnogo prej. Med letoma 1145 in 1152 so Benetke s posameznimi istrskimi mesti od Pulja na jugu do Kopra na severu sklenile pogodbe o zaščiti in zvestobi ter jih tako naredile za svoje zveste, *fideles*. Ko je patriarhat zajela kriza, ki jo je sedisvakanca med letoma 1269 in 1273 (po Montelongovi smrti) še povečala, pa je za Benečane napočil pravi trenutek, da staro razmerje zamenjajo z novim in si istrska mesta povsem podredijo. Med letom 1267, ko se je podvrigel Poreč, in letom 1284, ko je to storil Rovinj, so beneško nadoblast priznala vsa zahodnoistrska mesta razen Pulja, Trsta in Milj. Pulj je pokleknil leta 1331, Milje pa 1421. Edino Trst je leta 1382 za svoje gospodarje priznal Habsburžane. Stari zvesti, *fideles*, so tako postali podložniki, *subjecti*, in Benetke so dobile pravico imenovanja mestnih oblasti. V manj kot pol stoletja se je moč oglejskega patriarhata v Istri popolnoma zlomila in samo še vprašanje časa je bilo, kdaj se bo polotok popolnoma razdelil na dva dela.

Cura animarum

Cerkvenoupravna organizacija je samo en segment, ki ga v srednjem veku pokriva pojem Cerkev. Škofje niso bili samo pastirji svojih ovčic, ampak tudi politiki, visoki državni "uradniki", najvplivnejši svetovalci, deželni knezi, vojskovodje, zemljiški gospodje, kolonizatorji, mestni gospodje, mecenari in intelektualci. Posebno so skratka tipično značilnost srednjeveškega časa: neprestano prepletanje profanega in sakralnega. Spomnimo se npr. le na lastniške cerkve. Te so na svojih posestvih ustanavljali in gradili laični gospodje, ki so temu primerno nad njimi imeli tudi odločujoč vpliv. Toda prav ta privatna in laična iniciativa je predstavljala eno od podlag, iz katerih se je do konca visokega srednjega veka razvila župnijska mreža, tj. tista temeljna oblika cerkvene organizacije, v kateri se Cerkev in vernik neposredno in vsakodnevno srečujeta. Še bolj pomembno stičišče svetne in posvetne sfere je bila institucija laičnega plemiškega odvetnika (*advocatus*, *Vogt*), ki je bil zastopnik cerkvenih oblasti v posvetnih zadevah, predvsem na sodišču. Nenazadnje pričajo o teh povezavah tudi križarske vojne visokega srednjega veka, ki so predstavljale vseevropsko viteško gibanje, zraslo iz prvotno čisto verske ideje in želje po osvoboditvi Odršenikovega groba iz rok "nevernikov". Tudi številni vitezi in njihovi oboroženi hlapci iz prostora današnje Slovenije, ki so spremljali svoje visokoplemiške gospode in vladarja, so se podajali na dolgo, naporno in predvsem nevarno pot proti Jeruzalemu in Sveti deželi. Med uglednimi vitezi in plemiči, ki se s takšne poti niso vrnili domov, je bil tudi Spanheimovec Bernhard, gospodar Maribora. Leta 1147 je bil na drugem križarskem pohodu, potem ko je prek Madžarske, Beograda, Niša, Sofije, Edirne in Carigrada prepotoval cel Balkan, ubit v seldžuški zasedi pri Laodiceji v jugozahodni Mali Aziji. Srednjeveški človek je vsekakor potoval več in dalj, kot si običajno predstavljamo.

Cerkev

Z naselitvijo Slovanov v Vzhodne Alpe na začetku zgodnjega srednjega veka je antična cerkvena organizacija na kasnejšem slovenskem ozemlju skoraj v celoti propadla. Le v romanskih primorskih mestih v bizantinski Istri, kamor so poznoantični begunci iz notranjosti verjetno zanesli tudi določeno tradicijo krščanstva iz kontinentalnega zaledja – če to lahko sklepamo na podlagi omembe celeianskega škofa Andreja leta 680 med istrskimi škofi, kot tudi na podlagi imena Emon(i)a za Novigrad, kjer je v poznem srednjem veku izpričan svetniški kult "emonskega" mučenca Pelagija, medtem ko so v Piranu častili Maksimilijana Celeianskega –, se je Cerkev obdržala kot institucija. Tamkajšnje srednjeveške škofije – za nas so zanimive predvsem Trst, Koper, Novigrad in Pićan v notranjosti Istre – so stale najmanj v tradiciji starih antičnih mestnih škofij in tudi stare razmejitve med njimi, če že niso imele, tako kot Trst, z njimi tudi neposredne kontinuitete. Drugod je bilo po ponovnem pokristjanjenju današnjega slovenskega prostora potrebno cerkveno upravo organizirati na novo.

Temeljno potezo svoje celotne srednjeveške cerkvenoupravne strukture je slovenski prostor dobil že leta 811. V sporu med oglejskim patriarhom Ursom in salzburškim nadškofom Arnom o cerkveni pripadnosti Karantanije, pri čemer se je prvi skliceval na sinodalne zapisnike, ki so dokazovali, da je karantanski prostor že pred langobardsko zasedbo Italije leta 568 spadal pod Oglej, drugi pa na privilegije in potrditve treh rimskih papežev iz srede 8. stoletja, ki so Karantanijo priključili Salzburgu, je Karel Veliki salomonsko razsodil, naj se Karantanija v cerkvenem oziru razdeli med omenjeni cerkveni pokrajini po reki Dravi, "ki teče po sredini ondotne province". S tem je Drava postala meja med Salzburgom in Oglejem v vsem svojem toku, kajti že leta 796 je Karlov sin Pipin na vojaškem pohodu v Avarijo, ki sta se ga udeležila tudi Arn (takrat še kot salzburški škof) in Ursov predhodnik Pavlin, to reko določil za salzburško-oglejsko cerkveno mejo v Panoniji. Karel Veliki je to leta 803 tudi sam potrdil. Skoraj tisočletje dolgo je Drava ostala cerkvenoupravna mejna reka,

le v Panoniji, torej tam, kjer je to najprej postala, je kaj kmalu izgubila to vlogo. Z naselitvijo Madžarov in njihovim pokristjanjenjem je bil panonski prostor v cerkvenem oziru na novo organiziran v nadškofiji Ostrogon (Ezstergon, Gran) in Kalocsa. Prva je bila ustanovljena leta 1001, druga pa 1006. Severni del današnjega slovenskega Prekmurja je preko škofije v Györu spadal v ostrogonsko, južni pa preko škofije v Zagrebu (ustanovljena okrog leta 1094; pod njeno jurisdikcijo je prišel prostor tako južno kot severno od Drave) v kaloško nadškofijo. V vizitacijskih zapisnikih se je skrajni severni del zagrebške škofije pogosto imenoval *districtus Transmuranus*, tj. Prekmurje.

Razsodba iz leta 811 je določila mejo na najvišjem nivoju, med dvema metropolitijama. V njunih okvirih pa je struktura cerkvene organizacije začela nastajati na najnižji stopnji, tj. z župnijami ali farami. Vmesne arhidiakonate in škofije so organizirali šele kasneje. Začetki organiziranja prvih župnij so nejasni, nemara pa segajo na Koroškem severno od Drave že v drugo polovico 9. stoletja, na oglejskem področju pa v čas po koncu madžarskih vpadov sredi 10. stoletja. Takrat so na ozemlju, ki poprej praviloma še ni bilo cerkveno organizirano, začele nastajati obsežne pražupnije s središči pri župnijskih cerkvah. Te so imele – če odmislimo privilegirane izjeme – edine pravico krsta in pogreba ter izterjave cerkvene desetine. Prva mreža pražupnij je bila še zelo redka. Tako naj bi prvotno Kranjsko krajino, ki je obsegala le Gorenjsko z Ljubljansko kotlino in vzhodno Notranjsko, po nekaterih domnevah pokrivalo le šest pražupnij: Rodine severno od Radovljice, Kranj, Mengeš, Šentpeter pri Ljubljani, Stara Loka pri Škofji Loki in Cerknica, ki naj bi se izoblikovale do srede 11. stoletja. Enega od izhodišč nastanka župnijske mreže so predstavljali stari škofijski cerkveno-misijonski centri 9. stoletja, o katerih lahko na današnjem slovenskem državnem ozemlju sklepamo predvsem na podlagi nekaterih tipičnih in starih patrocinijev. Misijonska središča, ki jih je južno od Drave organiziral oglejski patriarh, je karakteriziral kult oglejskih mučencev Mohorja (Hermagor) in Fortunata, katerima sta npr. posvečeni cerkvi v Šmohorju v Ziljski dolini in v

Gornjem gradu, ki domnevno segata že v karolinško dobo. Za oglejsko področje je bil značilen tudi kult Kancijana in tovarišev, ki so jim posvečene prav tako zelo stare cerkve, kot npr. tisti v Škocijanu v Podjuni in v Kranju. Patrocinij sv. Ruperta pa na drugi strani daje misliti na Salzburg. Tudi nekatere cerkve, posvečene sv. Petru ali sv. Martinu, ki sta bila tipična karolinška patrocinija, so nastale že v 10. ali celo 9. stoletju. Med njimi sta tudi domnevni oglejski misijonski središči v Šentpetru pri Ljubljani in v Šempetru v Savinjski dolini. Cerkev sv. Petra v Rajhenburgu (Brestanici) pa bi utegnila biti – v kolikor ne gre za ustanovo Salzburga, ki je bil središče kulta sv. Petra v vzhodnoalpskem prostoru in od leta 1043 tudi lastnik Rajhenburga – lastniška cerkev prav tistega Waltunija, ki je leta 895 od vladarja prejel v alod ondotno ozemlje. Lastniška je bila tudi cerkev sv. Martina v Beljaku (južno od Drave), nastala že pred letom 979. Lastniške cerkve so poleg škofijsko-misijonskih cerkva predstavljale glavni temelj nastajajoče župnijske mreže. V Karantaciji je prve tri lastniške cerkve posvetil že Modest kmalu po sredi 8. stoletja, v današnji Sloveniji pa sta dokumentirano najstarejši lastniški – in nasploh – cerkvi tisti dve, ki sta ju med letoma 840 in 874 dala na Ptuju zgraditi Pribina in Kocelj. Ena od njiju, omenjena leta 977 z desetino, je postala župnijska cerkev. Leta 1043 je na Koroškem več Heminih lastniških cerkva – potem ko jim je salzburški nadškof odstopil "vse njemu pripadajoče cerkvene pravice, krstno in pogrebno pravico ter desetine" – postalo župnijskih. V zameno za to pa je Hema nadškofu prepustila med drugim Rajhenburg ob Savi. Podobno je pet višnjegorsko-andeških lastniških cerkva v Beli krajini tvorilo podlago patriarhovi ustanovitvi pražupnije s središčem v Črnomlju leta 1228.

Kljub tej zelo pozni izjemi se je osnovna župnijska mreža, ki je v poznem srednjem veku doživela še številne spremembe, pri nas v glavnem izoblikovala v 12. stoletju, na Koroškem in Primorskem pa nemara že nekoliko prej. Regulacija cerkvene desetine, ki se je pobirala v okviru župnij – tem je hkrati pomenila tudi glavni vir stalnih dohodkov –, vsekakor priča o konsolidaciji teritorialne cerkvene organizacije. Ta je bila na Koroškem in Štajerskem severno od Drave, torej v salzburškem delu nekdanje

Karantanije, izpeljana za časa nadškofa Gebharda (1060-1088), ki je uvedel kanonsko desetino in s tem odpravil od okrog leta 800 obstoječo nižjo, misijonsko, t. i. slovansko desetino. Hkrati je v vrsti bilateralnih sporazumov s posvetnimi ter "zunanjimi" cerkvenimi gospodi in posestniki reguliral desetinsko vprašanje. Desetinski sporazumi oglejskih patriarhov Rabengerja (1063-1068) in Sigeharda (1068-1077) z briksenskim in freisinškim škofom pa kažejo, da je v istem času prišlo do takšne regulacije tudi na oglejskem področju.

Pričajo pa osamljena poročila, da so se posamezni ostanki poganskih navad ohranili še daleč v pozni srednji vek. Tako so po besedah oglejskega patriarha Bertolda še v začetku 13. stoletja v odročnih krajih slovenskega dela njegove metropolitije mnogi odrasli umirali brez zakramentov. Po listini istega patriarha je še leta 1228 živelo prebivalstvo Bele krajine "zavito v slepoto zmote in plemenskih običajev". Leta 1300 je bil vitez Veitl iz Bresternice pri Mariboru obtožen, da v "zasramovanje svojega Stvarnika" časti pri svojem domu rastoče drevo in kliče hudiča. In še leta 1331 so v Kobaridu, dobrih 30 kilometrov vzhodno od Vidma, kjer je od leta 1238 stoloval oglejski patriarh, "nešteti Slovani častili neko drevo in studenec, ki je bil pri koreninah drevesa, kot boga, izkazujoč ustvarjeni stvari češčenje, ki se po veri dolguje Stvarniku".

Eden od vzrokov te poganske trdoživosti je morda tičal v (praviloma) latinskem bogoslužnem jeziku, ki ga preprost človek ni razumel; je pa ljudstvo seveda molilo in prepevalo v domačem jeziku, o čemer nam pričajo slovenska besedila Stiškega rokopisa iz prve polovice 15. stoletja. Jezikovno oviro so premoščali tudi tako, da so župniki, ki niso obvladali jezika faranov, nastavljali za to usposobljene namestnike, vikarje. Le v Istri, v koprskem zaledju, so proti koncu srednjega veka delovali glagoljaši, katoliški duhovniki, ki so opravljali bogoslužje v slovanskem jeziku in pri tem uporabljali glagolico. Slovanski predniki Slovencev so se z glagolico, slovanskimi knjigami in slovanskim bogoslužjem sicer srečali že v Kocljevi Panoniji,

kjer je okrog leta 870 za kratek čas deloval tudi Metod, a ta stik pri njih ni zapustil trajnejših sledov. Vsekakor glagoljaštvo v slovenskem Primorju nima domačih korenin, ampak so ga sem zanesli duhovniki iz Dalmacije in Istre. O tem priča tudi jezik teh zapisov. Enako velja za razmeroma številne glagolske fragmente, ki so bili odkriti v notranjosti Slovenije, na Gorenjskem, Dolenjskem in Notranjskem. Iz Zadra so izvirali tudi glagoljaši leta 1467 ustanovljenega frančiškanskega samostana v Koprju. Tam je že tri leta kasneje nastalo glagoljaško semenišče za slovanske duhovnike, ki niso bili veščini latinščine in ki so opravljali dušno pastirstvo med slovanskim prebivalstvom v mestu in v zaledju ter med številnimi mornarji in vojaki iz Istre in Dalmacije.

Zaradi vedno večje razvejanosti župnijske mreže in zaradi težavnega neposrednega upravljanja župnij iz oddaljenih centrov, kot sta bila Salzburg in Oglej, so od zadnjih desetletij 11. stoletja začeli organizirati vmesne cerkvenoupravne stopnje – arhidiakonate in škofije. Arhidiakonati so v svojem upravnem območju združevali po več župnij. Prvotno so lahko obsegali tudi celotno posamezno krajino; zlasti velik je bil Kranjski arhidiakonot, ki je pred razdelitvijo sredi 12. stoletja s svojimi 40 (kasneje izpričanimi) župnijami obsegal Gorenjsko, Notranjsko (tj. prvotno Kranjsko krajino) in Dolenjsko (južno od Save ležeči del h Kranjski priključene Savinjske krajine). Šele pozneje so se veliki arhidiakonati nekoliko razdrobili. Načelovali so jim arhidiakoni, ki so izvirali iz vrst župnikov in so imeli predvsem nadzorno oblast nad posameznimi župnijami. Mreža arhidiakonotov je v 13. stoletju pokrivala celotno slovensko narodnostno ozemlje ne glede na njegovo razdeljenost med različne cerkvene province. Na salzburškem cerkvenem področju severno od Drave sta bila po dva arhidiakonata na Koroškem in Štajerskem. Dva arhidiakonata sta bila tudi v Prekmurju, od katerih je eden spadal pod škofijo v Györu, drugi pa pod Zagreb. Največ, kar osem arhidiakonotov pa je bilo na oglejskem območju južno od Drave do Soče in Kolpe, kjer so arhidiakoni vse do srede 15. stoletja predstavljali edino vmesno stopnjo med župnikom in patriarhom. Tamkajšnji arhidiakoni poznega srednjega veka

so zato namesto oglejskega patriarha pogosto opravljali tudi vizitacije. Pozneje so se kot patriarhovi namestniki v cerkvenih zadevah (generalni vikarji) v tem prostoru uveljavili škofje iz Pićna v Istri; nekateri med njimi so celo stalno bivali na Kranjskem, zlasti v 15. stoletju. Tedaj se je po izgubi svetne oblasti v Furlaniji (leta 1420) na celjski dvor pred Benečani zatekel tudi sam patriarh.

Oglejski patriarh Bertold Andeški si je že leta 1237 prizadeval za ustanovitev nove škofije med Sočo in Dravo. Pri tem se je skliceval na nezmožnost opravljanja svojih pastirskih dolžnosti zaradi velikosti svoje dijeceze, ki da se razprostira deset in več dni hoda proti Ogrski. Zato je papežu Gregorju IX. predlagal, da se v katedralo (škofijsko cerkev) povzdigne cerkev pri benediktinskem samostanu v Gornjem gradu, ki je pod patriarhovo neposredno oblastjo, ali pa da se v Gornji grad prenese Pićanska škofija, "ki je tako zapuščena, da ima le malo kanonikov ali pa nobenega, a tudi ni upanja, da bi se povzdignila". Bertold za svoj predlog ni našel razumevanja in na omenjenem obsežnem prostoru med Sočo in Dravo je bila šele več kot dvesto let kasneje, leta 1461 oz. 1462, ustanovljena škofija v Ljubljani.

Več uspeha pri ustanavljanju škofij je imel na severu salzburški nadškof Eberhard II., Bertoldov sodobnik. Tudi on je v svojih pismih papežu utemeljeval ustanovitev novih sufraganskih škofij s pomanjkljivo pastirsko službo zaradi preobsežnosti svoje metropolije. Tako so bile v času njegovega nadškofovanja v relativno kratkem času ustanovljene kar tri škofije: leta 1216 Chiemsee na današnjem jugovzhodnem Bavarskem (njen sedež je bil na otoku Herrenchiemsee, kjer so bili malo pred sredo 8. stoletja pokristjanjeni tudi visoki karantanski talci), nadalje leta 1218 na ozemlju Štajerske škofija v Seckauu in leta 1228 na Koroškem še škofija pri Št. Andražu v Labotski dolini, od koder je škof Slomšek veliko kasneje (leta 1859) prenesel njen sedež v Maribor. Vse tri ustanove so bile nadškofu povsem podrejene in so veljale za salzburške lastniške škofije. Predlogo zanje pa je predstavljala že leta 1072 ustanovljena salzburška sufraganska škofija v Krki na Koroškem. Njena materialna

podlaga je bil leta 1043 ustanovljeni in ob ustanovitvi škofije razpuščeni ženski benediktinski samostan. Volitev, ordinacija in posvetitev krškega škofa je bila pridržana izključno salzburškemu nadškofu, določen zgled za to izjemno pravico pa je nudila institucija od salzburškega metropolita povsem odvisnega pokrajinskega škofa za Karantanijo, ki jo je po sredi 8. stoletja vpeljal Virgil. Ta privilegij je bil znotraj katoliške cerkve tako enkratno, da je še papež Pij IX. pozdravil salzburškega nadškofa in kardinala Tarnoczya (1851-1876) z besedami: "*Ecco il mezzo papa, che puo far dei vescovi*" (Poglejte polpapeža, ki lahko dela škofo). Od vseh štirih salzburških lastniških škofij, ki so bile po svojem dijecezanskem obsegu zelo majhne in v tem oziru primerljive z mestnimi istrskimi škofijami, je bila zaradi prekomerno bogate zemljiške posesti, zaradi starosti in zaradi položaja krškega škofa kot nadškofovega vikarja najpomembnejša tista v Krki. Bogastvo in moč škofije sta se zelo lepo zrcalili v monumentalni, še danes stoječi romanski baziliki v Krki, ki je bila zgrajena v drugi polovici 12. stoletja, v času, ko se je krška škofija skušala emancipirati od popolne salzburške odvisnosti. Predvsem dolgotrajni boj za pravice nad Krko, ne pa toliko formalna, v listinah papežu izražena skrb za vernike, je Eberhardu II. narekoval ustanovitev naslednjih treh lastniških škofij. Dokler je bila Krka v svoji popolni odvisnosti od nadškofa unikum v zahodni cerkvi, so posebne pravice metropolita nad njo morale vzbujati začudenje in nasprotovanja. Po ustanovitvi še treh lastniških škofij, katerih popolna podreditev nadškofu je bila neoporečno dokumentirana, tudi o položaju Krke – kot le ene izmed štirih salzburških lastniških škofij – ni bilo nobenega dvoma več. Tako je kmalu po ustanovitvi četrte (lavantinske) škofije prišlo leta 1232 do poravnave med salzburškim nadškofom Eberhardom in krškim kapituljem, ki ni okrnila metropolitovih pravic.

Samostani

Dve leti pred tem, leta 1230, je dal nadškof Eberhard prepeljati iz koroških Brež v salzburški Ptuj menihe dominikanskega reda. Soustanovitelji novega samostana so bili tamkajšnji gospodje Ptujski, drugače nadškofovi ministeriali, ki pa so premogli več ugleda in moči kot marsikateri svobodni gospodje. Že okrog leta 1200 so sami odvezli Madžarom dotlej "pusti in neobljudeni" prostor okrog Ormoža ob današnji slovensko-hrvaški meji in premaknili pas takratne nemško-madžarske državne meje še bolj proti vzhodu. V Veliki Nedelji so naselili križevnike, tj. menihe nemškega viteškega reda, ki so jim zaupali kolonizacijo in dušno pastirstvo na prostoru med Dravo in Muro.

Tako dominikanci kot križevniki so spadali med nove meniške redove. Mednje štejemo še minorite (frančiškane), avguštince, ivanovce (kasnejši malteški viteški red), klarise in tudi dominikanke, če navedemo le najpomembnejše redove, ki so svoje postojanke imeli tudi pri nas. Njihova uveljavitev je med drugim povezana z razmahom mest, kjer so tudi nastajale njihove postojanke. Večinoma so se ukvarjali z dušnopastirsko dejavnostjo in si za svoj ideal izbrali uboštvo – zato jih imenujemo tudi pridigarški in beraški redovi. Na ta način so se zavestno ločevali od starejših redov, kot so benediktinci, cistercijani in kartuzijani. Prav obstoj samostana katerega izmed beraških redov v neki naselbini je včasih odločilen dokaz, da se je le-ta že štela za meščansko in da je bila dovolj velika za vzdrževanje takšne ustanove. Tako npr. omemba minoritskega samostana v Celju leta 1310 priča, da je naselje že najkasneje na prelomu 13. stoletja v 14. doseglo značaj ugledne mestne naselbine, čeprav je – formalnopravno gledano – mesto (z obzidjem, mestnim pravom in organi mestne avtonomije) postalo zelo pozno, šele v drugi četrtini 15. stoletja.

Čeprav so prvi samostani v okviru današnje Slovenije (z izjemo 908 edinkrat omenjenega ženskega samostana v Kopru) nastali šele v 12. stoletju, pa so slovanski predniki Slovencev prišli v stik z benediktinskimi menihi že v 8. in 9. stoletju. Dejstvo, da je večina do konca srednjega veka zapisanih in delno tudi v ljudski pesmi

ohranjenih slovenskih verskih in molitvenih obrazcev, kakršni so se v ljudskem jeziku na Bavarskem oblikovali prav v samostanih, nastala morda že v 8., zagotovo pa v 9. stoletju, nas opozarja na pomen vrste samostanov, ki so sicer stali zunaj slovanskega prostora, a so imeli velik pomen za misijon med Karantanci in njihovimi sosedi. Pozornost zlasti pritegujeta samostan na otoku Auua na Chiemskem jezeru, kjer so kot talci bivali Karantanci knežjega rodu, ter samostan sv. Petra v Salzburgu, ki je bil hkrati monastična skupnost in sedež salzburškega škofa. S tem samostanom je bilo od 17 karantanskih misijonarjev, ki jih z imenom navaja *Conversio*, zvezanih več kot dve tretjini, saj so njihova imena zapisana v samostanski bratovščinski knjigi (*Liber confraternitatum*), tj. v seznamu tistih, s katerimi se je samostan čutil še posebej povezanega in katerih imena so bila posamično ali sumarno omenjana pri maši. Nič manj ni bil pomemben samostan v Innichenu, ki ga je leta 769 ustanovil bavarski vojvoda Tasilo z izrecno nalogo misijona med Karantanci. Isti vojvoda je verjetno kmalu po letu 772 v sami Karantaciji ustanovil pred kratkim arheološko odkriti samostan v Molzbichlu pri Spittalu, ki je tako najstarejši samostan na Koroškem in hkrati na staroslovenskih tleh. Na romansko-slovanski in furlansko-istrski meji pa je verjetno že od začetka 7. stoletja stal samostan v Štivanu pri Devinu. Sploh je bila karolinška Furlanija, ki se je v začetku 9. stoletja raztezala tudi čez velik del slovenskega ozemlja, gosto posejana s samostani, ki so se z izjemo Sesta vsi nahajali vzhodno od črte Videm-Oglej in so bili zelo različnega izvora: trije naj bi bili zgodnjekrščanske ustanove, po štirje bizantinskega in langobardskega izvora, samostanska celica v Landarju (Antro) v Beneški Sloveniji pa naj bi bila ali langobardska ali karolinška ustanova. Konec 11. stoletja sta bila v Furlaniji, na zahodnem robu slovenskega etničnega ozemlja, ustanovljena še benediktinska samostana v Rožacu in Možacu, medtem ko je na severu, v karantansko-koroškem prostoru, v 11. stoletju nastalo kar osem benediktinskih postojank: dva ženska (St. Georgen am See, Krka) in šest moških (Osoje, Admont, Millstatt, Št. Pavel, St. Lambrecht, Arnoldstein nad Podkloštom; slednji že v začetku 12. stoletja) samostanov.

Z izjemo leta 908 omenjenega ženskega samostana v Kopru, ki je tako daleč najstarejša monastična ustanova na tleh današnje države Slovenije, so prvi samostani v tem prostoru nastali v 12. stoletju. Najstarejši med njimi je bil cistercijanski samostan v Stični na Kranjskem. Ustanovno listino zanj je leta 1136 izstavil oglejski patriarh Peregrin. Cistercijanski menihi, ki so se v Stični naselili še za življenja sv. Bernarda iz Clairvauxa, enega izmed ustanoviteljev cistercijanskega reda, so prišli iz štajerskega samostana Rein, ustanove mejnega grofa Leopolda I. Traungauca iz leta 1129. Stična je najstarejši in hkrati najpomembnejši samostan v Sloveniji. Postal je gospodarsko, kulturno in versko središče širšega prostora. Pod baročnim plaščem ohranjena romanska bazilika, ki je bila zgrajena do srede 12. stoletja, je bila morda največja zidana stavba takratne Kranjske in je agrarni kulturni krajini – enako kot današnja Stična – dajala viden pečat. V samostanskem skriptoriju je nastala najboljše zbirka srednjeveških kodeksov pri nas, ki po svoji kvaliteti ne zaostajajo za sočasno evropsko produkcijo. V samostan pa je bilo ščasoma inkorporiranih kar 37 župnij na Kranjskem in Štajerskem, ki jim je kot župnik načeloval stiški opat. Njihovi dohodki so se deloma stekali v Stično. Prav v zvezi s prevzemom omenjene pastoralne odgovornosti je bilo v prvi polovici 15. stoletja v Stični zapisanih več verskih besedil v slovenščini: molitev pred pridigo, Salve regina, začetek velikonočne pesmi Naš Gospod je od smrti vstal in obrazec skupne splošne spovedi (dvakrat, ker se je en zapis ponesrečil).

Oglejski patriarh Peregrin je bil tudi ustanovitelj edinega bendiktinskega samostana na Slovenskem, tistega v Gornjem gradu na Štajerskem, iz leta 1140. Od kod so prišli prvi menihi, ni znano, dejstvo, da so dobivali knjige iz samostana v Melku v Spodnji Avstriji, pa kaže na povezave s severom. Stoletje kasneje je bila opatija s svojo središčno lego na ozemlju med Dravo in Sočo (praktično na meji med Kranjsko in Štajersko) predvidena za sedež škofije. Na koncu pa se je obrnilo tako, da je bil Gornji grad leta 1461 – proti volji menihov, ki so menda izropali svoj samostan ter

raznesli tamkajšnji arhiv in knjižnico – inkorporiran v novoustanovljeno ljubljansko škofijo, ki so ji bili namenjeni tudi samostanski dohodki. Leta 1473 je bil samostan dokončno razpuščen.

Tretji samostan, ki je bil v 12. stoletju ustanovljen v današnjem slovenskem prostoru, so poselili menihi tretjega velikega reda tistega časa – kartuzijani. Ti so se zaradi svojega kontemplativnega načina življenja naseljevali v odročne in samotne kraje. Prav na meji svojega gospostva, pri Konjicah, je štajerski mejni grof Otokar III. Traungauc leta 1164 ustanovil samostan Žiče, prvo postojanko tega reda izven njegovega matičnega francosko-italijanskega področja in hkrati prvo kartuzijo na tleh srednjeveške nemške države. V njej je bil Otokar III. skupaj z ženo in sinom Otokarjem IV. tudi pokopan. Trupla zadnjih Traungauc so bila iz Žič leta 1827 prepeljana v cistercijanski samostan Rein pri Gradcu, od koder so – kot je že bilo rečeno – okrog leta 1136 prišli prvi menihi v Stično na Dolenjskem. V cerkvi sv. Aneha na Pohorju nahajajoča se nagrobna plošča, ki v reliefu prikazuje ležečega srednjeveškega kneza, naj bi izvirala prav iz žičke grobnice, upodobljeni knez pa naj bi bil Otokar IV. (vladal v letih 1164-1192), poslednji iz rodu Traungauc in hkrati prvi štajerski vojvoda. Na Pohorje naj bi bila njegova plošča prenešena po sredi 18. stoletja. Po posredovanju papeža Aleksandra III. so prišli prvi menihi v Žiče iz same matice *Grande Chartreuse* (Véliká kartuzija), samostana, ki ga je v bližini Grenobla v Franciji leta 1084 ustanovil sv. Bruno in po katerem so kartuzijani tudi dobili svoje ime. Žiče so svoj vrhunec dosegle na prelomu 14. stoletja v 15., v času cerkvene shizme. Tedanji razkol namreč ni zaobšel niti kartuzijanskega reda. Kartuzije francoskih in španskih provinc so se podredile avignonskemu papežu, kartuzije italijanskih in nemških provinc pa so priznavale rimskega papeža. Véliká kartuzija je za nekaj časa postala le središče avignonske obedience, medtem ko si je generalni prior kartuzijanskega reda rimske obedince leta 1391 izbral za svoj sedež Žiče. Od leta 1398 pa do ponovnega poenotenja reda leta 1410 je to službo opravljal znameniti prior Štefan Macone, nekdanji tajnik sv. Katarine Sienske (umrla 1380), ki je z

lastnoročnimi glosami (opombami) opremil iz Jurkloštra izvirajoči rokopis večje legende o tej svetnici.

Svojevrsten dvojni fenomen je, da so prve kartuzije zunaj matičnega francosko-italijanskega prostora nastale prav na južnem Štajerskem in da so v obdobju od 12. do 15. stoletja nastali na majhnem ozemlju današnje Slovenije kar štirje kartuzijanski samostani. Le slabo desetletje za žičkim samostanom je namreč krški škof Henrik ustanovil kartuzijo Jurklošter blizu Laškega. Ustanova je že konec 12. stoletja propadla; vendar jo je leta 1209 obnovil avstrijski in štajerski vojvoda Leopold VI. Babenberžan. Tretjo kartuzijo na slovenskem etničnem ozemlju, v Bistri na Kranjskem, je okrog srede 13. stoletja v okviru svojega velikega Ljubljanskega gospostva skupaj z očetom Bernhardom ustanovil koroški vojvoda in gospod Kranjske Ulrik Spanheimski. Zadnja pa je nastala kartuzija v Pleterjih na Dolenjskem, ustanova Hermana II. Celjskega iz prvih let 15. stoletja, v kateri je bil mogočni grof tudi pokopan.

Nedaleč stran od Pleterij stoji v Kostanjevici ob Krki cistercijanski samostan, ustanova Bernharda Spanheimskega iz leta 1234. V Kostanjevico so menihi prišli iz Vetrinja na Koroškem, samostana, ki ga je leta 1142 ustanovil Spanheim Bernhard Mariborski. Do vetrinjske ustanovitve je prišlo v veliki meri po zaslugi Bernhardovega nečaka Henrika, sinu drugega koroškega vojvode iz dinastije Spanheimov Engelberta. Henrik je – tako kot drugi aristokratski sin tega prostora in tistega časa, znameniti zgodovinar Oton Freisinški (umrl 1158); njegov oče je bil avstrijski mejni grof Leopold III. Babenberžan – vstopil v samostan Morimond v Franciji, eno izmed štirih primarnih opatij cistercijanskega reda. Leta 1132 je ustanovil samostan v Villarsu v Lotaringiji, kjer je bil tudi opat. Od tam so nato prišli prvi cistercijani na Koroško. Pot, ki je pripeljala menihe v Kostanjevico, je lep primer in dokaz za to, da je bilo poleg plemstva v srednjem veku tudi redovništvo, ki je neprestano krožilo med svojimi postojankami, izrazito nadnarodno in mednarodno.

Prav spanheimske povezave s Francijo in Zahodom nasploh pa so morda vplivale na prihod viteškega reda templarjev v Ljubljano leta 1167. Domnevno so prišli na mesto, kamor je vojvoda Bernhard v začetku 13. stoletja naselil nemški viteški red (Križanke). O tem nam poročajo sicer zelo pozni, a ne zanemarljivi podatki.

V 12. stoletju je tako v prostoru današnje Slovenije stalo pet samostanov štirih redov. Slika pa se je povsem spremenila v naslednjem stoletju, ko je v istem prostoru stalo kar 21 samostanov osmih redov. Velik skok je bil zvezan s širjenjem novih redov. Poleg že omenjenih dominikancev v Ptujju so v tem času nastali še trije ženski samostani dominikank (Velesovo leta 1238, Studenice pred letom 1245, Marenberg leta 1251), tri postojanske nemškega viteškega reda (Velika Nedelja, Metlika in Ljubljana; vse tri po letu 1200) in predvsem šest minoritskih samostanov v mestnih naselbinah (Gorica leta 1225, Koper ok. 1260, Ljubljana 1242, Celje verjetno pred 1250, Ptuj po 1250, Maribor ok. 1250) – če navedemo samo najpomembnejše ustanove. V naslednjem poldrugem stoletju srednjega veka se je število samostanov še povečevalo, raslo je vse do krize in preloma v 15. ter 16. stoletju, ko je več samostanov propadlo ali spremenilo svoj namen (Gornji grad, Pleterje, Jurklošter, začasno skoraj vsi frančiškanski samostani).

Že stari sta ugotovitvi, da so bili samostani najpomembnejši nosilci in centri kulturnega življenja v srednjem veku na ozemlju današnje Slovenije ter da je njihovo razmeroma pozno nastajanje v tem prostoru – okrog tri stoletja po začetku širjenja krščanstva – pomenilo pomembno zavoro razmaha kulture. Kot srednjeveška kulturna središča pridejo poleg samostanov v poštev predvsem še bogate škofijske rezidence in knežji dvori ter seveda univerze. A če odmislimo primorska škofijska mesta, med katerimi je Koper že od konca 12. stoletja imel stolno latinsko šolo, je prva škofija na današnjih slovenskih tleh nastala šele sredi 15. stoletja v Ljubljani, knežja dvora pa sta tudi bila samo dva: dvor Goriških grofov v Gorici, kjer pa ni izpričana kakšna kulturna produkcija, ter dvor Celjskih grofov (knezov) v Celju. Ta je v prvi polovici

15. stoletja, pod zadnjimi tremi Celjskimi, ki so se v marsičem že obnašali kot renesančni knezi, postajal tudi kulturno središče z izpričanimi humanističnimi povezavami, toda s koncem dinastije je propadel tudi dvor. Od ostalih plemiških gradov je le še za Turjak na Kranjskem znano, da je že v srednjem veku v njem začela nastajati kasneje zelo pomembna knjižnica tamkajšnjih gospodov, ki se danes deloma hrani v Kongresni knjižnici v Washingtonu.

Zato pa gre pri samostanih za ustanove, ki so v marsičem prvič po koncu antike prinesle v slovenski prostor kulturno življenje, kakršno je bilo običajno v Evropi, kar se je odražalo na zelo različnih področjih: v romanski cerkveni arhitekturi, v glasbi, v miniaturi poslikavi kodeksov in predvsem v knjigah, tj. v rokopisnih kodeksih, ki so jih zbirali v samostanskih knjižnicah. Knjiga je namreč bila menihovo orožje in to stališče, ki je veljalo povsod po Evropi, je leta 1170 izpovedal Godefroy iz Sainte-Barbe-en-Auge v Normandiji z znanim stavkom: *Clastrum sine armario quasi castrum sine armamentario* (Samostan brez knjižnice je kot grad brez orožarne). Mreža samostanskih knjižnic je v 12. stoletju prepredla Evropo in poti za izposojanje, naročanje, prepisovanje ali kupovanje knjig so bile ustaljene. Jezik tedanjih knjig je bil latinščina, kar je glede na njihovo mednarodno in znanstveno veljavo v srednjem veku ter glede na naravo samostanskih ustanov in internacionalnost meniške skupnosti povsem razumljivo. Še več: drugače preprosto ni moglo biti. Za vsakdanje samostansko življenje je sleherni samostan potreboval vrsto verskih knjig – Sveto pismo, evangelistarje, misale, komentarje, brevirje in dela nekaterih najbolj upoštevanih cerkvenih očetov, kot so npr. bili Avguštin, Hieronim, Gregor Veliki. Ti in podobni spisi so sestavljali železni repertoar vsake samostanske oz. cerkvene knjižnice sploh. Med slednjimi vzbujajo pozornost gotovo nadpovprečno bogata knjižnica freisinške cerkve sv. Primoža in Felicijana na Otoku pri Vrbskem jezeru na Koroškem, ki je v drugi polovici 10. stoletja imela kar 42 rokopisov, med njimi dele Biblije, misale, psalterje, lekcionar, po dva antifonarja in graduala ter življenjepisa svetnikov Primoža in Felicijana. Mimogrede naj bo omenjeno, da je v testamentu

furlanskega duksa Eberharda iz let 863 oz. 864 – v njegovem času so v Furlanijo romali številni ugledni romarji tudi s slovanskega vzhoda, kot npr. karantanski grof Witigowo, panonski knez in grof Pribina ali pa hrvaški knez Trpimir – ohranjen eden silno redkih danes znanih seznamov knjig laične knjižnice izpred obrata tisočletja. Seznam Eberhardove knjižnice, ki je redkost tudi v evropskem okviru, navaja več kot 25 zvezkov, med njimi kodifikacije germanskih plemenskih prav (*Leges*), geografska, prirodoslovna in medicinska dela, pa tudi zahtevna teološka literatura ne manjka. Vse to razodeva obsežno znanje ter mnogostranske interese. Izmed srednjeveških samostanskih knjižnic na Slovenskem je imela po doslej znanih podatkih največjo zbirko spisov biblioteka kartuzije v Žičah, o čemer nam je dragoceno poročilo v svojem Popotnem dnevniku zapustil Paolo Santonino, tajnik oglejskega patriarha, ki je v letih 1485-1487 spremljal koprulanskega škofa Petra na vizitacijah po Kranjskem, Koroškem in Štajerskem južno od Drave. Takole piše Santonino: "Po večernicah nas je taistega dne odpeljal gospod subrior v samostansko zakristijo, pozidano z oboki in debelim zidovjem. V njej je mnogo raznih paramentov precejšnje vrednosti. Potlej nas je po skrivnih stopnicah peljal v knjižnico in še eno zakristijo, pozidano nad obokom cerkve in spodnje zakristije. V knjižnici vidiš nad dva tisoč knjig iz vseh ved, večinoma na pergamentu, tudi prav starih in s trsom pisanih, ne tiskanih, kakor je danes v navadi".

Samostanske knjižnice so začele nastajati že ob ustanovitvi posameznih samostanov, saj so določene, neogibno potrebne knjige prinesli s seboj že prvi menihi iz materinskega samostana. Stiški samostan je že kmalu po sredi 12. stoletja, dobri dve desetletji po ustanovitvi, imel lastnega bibliotekarja (*armarius*), kar bi kazalo, da je knjižnica imela kar precej enot že pred odločilno obogatitvijo biblioteke za časa opata Folklanda (umrl 1180), ko je v samostanskem skriptoriju v razmeroma kratkem času slabega desetletja nastalo večje število kodeksov, od katerih jih je danes (deloma fragmentarno) ohranjenih 36. Folkland je bil nedvomno velik ljubitelj knjig, o čemer priča tudi njegov kriptoportret v iniciali stiškega kodeksa z besedilom sv. Avgušтина

O božji državi, kjer je upodobljen z odprto knjigo na kolenih in napisom v njej, da je "ukazal napisati to knjigo za občo rabo". Čudovite inicialne stiških kodeksov, ki niso bile ravno v skladu z redovnimi pravili, da naj bodo "črke enobarvne in ne slikane" (pač zaradi težnje po askezi), odsevajo njegovo prizadevanje, da bi ustvaril vsebinsko bogato in na oko odlično knjižnico. V samostanu je Folkland ustvaril skriptorij, tj. pisarsko delavnico, v kateri so delovali številni mojstri. Ti niso izhajali samo iz vrst menihov, ampak so bili tudi laiki, ki so v Stično prišli iz francoskega in nemškega prostora. Podrobna analiza stiških kodeksov je ugotovila, da je v tistem času v Stični (menda) delovalo enajst pisarjev, ki so prepisovali knjige, devet iluminatorjev, ki so rokopise okraševali, sedem pergaminarjev, ki so ovčje kože strojili v pergament, in knjigovez. Stiški skriptorij, katerega tako uspešno, a samo manj kot desetletje trajajoče delo je po vsej verjetnosti pretrgala opatova smrt, je ustvaril najpomembnejši korpus srednjeveških rokopisov v prostoru današnje Slovenije.

Pri kodeksih, ki so bili napisani v slovenskih samostanih, je šlo v največji meri za prepise najrazličnejših starejših besedil, izvornih avtorskih del pa je bilo resnično malo. Še največ jih je nastalo v kartuzijanskih samostanih, vendar so bili avtorji brez izjeme po poreklu tujci. Ti so za vse življenje ali pa le za določen čas prišli v slovenski prostor, ki se je tudi na takšen način trajno povezoval z ostalo Evropo. "Njega, Švaba, v Jurkloštru redi slovenska zemlja", je sredi 13. stoletja zapisal Sifrid s Švabskega, tamkajšnji menih in avtor – tudi kot zgodovinskega vira zanimive – rimane pesmi o Leopoldu VI. Babenberžanu, drugem ustanovitelju jurkloštrske kartuzije. V Jurkloštru sta nekaj časa živela in literarno delovala tudi Mihael iz Prage (konec 14. stoletja) in Nikolaj Kempf iz Strassbourga (v 15. stoletju). V Žičah pa je Filip, izvirajoč iz severnonemškega prostora, v začetku 14. stoletja prepisal v nemščino nad deset tisoč verzov latinskega epa o Marijinem življenju. Njegova pesnitev je nato skozi dve stoletji dominirala v nemški duhovni epiki in je ohranjena v skoraj sto prepisih: bila je prava uspešnica svojega časa. Literarno sled je zapustil tudi že omenjeni generalni prior kartuzijanskega reda rimske obedinece Štefan Macone iz Siene. Prišlek,

domnevno iz Francije, je bil tudi opat vetrinjskega samostana na Koroškem Janez, avtor Knjige resničnih zgodob, ki jo štejejo med najpomembnejša evropska historiografska dela 14. stoletja. Šele iz 15. stoletja se nam je ohranila nemško pisana Kronika grofov Celjskih, ki je domnevno delo domačina, minorita iz Celja.

Družba v gibanju

Plemstvo in gradovi

Gradovi in z njimi povezano plemstvo bolj kot kar koli drugega simbolizirajo zgodovinsko obdobje srednjega veka. Že njihova fizična lega, velikokrat na samotnih, težko dostopnih višinah, od koder so vizualno obvladovali pokrajino, je simbolizirala njihovo realno vojaško, upravno in politično gospostvo nad določenim prostorom. Grad je ločil vladajoče od vladanih in je bil instrument uresničevanja gospostva. Zato sta grad in (zemljiško) gospostvo največkrat bila sinonima. Grajski gospod je z gradu obvladoval pokrajino, ki ga je obdajala, in njene prebivalce. Posest gradov je pomenila moč in v tem smislu je bilo v vojni prav število zavzetih, zasedenih ali pa porušenih gradov merilo vojaškega uspeha.

Vloga gradov je bila pri izvajanju gospostva, tj. pri vladanju, bistvena. Kdor ni imel gradov, ni mogel vladati. Ko je Herman Celjski izročil svojemu sinu Frideriku šest gradov, je to storil zato, "da bi mogel sam zase vladati in da bi imel svoj lasten dvor." V procesu nastanka dežel in vzpostavitve deželnoknežje oblasti se je pomen gradov kazal že v tem, da so nekateri gradovi, ki so bili sedeži deželnoknežjih rodbin, dali ime posameznim deželam: lep primer sta gradova Tirol nad Meranom in Steyr ob Anizi, ki sta dala ime Tirolski in Štajerski. Gradovi so ščitili nastajajočo deželo navzven in so bili opora pri izvajanju deželnoknežje oblasti navznoter. Politika gradov je zato imela eno glavnih vlog pri izoblikovanju deželnoknežje oblasti. Doseči

izključno pravico do gradnje gradov znotraj lastnega deželnega gospostva – t. i. grajski regal – je bil eden glavnih ciljev uveljavljajočega se deželnega kneza in hkrati eden glavnih znakov deželnoknežje oblasti. Po uveljavitvi te pravice je plemstvo znotraj posameznih dežel lahko gradilo gradove le z izrecnim dovoljenjem deželnega kneza. Eno najzgodnejših kodificiranih deželnih prav našega širšega prostora, avstrijsko iz 13. stoletja, že jasno določa, "da ne sme nihče brez volje in dovoljenja deželnega gospoda graditi hiše ali gradu; lahko pa na svoji lastni, dedni zemlji gradi, kar hoče, do višine dveh nadstropij, ki pa (zgradbe) ne smejo imeti obzidja in cin (= nadzidkov v zidni kroni), jarek okrog pa ne sme biti širši od devetih in ne globlji od sedmih čevljev". Takšna plemiška bivališča niso bila kaj več od lahko utrjenih vaških dvorov, po katerih so živeli številni vitezi najnižjega plemiškega ranga. Gradnja novih gradov, ki so postajali reprezentančni objekti in ki so že navzven odražali družbeni položaj njegovega stanovalca oz. lastnika, ali pa tudi le prezidava in dozidava, ki je povečevala tloris in višino, je bila namreč povezana z ogromnimi stroški, ki so jih lahko zmogli le najbolj bogati in najuglednejši posvetni plemiči ter škofje. Zato ni naključje, da predstavlja najreprezentativnejši kompleks in sintezo, hkrati pa tudi vrh razvoja srednjeveške grajske arhitekture v slovenskem prostoru stari ali zgornji grad celjskih grofov in knezov v Celju.

Pred uveljavitvijo gradu v visokem srednjem veku je kot plemiško bivališče prevladoval v vasi stoječi dvor, *curtis*, ki spada med najstarejše in osrednje sestavine nastajajočih zemljiških gospostev. Oznaka *curtis* za Krnski grad v 9. stoletju kaže, da so bili dvori plemiška bivališča že v staroslovenski dobi. Na njih pa so (vsaj deloma) sedeli tudi kosezi, ki so vsekakor bili privilegirana staroslovenska družbena skupina: natančna raziskava in rekonstrukcija skupine petih koseščin v kraju s tipičnim imenom Zadvor (na vzhodnem obrobju Ljubljane) je pokazala, da gre za kasneje razdeljen koseški dvor, ki je obsegal okrog 100 hektarjev zemlje in katerega začetki segajo že v 1. tisočletje, ko nam je tudi že listinsko sporočeno slovensko ime dvor za *curtis*. Leta 970 je cesar Oton I. podelil na današnjem avstrijskem južnem Štajerskem

salzburškemu nadškofu Frideriku "curtis, ki se v slovanskem jeziku imenuje Dolenji dvor, v nemškem pa Niedrnhof" (*curtem ad Vduleniduor...Nidrinhof*), in pripadajočih 50 kraljevskih hub.

Gradovi (ali bolje rečeno utrjene in zaščitene postojanke), ki so jih Slovani nasplošno imenovali gradišča, v frankovski dobi niso imeli bivalne funkcije – tako kot visokosrednjeveški relativno majhni plemiški gradovi –, ampak so kot prostorsko obsežni ter iz zemlje in lesa zgrajeni objekti v glavnem služili širšemu prebivalstvu za pribežališča v stiski, kot bežigradi. Glede tega je zlasti izpovedna listina kralja Arnulfa iz leta 888, ki tako funkcionalno kot pravno jasno opredeljuje mesto karolinških gradov v Bavarski vzhodni krajini, kamor je tisti čas spadala tudi večina današnjega slovenskega ozemlja. Takrat je kralj svojemu ministerialu Heimu za njegovo obdonavsko alodialno posest podelil imuniteto, kar je pomenilo, da je bila s tem Heimova dedna posest izvzeta iz neposredne javne oblasti tamkajšnjega mejnega grofa Ariba. Da pa ne bi bila ogrožena varnost te proti Moravanom orientiarne mejne krajine, je bilo določeno, da morajo Heimovi ljudje skupaj z mejnim grofom Aribom na mestu, ki ga bo določil slednji, zgraditi gradišče (*urbs*) ter prevzeti njegovo čuvanje in obrambo; v primeru nevarnosti pa se lahko skupaj s svojim imetjem zatečejo vanj. Ta *urbs* ni bil niti plemiški grad niti gospostveni center, kakor je običajno v visokem srednjem veku, ampak bežigrad za vse prebivalstvo ogroženega mejnega področja, kjer je bil spomin na krvavo vojno med Svetopolkom in Arnulfom v letih 882-884 še kako živ in nevarnost novih spopadov stalno prisotna. Podeljena imuniteta ni ogrožala obveznosti do gradnje, straže in obrambe gradu, ki je bil neke vrste enklava mejnogrofovskih pravic in kompetenc znotraj imunitetne posesti ministeriala Heima. Slednji je kar najtesneje povezan tudi s karantansko zgodovino. Spadal je v najbližjo Arnulfovo okolico in je bil član ene vodilnih plemiških rodbin na Bavarskem in v Vzhodni krajini; njeni pripadniki so bili germanskega, slovanskega in romanskega izvora. Njegov oče Witigowo je bil okrog leta 860 grof v Karantaniji, njegova sestra Tunza, ki je bila poročena s plemenitim karantanskim Slovanom

Georgiusom, pa je od svojega brata za doto dobila posest, ki je ležala južno od Vrbskega jezera na Koroškem in je nekdanj morda bila del posesti karantanskega kneza.

Prav iztekajoče se karolinško obdobje pa je bilo tudi odločilno obdobje za začetke plemiških gradov. Leta 895 je namreč Arnulf, ki je leta 888 podelil Heimu imuniteto, prevedel že večkrat omenjenemu plemenitemu Waltuniju, enemu od prednikov sv. Heme, njegove fevde – med drugim tudi posest v Trušenjski dolini na Koroškem "in dva v njej zgrajena gradova" – v alod. Z isto darovnico je Waltuni prejel – v kolikor ne gre za poznejši vrinek v listino, ki je ohranjena le v prepisu iz 12. stoletja – še tri kraljevske hube ob Savi v današnji Sloveniji, v kraju, ki s svojim imenom *Richenburch* (Rajhneburg, današnja Brestanica) namiguje na grad. Drugače pa je eden najstarejših gradov današnje Slovenije blejski, ki se že leta 1011 omenja kot središče tamkajšnjega gospostva škofov iz Brixna. Še prej, že leta 973, se na Gorenjskem, na meji loškega gospostva škofov iz Freisinga, omenja tudi "grad, ki se po domače imenuje *Bosisen*", vendar ga ne znamo niti natančneje lokalizirati niti funkcionalno opredeliti. Morda je imel podobno obrambno funkcijo kot leta 1001 omenjeni kaštel Solkan, ki je pri Gorici zapiral v ravnino iztekajočo se dolino Soče, postavljen pa je bil verjetno že v langobardskem času pred koncem 8. stoletja. Še starejše, verjetno že antične predhodnike je po vsej verjetnosti imel ptujski grad oz. utrdba. Življenjepisec salzburškega nadškofa Konrada (1106-1147) poroča, da je stal na Ptujju star, a dolgo časa razrušen grad, ki ga je dal omenjeni nadškof na novo popraviti "tako, kakor se to danes vidi". Po tem gradu so se že leta 1137 imenovali tamkajšnji salzburški ministeriali, kasneje tako mogočni gospodje Ptujski. Isti nadškof je na novo pozidal še Rajhenburg, ki je bil najjužnejši salzburški grad, in začel "iz temelja" graditi grad v Lipnici na današnjem južnem avstrijskem Štajerskem. Vse tri gradove je po pripovedovanju biografa dal postaviti v prvi vrsti zaradi obrambe proti Madžarom, s katerimi se je sicer pomiril, a jim ni zaupal. Konradova silna gradbena vnema pa s tem še ni bila potešena. Grad v Brežah na Koroškem, ki ga je dal pozidati, utrditi in

okrasiti, "tako da se je zdel bolj podoben kakemu cesarskemu bivališču kot škofovskemu", je lep primer reprezentativnega značaja nekaterih visokosrednjeveških gradov.

Gradovi so bili tudi središča mejnih krajin, ki so se od srede 10. stoletja izoblikovale v jadransko-alpskem prostoru. O tem zelo izpovedno priča ujemanje imena mejne krajine z imenom njenega najpomembnejšega gradu. Posebno jasna je povezava med mejno grofijo Kranjsko in "gradom v krajini" (*Chrainburg/Kranj*), kjer je bil sedež mejnega grofa. Podobno sta se kot centra Podravske krajine ali marke uveljavila "grad v marki" (*Marchburg/Maribor*) in Ptuj, po katerem se je ta krajina imenovala tudi Ptujška (*marchia Pitouiensi*), medtem ko anali štajerskega samostana v Admontu Günterja Vovbrško-Hohenwartskega, ki je v prvi polovici 12. stol. nosil naslov savinjskega krajišnika (*marchio de Soune*), preprosto označujejo za celjskega krajišnika (*marchio de Cyli*). Na drugem nivoju je enako vlogo gospostvenega, upravnega, in sodnega centra imel tudi ljubljanski grad, središče obsežnega spanheimskega ljubljanskega zemljiškega gospostva. To je v glavnem obsegalo tisto ozemlje Ljubljanske kotline južno od Save, ki ga je zajemal pogled z ljubljanskega gradu. Sredi 12. stoletja je bil ljubljanski grad rezidenca vojvodovega brata, stoletje kasneje pa je izrecno naštet kot eden izmed spanheimskih glavnih gradov (*castrum capitale*). Ta oznaka velja tako nasploh kot tudi z ozirom na manjše ministerialne gradove stolpaste oblike – stolp je namreč bil univerzalni element večne grajskih stavb – ob mejah ljubljanskega gospostvenega teritorija: Jeterbenk, Polhov Gradec, Falkenberg, Ig, Osterberg-Sostro, morda tudi Goričane in le občasno prvotno svobodnjaški Turjak.

Pomen, ki so ga imeli gradovi za plemiško samoumevanje, je razbrati že iz dejstva, da so se plemiči začeli imenovati po njih: iz grajskih imen so nastali priimki. Vsem je znana še danes živeča nekdanja vladarska dinastija Habsburžanov, precej manj ljudi pa ve, da so svoj priimek dobili po gradu Hab(icht)sburg (Jastrebji grad), ki ga je

blizu Brugga v Švici dal v prvi polovici 11. stoleja postaviti eden njihovih prednikov. Poimenovanje po gradovih je bilo le pojavna oblika globoke in daljnosežne spremembe v strukturi plemstva, ki jo karakterizira geslo "od rodbine k rodu". Pred obratom tisočletja je bila organiziranost plemstva bolj kot v obliki rodu poudarjena v obliki rodbine. Te rodbine so bile v glavnem poimenovane po pri njih običajnih vodilnih imenih, tako v bavarsko-karantanskem prostoru Aribonci po Aribu, Sighardingi po Sig(e)hardu, Otokarji po Otokarju – da frankovskih Merovingov ali Karolingov sploh ne poudarjamo posebej. Za razliko od kasnejših agnatskih odnosov, ki dominirajo še danes, so takrat prevladovale kognatske povezave. Odločilnega pomena ni bilo sledenje po generacijah, ampak so bila važnejša sorodstvena razmerja, ki so se vzpostavila znotraj ene generacije. Z priženitvijo v mogočno plemiško rodbino je posameznik lahko zelo hitro pridobil moč in ugled, a čeprav je bilo to vsaj delno povezano z izgubo lastne identitete. S pojavom "trdnih hiš", se pravi gradov kot plemiških bivališč in centrov lastnega gospostva, ki se je prenašalo v moški liniji (največkrat na najstarejšega sinu), pa se je pri plemstvu dokončno uveljavilo agnatsko mišljenje, zaporedje generacij v moški liniji.

Resnično pravi čas uveljavitve gradov kot plemiških bivališč in gospostvenih središč je bilo 11. in še bolj 12. stoletje, medtem ko moremo razmah graditve gradov v današnjem slovenskem prostoru umestiti v obdobje od srede 12. do srede 13. stoletja. Lego gradov so določali prometno-geografski, reprezentativni in strateški dejavniki. Slednja dva sta vodila k izoblikovanju tipičnega višinskega gradu visokega srednjega veka, čeprav so seveda obstajali tudi drugačni gradovi. Grad se je tako fizično ločil od vasi, vendar so njegovi visokorodni plemiški stanovalci vsaj delno še vedno živeli v ritmu kmečkega življenja. Poper, ki je stal celo premoženje, si je lahko privoščila le izbrana družba, toda od njega ni bil nihče sit; vsakdanja hrana je le morala zrasti na bližnjih kmečkih njivah. Plemstvo, ki je živelo v srednjeveških gradovih, je bilo zelo heterogeno, kar se je odrazilo tudi v različnosti grajskih bivališč. Nasploh je bilo vse do konca 12. stoletja gradov še relativno malo in njihovo gradnjo so si privoščile le

redke, po premoženju, položaju in ugledu izstopajoče knežje in grofovske družine iz vrst svobodnega plemstva. Nesvobodni plemiči, ministeriali in še nižji enoščitni vitezi, so živeli v stolpih, ki so marsikje stali še v vaseh. Nižje plemiške družine so šele v 13. stoletju začele v večjem številu graditi gradove. To je hkrati tudi čas, ko se je pomembnejši del nižjega plemstva, ministeriali, začel osvobajati osebne odvisnosti in omejenosti. Na Štajerskem je bila deželni ministerialom s privilegijem cesarja Friderika II. leta 1237 priznana svoboda sklepanja zakonskih zvez in pravno so se izenačili z (višjim) svobodnim plemstvom. Na Koroškem in Kranjskem se je to zgodilo nekoliko pozneje, vendar ne dosti, saj že deželni mir, ki ga je decembra 1276 izdal kralj Rudolf I. za nekdanje Otokarjeve dežele, izenačuje "grofe, barone, ministeriale". Vsekakor je bilo v 14. stoletju plemstvo na Slovenskem že pravno izenačeno in je začelo v naslednjem stoletju soodločati pri deželnih zadevah. To je bil začetek institucionaliziranja deželnih stanov, v okviru katerih se je plemstvo delilo na "gospode" ter na "viteze in hlapce". Kljub pravnemu poenotenju pa so znotraj plemstva, ki ga je bilo v vsem srednjem veku in na vseh stopnjah relativno malo, ostale razlike v bogastvu, naslovu in ugledu, kar pa je bilo mogoče spremeniti.

Podobno kakor v zgodnjem srednjem veku je bilo plemstvo tudi v visokem in poznem srednjem veku izrazito mednarodno. Še zlasti to velja za visoko, tj. dinastično plemstvo, katerega rodbinske povezave so bile razpredene po vsej Evropi. Kot kažejo posamezni primeri pred obratom tisočletja, se je v to skupino pretežno nemško govorečega visokega plemstva zlivalo tudi slovansko visoko plemstvo slovenskega prostora. Ena izmed tipičnih značilnosti tega plemstva je bilo močno genealoško mešanje. Zato že dolgo časa nesporna ugotovitev, da vse najpomembnejše plemiške dinastije visokega in poznega srednjega veka, ki so vladale v slovenskem prostoru, niso bile slovenske, pomeni samo to, da so njihovi začetniki v ta prostor, ki je postal njihova domovina, prišli od drugod. Nenazadnje so tudi najmogočnejši Habsburžani prišli v svojo "Avstrijo" kot tujci iz "Švice". Opredeljevanje srednjeveške aristokracije z modernimi pojmi, kot je npr. nacionalna zavest, lahko pripelje samo do velikih in

nepotrebnih nesporazumov in zmot, ki na eni strani ustvarjajo klišejske predsodke, na drugi pa kažejo na nerazumevanje duha srednjeveškega časa. Celjski grofje in knezi so bili – tudi kot protiutež "nemškemu" plemstvu – že večkrat razumljeni in razglašani za slovensko dinastijo ter celo za nosilce jugoslovanske ideje, kar je prav tak anahronizem kakor njihovo proglašanje za Nemce po nacionalni zavesti. Obstajala je kvečjemu zavest pripadnosti "nemški" državi, ki pa je bila izrazito mnogonarodna. Zato visokega mesta Celjskih v slovenski zgodovini ne opredeljujejo takšna merila, ampak le dejstvo, da so v Celju, torej sredi današnje Slovenije, imeli svojo rezidenco, svoj grad in dvor, kjer so generacije dolgo živeli in od koder so si ustvarili svoje gospostvo ter mu tudi vladali. Enako pa velja tudi za ostale visokoplemiške dinastije pri nas: njihovo mesto v slovenski zgodovini je odvisno samo od njihove vloge v zgodovini slovenskega prostora.

Po svojem jeziku je bilo visoko plemstvo na slovenskih tleh pretežno nemško, čeprav nekateri primeri kažejo, da so v teh krogih razumeli in govorili tudi slovensko. Tako naj bi npr. koroški vojvoda Bernhard Spanheimski leta 1227 pozdravil znamenitega štajerskega viteškega pesnika Ulrika Lichtensteinskega ob prihodu na Koroško z "Bog vas sprejmi, kraljica Venus" (v turnirsko viteško opravo napravljeni Ulrik naj bi imel Venero v šlemnem okrasju). Podobno priča ohranjeno pismo v srbščini, ki ga je leta 1480 zadnjemu Goriškemu grofu Leonhardu pisala Katarina Branković, vdova po poslednjem Celjanu Ulriku, da je Goričan, ki ga je Katarina poznala še kot dečka s celjskega dvora, kjer bi se lahko naučil jezika okolice, obvladal kakšen slovanski jezik. Še mnogo bolj so morali jezik slovenskega okolja poznati nižji plemiči, zlasti tisti, ki so na svojih gospostvih imeli patrimonialno sodstvo, saj si drugače ni mogoče predstavljati njihovega izvajanja sodnih pristojnosti nad gosposčinskimi podložniki. Pritožba kranjskih stanov iz leta 1527 proti temu, da je deželni knez postavil za glavarjevega namestnika nekoga, ki ni deželan in "ki ne zna slovenščine, kot od nekdanj velja", potrjuje gornjo predpostavko. Glavarjev namestnik je bil drugi najvišji organ v deželi in je praviloma predsedoval plemiškemu sodišču. Zahteva pomeni, da

je vsaj večji del kranjskega plemstva znal slovensko, saj bi si sicer s pritožbo zaprlo vrata do uglednih deželnih funkcij. Velik del plemstva je bil najmanj dvojezičen, ponekod – zlasti v Istri in na meji s Furlanijo – pa celo trojezičen, čeprav je nemščina v razgovoru – in še bolj v pisani besedi – močno prevladovala.

Kmetje in vasi

Pravno poenotenje ni zajelo samo plemstva. V poznem srednjem veku se je začel izenačevati tudi osebnopravni položaj kmečkega prebivalstva v statusu podložništva. To prebivalstvo se je dotedaj, nekako od 10. do 13. stoletja, med seboj močno razlikovalo in je obsegalo celo paleto različnih stopenj s poloma "svobodin" (*homo liber*) in "nesvobodnjak" (*homo proprius*). Za družbeno strukturo agrarnega prebivalstva je v visokem srednjem veku značilno, da se je pripadnost eni ali drugi stopnji (skupini) prenašala iz roda v rod ne glede na to, da se je medtem vloga posameznika lahko bistveno spremenila. Poudarek je bil na prirojenem statusu in nikdar pozneje pridelovalčev položaj ni bil več tako ostro kategoriziran, tako močno odvisen od rojstva in tako zelo pod vplivom togih pravnih pojmovanj. Gospodarsko je bila razslojitev – in to ne samo v slovenskem prostoru – v največji meri utemeljena s položajem v produkciji, zlasti v dvodelbi agrarnih obratov znotraj zemljiških gospošteev na dvore in hube. Nesvobodnjak je prvotno predstavljal delovno silo na dvoru, ki je obdelovala gospodovo, tj. dominikalno zemljo. Zato je bil bolj odvisen kakor svobodin, ki je delal na samostojnejši obliki obrata in je bil zato nekoliko bolj prost. Že v kolonizacijski dobi 11. in 12. stoletja pa so dvori po obsegu produkcije izgubili prejšnji pomen. Prevladovati je začel hubni sistem. Razmeroma enoten način produkcije na hubah, tj. na enodružinskih kmetijskih obratih, je bil podlaga za nastanek enotnejšega osebnega položaja kmečkega prebivalstva. Namesto starega razlikovanja po prirojenem položaju začne prevladovati določanje osebnega položaja kmeta po razmerju do zemlje, ki jo obdeluje. Podložnik je postal vsakdo, kdor je v

obdelavo prejel podložno zemljo. Tudi pri kosezih kot posebnem družbenem sloju je prišlo v poznem srednjem veku do enake spremembe: koseški položaj se ni več presojal po rojstvu, temveč je bil kosez, kdor je posedoval koseška zemljišča – koseščine. Sreda 13. stoletja je približno čas, ko je odvisnost po zemlji v smislu podložništva praktično prevladala nad drugimi kriteriji, čeprav so zadnji spomini na stara razločevanja odpadli šele v drugi polovici 15. stoletja. Ogromna večina kmetov se je tako dokončno izenačila v položaju podložništva, ki ga je bilo konec šele leta 1848 z zemljiško odvezo.

Kmetje z družinami so v fevdalni dobi predstavljali večino prebivalstva, do 15. stoletja več kot 80 %. V tem oziru so bili Slovenci res kmečki narod, toda podobno je bilo povsod v Evropi. To torej ni bila neka slovenska posebnost in lastnost, po kateri bi se razločevali od drugih evropskih ljudstev in okolij. Še manj držijo stereotipi kot narod tlačanov ali hlapcev, ki so nastali v 19. stoletju in ki so jih kot politična gesla – češ da se je končno treba upreti tisočletnemu podjarmljenju – širili tudi takratni slovenski politiki. Pojem tlačan je sploh neuporaben kot splošna označba za kmeta, saj označuje le tistega kmeta, za čigar položaj je bila tlaka posebno značilno breme. Toda celo na vrhuncu moči zemljiških gospodstev velikemu delu kmetov tlaka ni bila glavno, temveč le najbolj osovraženo breme, tako da so jo opravljali kar se da slabo. Posebnost kmetov v slovenskem prostoru je bila prej v tem, da so kot tovarniki in vozniki (furmani), pa tudi kot prekupčevalci in obrtniki svoje delo na kmetiji združevali z nekmečkim gospodarstvom. Kolikšen del kmetov se je ukvarjal s temi dejavnostmi, je težko reči, ni pa dvoma, da so bile zelo razširjene. Zato so bili mnogi med njimi kvečjemu manj kmetje kot povprečen tip evropskih kmetov.

Kmetje (oz. agrarno prebivalstvo nasploh) so v največji meri – čeprav ne izključno – živeli v vaseh, v manjši meri pa so bili raztreseni po samotnih kmetijah in zaselkih. Vas je definirana kot v svoji strukturi spreminjajoča se trajna naselbina, ki živi pretežno od kmetijske produkcije. V svojem jedru sestoji iz skupine sosednjih hiš

(kmetij), zraven pa lahko spadajo tudi posamezni obrtni obrati. K vsaki vasi sodi tudi določeno vaško ozemlje z njivami, travniki, vodami ter pašnimi in gozdnimi površinami, od katerega je bil del v individualni, del pa v skupni, tj. srenjski uporabi. Samo skupaj stoječe kmetije še ne pomenijo vasi, ampak morajo biti te med seboj tudi funkcionalno povezane. Skupni objekti, kot so zborna mesto (dostikrat sredi vasi pod lipo), poti, vodnjaki ali cerkev, so prav tako konstitutivni elementi vasi kot skupna regulacija tistih gospodarskih in pravnih zadev, ki presegajo posamezne kmetije. Takšno skupnost vaških sosedov, ki jih – ne glede na razbitost podložniškega sistema v poznem srednjem veku, ko je v posamezni vasi imelo svoje hube več različnih zemljiških gospodov – povezujejo skupni gospodarski interesi in tudi potreba po skupnem gospodarjenju na vaških zemljiščih, imenujemo *soseska*. Podobno iz živega govora izvira še beseda *srenja*, ki se izvaja od sredina (v pomenu srede vasi, kjer so se vaščani sestajali). Včasih se je v pomenu soseske uporabljala tudi iz latinščine izvirajoča beseda *komun* ali pa nemška beseda *Gemeinde* in iz nje izvedena slovenska *gmajna*. Soseska je imela določeno samoupravo oz. avtonomijo, ki je bila navidezno skromna, v resnici pa za vaščane izredno pomembna, saj je obsegala npr. sprejemanje obveznih sklepov o kraju in času opravljanja nekaterih poljskih opravil, o spuščanju živine k paši na sicer obdelovalnem svetu (v zvezi z natriletnim kolobarjenjem), upravljanje skupnih vaških naprav in zemljišč ter podobno.

Največje število vasi v današnjem slovenskem prostoru je nastalo v času intenzivne kolonizacije od 10. stoletja naprej. Takrat se je postopoma začela oblikovati kulturna krajina, ki je nastala z gospodarsko rabo in z graditvijo človekovih naselbin. Njena podoba, ki se je ohranila še zelo dolgo v novi vek, se je v vseh bistvenih potezah oblikovala že v poznem srednjem veku. Urbarji – pa tudi drugi viri – kažejo, da se je v 12., 13. in 14. stoletju število vasi zelo pomnožilo in v ugodnih legah po številu že doseglo današnje stanje. Ponekod ga je celo preseglo. Marsikje najdemo v virih 13. in 14. stoletja imenovane vasi, ki danes ne obstajajo več, saj so zaradi različnih vzrokov opustele. Po obliki vasi in razporeditvi parcel – za njihovo preučevanje v starejšem

obdobju danes ponavadi uporabljamo mape franciscejskega katastra (tako imenovanega po cesarju Francu), nastalega v letih 1817-1827, kjer je konservativno agrarno okolje, ki je svoje temeljne poteze ohranilo nespremenjene skozi stoletja, fiksirano v stanju pred velikimi spremembami, ki so zajele podeželje v kasnejšem času – moremo do neke mere sklepati, kdaj je kaka vas nastala oziroma kdaj je bilo kako staro naselje in z njim zvezana zemlja preurejeno po novem hubnem sistemu. Če imajo parcele nepravilne oblike in so razdeljene na t. i. grude, gre običajno za starejše gručaste vasi, kjer so hiše praviloma razvrščene brez posebnega reda. Take vasi utegnejo hraniti v svoji poljski razdelitvi tudi kak spomin na predfevdalno dobo. Če pa so parcele razdeljene v geometrijsko pravilne oblike, na delce, tj. na dolge in ozke njive, pri čemer so hiše običajno postavljene v vrsti ob cesti (t. i. vrstna ali obcestna vas), gre ponavadi za mlajšo obliko kolonizacije, čeprav so tudi gručasta naselja nastajala še pozneje. Vsekakor pa vrstne vasi in razdelitve polj na pravilne delce opozarjajo na načrtno kolonizacijo pod vodstvom zemljiškega gospoda v času, ko je bil plug že intenzivno v rabi.

V mnogih, vendar ne vseh predelih slovenskega ozemlja se konec srednjega veka in še daleč v novi vek starešina vaške skupnosti imenuje *župan*, čeprav se s tem pojmom označuje tudi starešina skupine vasi, včasih pa tudi samo raztresene skupine kmetov. Po imenu se poznosrednjeveški župan povezuje s staroslovanskim županom, ki se nasploh prvič omenja leta 777 v ustanovni listini samostana v Kremsmünstru, postavljenega na starobavarskih tleh zahodno od Aniže. Bavarski vojvoda Tasilo je tedaj med drugim podelil samostanu dekanijo Slovanov (*decania Sclauorum*), ki sta ji načelovala aktorja (*actores*) Taliup in Sparuna, meje dekanije pa je pod prisego odkazal župan (*jopan*) Physso. Povsem mogoče je, da je Physsova slovanska skupina okrog leta 750 prebežala pred Avari na bavarsko ozemlje in bila tam vključena v vojvodsko zemljiško gospostvo. Po svoji razširjenosti je beseda župan splošno slovanska, kar pomeni, da je morala biti vsaj večini Slovanov znana že pred prvimi večjimi premiki. Ne izključuje pa to prevzema imena (in/ali funkcije) župana od

sosestov, s katerimi so Slovani tedaj bili v stikih, vendar etimologija tega problema še ni jasno in nedvoumno rešila. Zaradi skopih in predvsem poznih pisanih virov, v prvi vrsti urbarjev, ki so iz časa, ko so župani že postali institucija fevdalne družbe, je vlogo župana v staroslovenski družbi mogoče razlagati le hipotetično, čeprav tudi poznejši viri dovoljujejo določeno retrogradno sklepanje. Z uvajanjem zemljiških gospodstev na slovenskem naselitvenem prostoru v 10. in 11. stoletju je staroslovenska družbeno-gospodarska struktura doživela bistveno spremembo. Zemljiško gospodstvo si je podredilo župo z županom na čelu; kdor je hotel še naprej gospodariti, je moral prej ali slej sprejeti zemljo od gospoda po novem hubnem sistemu – in to z vsemi posledicami glede bremen in osebne odvisnosti. Staroslovenski župani so se, poenostavljeno povedano, začeli spreminjati v zemljiškogospodstvene nižje gospodarske "uradnike" – podobne vaškim starešinam, ki so jih poznali v nemških krajih –, ki pa so obdržali nekaj svojih posebnosti. Vsaj ponekod v slovenskem prostoru, zlasti na štajersko-savinjskem območju, je bil pratip zemljiškogospodstvenega župana neobdavčeni dvohubni župan, tj. župan, ki je užival dvakrat več obdelovalnega sveta kot drugi kmetje, ni pa bil zanj obremenjen z dajatvami zemljiškemu gospodu. To si lahko razlagamo kot nagrado zemljiškega gospodstva za županovo vlogo pri preureditvi združne vasi v hubno in za nadzorovanje novega gospodarstva. Sčasoma je župan izgubil te svoje privilegije. Proti koncu srednjega veka se je spremenil v obremenjenega enohubnega župana, ki se je od ostalih kmetov razlikoval le še v višini dajatev.

Nekateri primeri kažejo, da je župan lahko nastopal v več vlogah: lahko je bil organ zemljiškega gospodstva, organ vaške samouprave, pa tudi organ deželjskega sodišča (tj. sodišča za nepriviligirane sloje), kjer je nastopal kot prisednik. Udeležba župana kot organa vaške samouprave pri deželjskih sodiščih je v srednjem veku tvorila najvišjo stopnjo, ki jo je ta samouprava mogla doseči. Prav posebno izjemo in kuriozum so v tem oziru predstavljali župani v habsburški notranji Istri, v Pazinski grofiji. Tamkajšnje plemstvo je že s privilegijem goriškega grofa Alberta III. iz leta 1365

dobilo svoje lastno plemiško (ograjno) sodišče. Toda ker je bilo istrskih plemičev premalo (kot prisednikov) za lastno sodišče, so se raje dali tožiti pred domačimi (županskimi) sodišči, ki so jim predsedovali župani, kot da bi se podvrgli ljubljanskemu ograjnemu sodišču. Dejstvo, da so jim v pravnih proti istrskim plemičem sodila županska sodišča, pa je še prav posebej motilo kranjske plemiče, ki so zato v začetku 16. stoletja zahtevali od vladarja, da podredi istrske plemiče ljubljanskemu ograjnemu sodišču.

Meščani in mesta

Mesta, in z njimi zvezano meščanstvo, ki so v slovenskem prostoru nastajala zlasti v 13. stoletju, so bila pojav, ki je povsem spremenil tradicionalno podobo fevdalne družbe visokega srednjega veka. Na podlagi ponovne oživitve denarnega gospodarstva ter z njim zvezanega razvoja obrti in trgovine, ki sta se ločili od agrarne proizvodnje, so začele nastajati koncentrirane naselbine, katerih prebivalci so se prevladujoče ukvarjali s trgovsko in obrtno dejavnostjo. Tudi v pravnem oziru so te naselbine in njihovi prebivalci predstavljali posebne, od agrarnega okolja ločene skupnosti.

Le v Primorju, v Istri, so koncentrirane naselbine, od katerih so se nekatere, kot npr. Trst, imenovale tudi *civitates*, precej starejše in imajo naselitveno kontinuiteto z antiko. Kljub temu pa so bila ta severnoistrska naselja, kjer so vsaj ponekod rezidirali tudi škofje, najmanj do 11. stoletja pretežno agrarni in solinarski centri, veliko manj pa središča meščanske obrti. Vendar so njihova ugodna lega na obali in stiki z Benetkami pomenili pomembno prednost v razvoju trgovinske funkcije, o kateri nam npr. priča že sporazum med Benetkami in Koprom iz leta 932. Simbioza agrarnih in neagrarnih funkcij je bila značilnost primorskih mest. Antično mesto je bilo upravni center širokega agrarnega zaledja in primorska mesta, kjer za razliko od notranjosti

kontinuiteta z antiko ni bila prekinjena, so to lastnost obdržala tudi v srednjem veku. Povsem drugače je bilo pri mestih v notranjosti, ki so se s svojim nastankom v visokem srednjem veku izločila iz agrarne okolice. Pripadnost oz. nepripadnost agrarnega zaledja k mestom je vplivala na družbeno strukturo mestnega prebivalstva. Razlike med obema tipoma mest, ki sta se razvila v slovenskem prostoru (obalna in celinska mesta), so bile velike in pomembne. V primorskih mestih se je do konca 13. stoletja razvilo mestno plemstvo, patriciat, v katerem so se združevale meščanske in plemiške značilnosti: pripadniki tega sloja so bili nosilci mestne uprave in članstvo v glavnem organu mestne avtonomije, v mestnem svetu, je bilo pridržano samo njim. Pravica, da so člani mestnega sveta lahko bili samo člani patricijskih družin – t. i. zaprtje mestnega sveta –, pa je bila tipična plemiška lastnost, saj je bil privilegiran položaj zagotovljen že z rojstvom. V celinskih mestih patriciata ni bilo. V prvih desetletjih 14. stoletja je sicer prišlo do nekaterih nastavkov zanj, vendar to niso bile razvite oblike, saj tudi v tem času niso obstajali sveti, v katerih bi pravica članstva pripadala izključno ali pa v veliki meri meščanom plemičem. Začetek habsburške oblasti na Kranjskem in Koroškem leta 1335 pomeni konec tega razvoja in obnovitev ostre meje med meščanom in plemičem. Plemič je lahko bil samo fevdalec, ki je živel v glavnem le od zemljiške posesti, in je bil popolnoma ločen od meščana; nasprotno pa je v Primorju povezava mesta z agrarno okolico tvorila podlago za nastanek meščana plemiča. Splošno in za slovenski prostor značilno nasprotje med kontinuiteto in novimi podlagami se je močno odrazilo prav v razlikah med mesti v notranjosti in na obali.

Iz upravno-cerkvenih središč, ki se v gospodarskem pogledu niso bistveno ločevala od podeželske okolice, so se primorski kraji v visokem srednjem veku prelevili v centre obrti in trgovine, torej v mesta v klasičnem pomenu besede. Za velik del mestnega prebivalstva je to pomenilo preusmeritev od poljedelstva k obrti. S tem procesom je zvezan tudi premik slovansko-romanske etnične meje v neposrednem zaledju primorskih mest. Pojav slovanskih (slovenskih) osebnih imen v vaseh tržaške okolice

v 12. stoletju priča, da so takrat slovanski poljedelci že poselili neposredno zaledje Trsta vse do mestnega obzidja. Koprsko slovansko podeželje je dobilo celo lastno strukturo z leta 1349 prvič omenjenim glavarjem Slovencev (*capitaneus Sclavorum*) na čelu, ki je bil običajno imenovan iz vrst koprskih ali beneških patricijev in je konec srednjega veka poveljeval kmečki vojski, *černidi*.

V notranjosti je za meščansko naselbino – trg ali mesto – veljal tisti kraj, ki je imel najmanj pravico tedenskega sejma, njegovi prebivalci pa so kot svobodni ljudje imeli pravico do obrtnih in trgovskih dejavnosti. Mesta so bila praviloma večja in bolj strnjena naselja od trgov, imela pa so tudi pravico do mestnega obzidja in do oznake mesto. Do tega razločevanja je prišlo šele sčasoma, kajti vse do 13. stoletja je bil en in isti kraj lahko izmenično označen kot mesto (*civitas, urbs*) ali pa trg (*forum, mercatum*). 13. stoletje je tudi nasploh bilo čas, ko je bilo ustanovljenih največ mest, čeprav segajo začetki nekaterih meščanskih naselbin v notranjosti že v zgodnji srednji vek. Tako je Ptuj že konec 9. stoletja – v sicer konec 10. stoletja ponarejeni Arnulfovi listini, ki pa se je naslanjala na pristno predlogo – označen kot *civitas* z mitnico in (kamnitim) mostom, za katerega vemo, da je bil v uporabi neprekinjeno od pozne antike do konca 13. stoletja, ko je Drava spremenila svoj tok in je bilo potrebno zgraditi novega. Ptuj, kjer sta že v 9. stoletju stali tudi dve cerkvi, je takrat oživel kot trgovska postojanka ob prehodu čez Dravo na poti, ki je povezovala severni Jadran in Italijo s Panonijo. Naselitev Madžarov v bližnjo nižino je konec stoletja za kar dolgo časa zavrla razvoj Ptuja, ki je postal mejna postojanka, a se je kasneje, v poznem srednjem veku, ponovno uveljavil kot ena najpomembnejših postaj v tranzitni trgovini na veliko razdaljo med Ogrsko in severnoitalijanskim prostorom, ko je skozi slovenske kraje južno od Karavank proti Benečiji potovalo v posebno ugodnih okoliščinah letno tudi do 20.000 volov. Sploh ima Ptuj v zgodovini srednjeveških mest na Slovenskem poseben položaj tudi zato, ker je to morda edino celinsko mesto z naselbinsko kontinuiteto s pozno antiko. Za razliko od ostalih mest v notranjosti, ki imajo mestno pravo običajno zapisano v obliki privilegijev, ima Ptuj – podobno kot

mediteranska mesta – to pravo zapisano v obliki obsežnega statuta (1376). Njegove določbe so kot običajno pravo (že pred kodifikacijo) veljale tudi v Ormožu in Brežicah. Drugače pa je v najzgodnejši fazi nastajanja trgovsko-obrtnih centrov imel poseben pomen karantansko-koroški prostor. Že leta 975 je Ima, prednica (morda babica) Heme Krške – ime je namreč isto, le drugače zapisano –, dobila od cesarja Otona II. pravico do trga, kovnice in mitnice v Liedingu v dolini koroške Krke, vendar pa naselje ni zaživelo. Leta 1016 je Hemin mož Vilijem pridobil enake pravice za kasneje tako zamenite salzburške Breže, podoben privilegij pa je leta 1060 kralj Henrik IV. podelil bamberskemu Beljaku, najpomembnejšemu prometnemu vozlišču Koroške. V vseh treh primerih je na začetku vzpona stal vladarski privilegij. Ustanavljanje trgov je bila takrat pravica, ki je šla samo vladarju; formalnopravno se je temu regalu odpovedal leta 1232 šele cesar Friderik II. (*Statutum in favorem principum*) in ga prepustil državnim knezom.

Tako so visokoplemiški gospodje, ki so bili tudi lastniki obsežnih (teritorialnih) zemljiških gospodstev (ali pa so jih imeli v posesti), začeli ustanavljati mestne naselbine. Posameznim krajem so podelili ustrezne pravice – kot sta npr. pravica do sejma in do obzidja –, ki so takšen kraj kvalificirale kot mesto ali trg. Zemljiški gospod, na čigar ozemlju je mesto nastalo, je postal mestni gospod s temu ustrezajočimi pravicami v mestni upravi in sodstvu. Mestno gospodstvo v notranjosti tako korenini v zemljiškogospodstvenem gospodstvu, mesto samo pa se je z izoblikovanjem posebne pravne sfere znotraj mestne jurisdikcije teritorialno, gospodarsko, družbeno in pravno izločilo iz pretežno agrarne strukture zemljiškega gospodstva. Pravo večine slovenskih mest v notranjosti je bilo fiksirano s privilegijskimi listinami, ki so jih izstavljali mestni gospodje. Od statutarnega prava primorskih mest se je privilegijsko pravo celinskih mest razlikovalo v tem, da ni bilo avtonomno postavljeno in da praviloma ni fiksiralo že obstoječega običajnega prava, ampak je reguliralo posamezne aktualne zadeve. Na ta način so posamezna mesta sčasoma lahko prišla do privilegijskih knjig, v katerih so bili vpisani posamezni

mestni privilegiji; mestni gospod jih je nato potrjeval kot celoto. Tako je npr. leta 1566 nadvojvoda Karel, kranjski deželni knez, potrdil rokopisno privilegijsko knjigo mesta Ljubljane, v katero je bilo takrat prepisanih okrog sto različnih privilegijev, ki jih je mesto pridobilo od leta 1320 dalje. Na drugi strani pa je kostanjeviško mestno pravo, zapisano okrog leta 1300 v obliki privilegija, ki daje dober vpogled v najpomembnejše zadeve majhnega srednjeveškega mesta v slovenskem prostoru, tvorilo podlago za nekoliko kasneje nastale privilegije Metlike, Črnomlja in Novega mesta. Od slednjega je obrazec kasneje prešel še na Kočevje in Lož. Na tak način je nastala posebna družina oz. genealogija mestnega prava, ki pa ni – tako kot v Nemčiji – ustvarjala posebnega materinsko-hčerinskega razmerja med posameznimi mesti.

Tudi brez pridajanja prevelike vrednosti včasih resnično le slučajnim prvim omembam ni nobenega dvoma, da so skorajda vsa pomembnejša mesta na ozemlju današnje Slovenije nastala v 13. stoletju. Najpogostje so nastajala na prometnih krajih ob razvalinah svojih antičnih prednikov in/ali pod pomembnimi gradovi visokoplemiških gospodov. Tako sta na Kranjskem, če omenimo le nekatere primere, andeška Kamnik in Kranj postala mestni naselbini okrog prve četrtine 13. stoletja; nekako takrat je to postala tudi spanheimska Ljubljana. Freisinška Škofja Loka je v mesto prerasla konec 13. stoletja, 1365 pa je deželeni knez Rudolf IV. ustanovil, tako rekoč "na zeleni trati", Novo mesto. Še kasneje, v sedemdesetih letih 15. stoletja, so bili v zvezi s turško nevarnostjo iz strateških razlogov v mesta povzdignjeni trgi Krško, Kočevje, Višnja gora in Lož, ki so s tem dobili za obrambo pomembna mestna obzidja. Na Koroškem so salzburske Breže dobile obzidje že v prvi tretjini 12. stoletja, medtem ko so druga koroška mesta – Šentvid, Beljak, Velikovec in Celovec – ustanove 13. stoletja. Za južnoštajerski prostor velja omeniti, da je salzburški Ptuj postal mesto v začetku 13. stoletja, nekoliko kasneje babenberški Maribor, andeški Slovenj Gradec kmalu po sredi 13. stoletja, celjsko Celje pa šele v prvi polovici 15. stoletja. V zahodnih predelih slovenskega etničnega prostora je bila le Gorica grofov Goriških v začetku 14. stoletja povzdignjena v mesto.

Ko so se v 13. in 14. stoletju oblikovale dežele – kar je med drugim (v zvezi s formiranjem deželne uprave, katere organi za vso deželo so delovali v določenem mestu) pripeljalo tudi do nastanka deželnih glavnih mest – in posebno potem, ko so Habsburžani prevzeli dediščino Celjskih grofov, so omenjena mesta večinoma postala deželnoknežja in s tem del vladarjevega komornega premoženja. Glavne izjeme so bile: na Kranjskem freisinška Škofja Loka, na Koroškem bamberški Beljak in od leta 1518 tudi Celovec, ki ga je deželni knez podaril deželnim stanovom, da si tam uredijo rezidenco, na Štajerskem pa do leta 1479 salzburški Ptuj.

V strukturi fevdalne družbe so meščani predstavljali povsem novo družbeno skupino, ki se je po svoji vlogi in položaju ter tudi v pravnem pogledu ločila od agrarne okolice. Njihova najbolj tipična lastnost je bila, da so bili osebno svobodni in da so opravljali tisto gospodarsko dejavnost (v prvi vrsti v trgovini in obrti), ki je bila po pravu pridržana le njim. Poleg tega so imeli pravico do soupravljanja mesta, ki se je izražala v mestni samoupravi. Od dolžnosti, ki so pritiskale meščane, je bila na prvem mestu dolžnost varovanja in obrambe mesta, k čemur je spadalo tudi vzdrževanje obzidja. Vendar vsak prebivalec mesta še ni bil meščan, zato vsakomur znotraj mestnega obzidja tudi niso pripadale navedene pravice in iz njih izpeljane dolžnosti. Praviloma je bil meščan le tisti, ki je imel v mestu nepremičnino v obliki hiše in se je preživljal z meščanskimi dejavnostmi, tj. z obrtjo ali trgovino. Plemstvo ni imelo meščanskega položaja, četudi je stanovalo v mestu. Enako velja za duhovščino, razne uradnike, služinčad, Žide, berače in tudi podložnike, ki so imeli v mestnem pomirju podložna zemljišča. Znani rek "Mestni zrak osvobaja" je praviloma veljal le v toliko, da je podložnik, ki je v določenem mestu preživel leto in dan, ne da bi gospod zahteval njegovo vrnitev, postal svoboden, ne pa hkrati tudi polnopraven meščan. Dostop do članstva v vodilnih mestnih organih je bil v primorskih mestih odprt le patricijem. V celinskih mestih, kjer mestnega patriciata ni bilo, se je med meščani v praksi uveljavila diferenciacija, ki je temeljila na premoženju. Na tej osnovi je bil

dostop v glavne mestne organe dejansko odprt samo bogatejšim meščanom, ki so praviloma izhajali iz trgovskih in ne iz obrtniških vrst.

Temeljne poteze mestne avtonomije, ki je v veliki meri ostala nespremenjena do 18. stoletja, so se v glavnem izoblikovale v 14. stoletju. Avtonomni organi so se v celinskih mestih razvili iz dveh korenin: iz mestnega sodnika kot zastopnika mestnega gospoda in iz zbor (skupščine) vseh meščanov. V slovenskih mestih je – zlasti v primerjavi z mesti v današnji Avstriji – že zelo zgodaj prišlo do tega (v Ljubljani že precej pred 1370), da so smeli meščani sami voliti mestnega sodnika – seveda ob pridržani pravici mestnega gospoda do potrditve –, ki je tako postal organ mestnega gospoda in mestne avtonomije hkrati (posledično se zato pozno pojavi mestni župan). Drugi vir avtonomije je bil zbor vseh meščanov, ki se je pod primorskim vplivom, kjer se *communitas civitatis* prvič omenja v Trstu leta 1139, imenoval *komun*. Zbor oz. *komun* je pod predsedstvom mestnega sodnika odločal o tekočih in sodnih zadevah. To odločanje se je kmalu preneslo na ožjo skupino – v večjih mestih na dvanajst *cvelbarjev* (= *Zwölfer*) –, iz vrst katere se je razvil voljeni mestni svet. Vanj so ponavadi prišli le premožnejši meščani. Zato je med svetom in širšimi plastmi meščanstva prihajalo do socialnih nasprotij, včasih celo do neredov. V Ljubljani je bil ob taki priložnosti, najbrž leta 1472, uveden 24 članski svet, ki je bil zamišljen kot nekakšen nadzorni organ mestne skupščine nad mestnim svetom. Vendar je slednji ostal edini resnično odločujoči organ v mestu in je skupaj z mestnim sodnikom predstavljal mesto. Mestnega župana je Ljubljana kot edino kranjsko mesto dobila – po zgledu štajerskih mest – šele leta 1504, pa še to bolj iz prestižnih razlogov kot iz nuje.

Po jezikovni in etnični pripadnosti je bilo prebivalstvo srednjeveških mest v slovenskem prostoru heterogeno; bi- oz. trilingvizem je bil tu, na stičišču slovanskega, romanskega in germanskega sveta, nekaj običajnega. Mestno prebivalstvo je bilo v veliki meri produkt dvojne migracije – iz vasi v mesto in iz mesta v mesto. Prva je

pripeljala v mesto nove, večinoma nižje sloje (mestnega) prebivalstva iz agrarne okolice, druga pa je premikala obrtnike in trgovce iz mesta v mesto. Srednjeveško mesto je bilo kotel, v katerem so se mešali in topili različni etnični elementi. Še posebej to velja za mesta v notranjosti, kjer se je mestno prebivalstvo ustvarjalo na novo, medtem ko so v starih primorskih mestih jedro predstavljali potomci pedslovanskega romanskega prebivalstva. Tako nekoliko preseneča poročilo Eneja Silvija Piccolominija iz srede 15. stoletja, da so Istrani danes Slovani, čeprav prebivalci obmorskih mest uporabljajo italijanski govor, znajo pa oba jezika. Po Valvasorjevem pričevanju sta bila v Ljubljani konec 17. stoletja običajna jezika kranjščina (= slovenščina) in nemščina, pri plemičih in trgovcih tudi italijanščina, zapisovalo pa se je vse v nemščini. Tudi za Slovenj Gradec Valvasor ugotavlja, da zna večina prebivalcev slovensko in nemško.

Stare trditve, da so bili meščani primorskih mest današnje Slovenije Romani oz. Italijani, mest v notranjosti pa Nemci, so gotovo pretirane in preveč poenostavljene. Nastale so predvsem zato, ker sta bili italijanščina (latinščina) in nemščina skorajda izključna jezika pisnega uradnega poslovanja, to pa je ustvarilo napačen vtis, da je sploh vse življenje potekalo v teh dveh jezikih. Primer dveh škofjeloških trgovcev iz 15. stoletja, ki sta iz nemških listin znana kot Herteisen in Leerensack, romanski pisar na Reki pa je njuna priimka zapisal kot Trdo železo in Prazna vreča – tako sta se mu očitno predstavila –, kaže, da so pisarji, ki so bili navajeni poslušati v enem, pisati pa v drugem jeziku, dali mnogim imenom nemško obliko in tako vzbudili vtis, da gre za Nemce. Za manjša mesta na Kranjskem je gotovo, da je v njih prevladovalo slovensko prebivalstvo. Dejstvo, da npr. mestni sodnik v Škofji Loki leta 1579 ni znal "ne brati, ne pisati in še manj nemško" ter da mu je pisma moral brati in prevajati mestni pisar, precej jasno kaže, da so prebivalci tega mesta praviloma uporabljali slovenščino. Kar v osmih kranjskih mestih je še med letoma 1750 in 1771 15 mestnih sodnikov priseglo v slovenščini. Celó v glavnem in največjem deželnem mestu, v Ljubljani, so

po izračunih predstavljali Slovenci v času reformacije, ko naj bi v kraju živelo do 6000 ljudi, najmanj 70 % prebivalstva.

Po izvoru tuje mestno prebivalstvo je bilo za narodnostno sestavo slovenskega prostora manj pomembno, zato pa je bila njegova vloga toliko večja v gospodarskem oziru, zlasti v trgovini. Tako so bili v Ljubljani v začetku 16. stoletja najpomembnejši trgovci južnonemškega izvora, kasneje pa so bili še posebej številčni Italijani. Podobno je bilo npr. tudi na Ptujju, pomembnem mednarodnem tržišču. V zvezi z denarnimi posli so se v mestih že zgodaj začeli pojavljati Židje. V štajerskih in koroških mestih – v Mariboru, na Ptujju, v Beljaku, Brežah, Celovcu, Št. Vidu in Velikovcu – so se pojavili že v drugi polovici 13. stoletja, na Kranjskem pa so delovali samo v Ljubljani. Vanjo so prvi Židje prišli iz Čedadu in Gorice okrog leta 1325. Konec 14. stoletja so delovali tudi v Piranu in Kopru. Z denarnimi posli so se poleg njih ukvarjali še florentinski bankirji, ki jih že konec 13. stoletja srečamo v Slovenj Gradcu, Ljubljani in Kamniku, nekoliko kasneje, okrog let 1330-1340, pa tudi v Piranu. Pred uveljavitvijo Židov je vodilno mesto v trgovinskem in denarnem poslovanju v Ljubljani in na Kranjskem zavzemala rodbina Porgerjev, ki se je bržkone priselila iz Furlanije.